

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधि समीक्षा

परियोजना समीक्षा प्रतिवेदन

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान
Policy Research Institute

काठमाडौं, नेपाल

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधि समीक्षा

परियोजना समीक्षा प्रतिवेदन

डा. हरि शर्मा न्यौपाने
गोपाल आचार्य
रीजा मानन्धर
सोनिया बस्याल

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान
Policy Research Institute

काठमाडौं, नेपाल

नीअप्र परियोजना समीक्षा प्रतिवेदन सङ्ख्या: ००१

ISBN: 978-9937-9779-3-7 (Print)

ISBN: 978-9937-9779-4-4 (Electronic)

यस प्रकाशनमा अभिव्यक्त विचारहरू सम्बद्ध अनुसन्धानकर्ताका हुन् । तिनले नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका विचार र दृष्टिकोणको प्रतिनिधित्व गर्छन् नै भन्ने छैन ।

सर्वाधिकार © नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान, २०८१

यस प्रतिवेदनको कुनै पनि अंश नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको लिखित स्वीकृतिविना व्यापारिक प्रयोजनका लागि पुनरुत्पादन, पुनःप्रकाशन, अनुलिपि यन्त्र वा त्यस्तै अन्य यन्त्रहरूमा सञ्चयन, प्रसारण तथा विद्युतीय, यान्त्रिक, प्रतिलिपि, रेकर्डिङ अथवा त्यस्तै कुनै माध्यमहरूमा प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

उद्धरणका लागि : न्यौपाने, हरि शर्मा; आचार्य, गोपाल; मानन्धर, रीजा र बस्याल, सोनिया । (२०८१) । प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधि समीक्षा । काठमाडौं: नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान ।

लेआउट : सुविन उलक
प्रकाशन मिति : मङ्सिर २०८१
प्रकाशन प्रति : ३००

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान
नारायणहिटी, काठमाडौं, नेपाल
इमेल: info@pri.gov.np
वेब: www.pri.gov.np
फोन: +९७७-१-४५३०५१७/४५३४९७९

प्राक्कथन

मुलुकको आर्थिक विकासका आधारहरूमध्ये कृषि एक महत्त्वपूर्ण आधार भएकाले यसले देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ । पछिल्ला वर्षहरूमा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान घट्दो क्रममा रहेको छ । यद्यपि, राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८ ले देशको ७०.४ प्रतिशत कृषक परिवारहरूको मुख्य आयस्रोत कृषि नै रहेको देखाएको छ । साथै, परम्परागत कृषि प्रणाली, कम उत्पादकत्व र न्यून यान्त्रीकरण लगायत बजार पहुँचको अभावले नेपालको कृषि क्षेत्र दिगो, प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक प्रणालीमा रूपान्तरण हुन सकेको छैन ।

पछिल्ला वर्षहरूमा मुलुकमा बढ्दो खाद्यान्न आयात, कृषि पेशामा युवा पुस्ताको घट्दो आकर्षण र रुचि तथा जलवायु परिवर्तनको असरले गर्दा कृषि क्षेत्रमा सुधारको आवश्यकता देखिइरहेको सन्दर्भमा नेपालको कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्दै उत्पादकत्व बढाउने तथा सो मार्फत रोजगारी पनि सिर्जना गर्ने उद्देश्यले सङ्घीय सरकारले प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको सुरुआत गरेको थियो । यस परियोजनाले साना व्यावसायिक उत्पादन केन्द्रहरू (पकेट), मध्यम व्यावसायिक उत्पादन केन्द्रहरू (ब्लक), व्यावसायिक उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्रहरू (जोन) र बृहत् व्यावसायिक उत्पादन तथा औद्योगिक केन्द्रहरू (सुपरजोन) गरी चार सम्भागमा विशिष्टीकृत सघन कृषि क्षेत्रहरूको स्थापना गरी उत्पादन तथा उत्पादकत्वको वृद्धि गर्ने उद्देश्य लिएको छ । साथै, यान्त्रीकरण तथा मूल्य शृङ्खलामा सुधार गरेर प्रतिस्पर्धी बनाउने लक्ष्यका साथ एक दशक अवधिको रूपान्तरणकारी परियोजनाको रूपमा सञ्चालित यस परियोजनाका प्रमुख रणनीतिहरू भौगोलिक पारिस्थितिक अवस्था अनुसार कृषि भूमिको वैज्ञानिक उपयोग, यान्त्रीकरणको प्रवर्धन, खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर सुधार, मूल्य शृङ्खलाको सबलीकरण तथा कृषि उद्योगको स्थापना, अनुसन्धान आदि रहेका छन् ।

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ बाट कार्यान्वयनमा आएको प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधि समीक्षा नेपाल सरकार, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको अनुरोधमा गरिएको हो । परियोजना समीक्षाको यस प्रतिवेदनमा परियोजनाका प्रमुख उपलब्धिहरूको लेखाजोखा गर्नका साथै कार्यान्वयनको समग्र प्रभावकारिता र दिगोपनाको समीक्षा तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ । साथै, यस प्रतिवेदनमा परियोजनाका रणनीतिहरूको कार्यान्वयनको अवस्था तथा प्रभावकारिता, लाभग्राहीहरूमा परेको प्रभाव तथा बाँकी अवधिमा परियोजनाको कार्यान्वयन सुधारका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने सुझावहरू समेत समावेश छन् ।

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाले नेपालको कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण र व्यावसायिकरण गर्न महत्त्वपूर्ण पहल गरेको पाइन्छ । परियोजनाको कार्यान्वयनबाट कृषि उत्पादन प्रणालीमा गुणात्मक सुधार आएको पनि छ । यद्यपि, परियोजनाको पूर्ण सम्भावनालाई व्यावहारिक रूपमा हासिल गर्न परियोजनाको बाँकी अवधिमा ध्यान दिनुपर्ने धेरै पक्षहरू यस समीक्षा प्रतिवेदनले उजागर गरेको छ । तीन तहका सरकारहरूबिचको समन्वय सुदृढ गर्दै कृषि क्षेत्रमा लगानी वृद्धि र यस्तो लगानी बजार

पूर्वाधार विकास तथा प्रशोधन उद्योगहरू प्रवर्धन, आधुनिक कृषि प्रविधि प्रयोगको प्रवर्धन, कृषि प्रसार, शिक्षा र अनुसन्धानविच प्रभावकारी समन्वय, मूल्य समर्थन तथा नियमनसम्बन्धी नीतिहरूको सुधार र कृषि तालिमको अवसर विस्तार गरेर लाभग्राहीहरूलाई यथासम्भव समान रूपमा स्रोतहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्न सकिएको खण्डमा परियोजनाको प्रभावकारिता बढ्ने अवस्था छ । परियोजनाका हालसम्मका उपलब्धिहरूले परियोजनालाई राष्ट्रिय प्राथमिकतामा राखिनुको औचित्य पुष्टि गर्न हरसम्भव प्रयास गरेको पाइन्छ । यद्यपि, प्रमुख खाद्यान्न तथा कृषिजन्य वस्तुहरूमा आत्मनिर्भर हुन तथा परियोजनाका अपेक्षित परिणामहरू हासिल गर्न योजनाबद्ध हस्तक्षेप र कृषिसँग सम्बद्ध संस्थाहरूविच प्रभावकारी समन्वय गर्न आवश्यक छ ।

यस प्रतिवेदनले परियोजनालाई आगामी दिनका लागि पनि मार्गदर्शन गरेकाले यसबाट नीति निर्माता, परियोजना व्यवस्थापन र कार्यान्वयनकर्ता तथा सबै सरोकारवालाहरूलाई नेपालको कृषि क्षेत्रलाई आधुनिक र समृद्ध बनाउन तथा सहकार्य गर्न प्रेरणा दिने विश्वास लिइएको छ ।

यस सन्दर्भमा प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना जस्तो महत्त्वपूर्ण परियोजनाको कार्यान्वयन अवस्था समीक्षा गरी थप सुधारका लागि पृष्ठपोषण गर्ने अवसर प्रतिष्ठानलाई उपलब्ध गरिदिएकामा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । परियोजना कार्यान्वयनको अवस्था अध्ययन गरी मिहिनेतका साथ प्रतिवेदनको तयारी गर्ने अध्ययन टोलीका सदस्यहरू डा. हरि शर्मा न्यौपाने, गोपाल आचार्य, रीजा मानन्धर र सोनिया बस्यालप्रति विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । प्रतिवेदनको सम्पादन गरी प्रकाशन कार्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्नुहुने प्रतिष्ठानका विश्लेषक दिपेन्द्र प्रसाद पन्त र आकर्षक डिजाइन तथा ले-आउटमा प्रतिवेदन तयार गर्नुहुने ग्राफिक्स डिजाइनर सुविन उलकलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

प्रा.डा. लेखनाथ शर्मा

कार्यकारी अध्यक्ष

मङ्सिर २०८१

कृतज्ञता

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ बाट प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना कार्यान्वयनमा आएपछि आ.व. २०७८/७९ सम्मको सात वर्षमा परियोजनाले हासिल गरेका उपलब्धिहरूको समीक्षा मार्फत लेखाजोखा गरी त्यसका आधारमा परियोजनाको बाँकी समयवधिका लागि समेत यस अध्ययनले आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गरेको छ। यस प्रतिवेदनमा खासगरी, परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ, भने परियोजनाले उत्पादकत्व वृद्धि र किसानको ज्ञान तथा सीप विकासको लागि प्रविधि हस्तान्तरणमा पुऱ्याएको योगदानको समीक्षा पनि गरिएको छ। अध्ययनले परियोजनाका मुख्य समस्या र चुनौतीहरूको पहिचान गरी परियोजना कार्यान्वयनबाट आएका सिकाइ विश्लेषणको आधारमा परियोजनाको नतिजामुखी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीतिगत लगायतका क्षेत्रमा थप सुधारका लागि सुझावहरू दिएको छ।

अध्ययनको यस सन्दर्भमा आवश्यक समन्वय र सहयोग गरी पृष्ठपोषण समेत प्रदान गर्नुहुने कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका सचिवद्वय डा. गोविन्द प्रसाद शर्मा, डा. राजेन्द्र प्रसाद मिश्र र प्रतिष्ठानका पूर्वकार्यकारी अध्यक्ष डा. विष्णु राज उप्रेतीप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं। अध्ययनलाई आवश्यक मार्गदर्शन गर्नुहुने प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाका वरिष्ठ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन अधिकृत हिकमत कुमार श्रेष्ठ धन्यवादको मुख्य पात्र हुनुहुन्छ। अध्ययनको क्रममा नेपाल सरकार, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय; प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; अर्थ मन्त्रालय र प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना व्यवस्थापन एकाइ; र अध्ययनको नमुनामा समावेश भएका परियोजना कार्यान्वयन एकाइबाट प्राप्त सहजीकरण र सहयोगका लागि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं। परियोजनाको सम्भागगत अध्ययनमा संलग्न विज्ञहरू मेहन्द्रनाथ पौडेल, दिपेन्द्र कुमार जोशी, राजु शर्मा र रूपकराम जोशी तथा घरधुरी सर्वेक्षणमा संलग्न भई आवश्यक योगदान गर्नुहुने सर्वेक्षकहरू भरत पन्त, दमन चन्द, गोकर्ण अधिकारी, मेधाविनी ढकाल, निर्मलराज गैरे, रोहित ज्ञवाली, रोशन पौडेल, सुसन सिंह केसी र योगेन्द्र बहादुर रावलका साथै अध्ययनको तयारीमा सहयोग गर्नुहुने अनुसन्धान सहयोगी भुपेन्द्र न्यौपानेलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

यस अध्ययन प्रतिवेदनको समकक्षी समीक्षा गरी थप सुधारका लागि महत्त्वपूर्ण सुझाव दिनुहुने बाह्य समीक्षकद्वय राजेन्द्र प्रसाद भारी र डा. प्रकाश राज विष्टलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौं। त्यसैगरी, नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको प्रकाशन पुनरावलोकन तथा सिफारिस समितिमा रही यस प्रतिवेदनको समीक्षा गरेर प्रकाशनार्थ सिफारिस गर्नुहुने प्रतिष्ठानका वरिष्ठ अनुसन्धानकर्ताद्वय डा. खगनाथ अधिकारी र डा. कल्पना खनाल, सहअनुसन्धानकर्ता डा. मनिता कुसी र विश्लेषक दिपेन्द्र प्रसाद पन्तलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

यस अध्ययनका क्रममा आवश्यक सबैखाले सहजीकरण र सहयोगका लागि प्रतिष्ठान परिवारका सदस्यहरूलाई पनि यस अवसरमा विशेष रूपमा सम्भन चाहन्छौं।

विषय सूची

प्राक्कथन	i
कृतज्ञता	iii
परियोजनाको सङ्क्षिप्त परिचय	xi
तथ्याङ्कमा परियोजना	xiii
परियोजना दस्तावेजमा उल्लिखित लगफ्रेमको आधारमा हालसम्मको उपलब्धि	xv
कार्यकारी सारांश	xxi
Executive Summary	xxxii
परिच्छेद १	
परिचय	१
१.१ कृषि क्षेत्रको अवस्था	१
१.२ प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाको पृष्ठभूमि	३
१.३ मध्यावधि समीक्षाको उद्देश्यहरू	४
१.४ मध्यावधि समीक्षामा प्रयुक्त विधिहरू	५
१.५ तथ्याङ्क विश्लेषणका विधिहरू	११
१.६ मध्यावधि समीक्षाको सीमा	११
परिच्छेद २	
प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको सङ्क्षिप्त परिचय	१३
२.१ परियोजनाका उद्देश्यहरू	१३
२.२ परियोजनाका सम्भागहरू	१३
२.३ परियोजनाका अपेक्षित परिणामहरू	१६
२.४ कार्यक्षेत्र, लक्षित समूह तथा समावेशीकरण र लाभ वितरण	१६
२.५ परियोजनाको अवधारणागत ढाँचा तथा परिवर्तनको सिद्धान्त	१७
२.६ परियोजना कार्यान्वयनको नीतिगत व्यवस्था	१८
२.७ परियोजनाको व्यवस्थापन	१९
२.८ वित्तीय स्रोत तथा भौतिक लक्ष्य	२१

परिच्छेद ३

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको समग्र समीक्षा २३

३.१ परियोजनाको सान्दर्भिकता र नीतिगत तादात्म्य	२३
३.२ परियोजनाको अवधारणा, कार्यान्वयन ढाँचामा परिवर्तन र यसको पर्याप्तता	२६
३.३ परियोजनाको प्रभावकारिता	३०
३.४ लाभान्वित समूह तथा समावेशीकरणको अवस्था	६३
३.५ स्रोत उपयोगको दक्षता र प्रभाव	६४
३.६ परियोजनाको व्यवस्थापन, समन्वय र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली	८५
३.७ परियोजना सम्भागहरूको दिगोपना	८९
३.८ समस्या तथा चुनौती	९२

परिच्छेद ४

परियोजना समीक्षा सार तथा उपलब्धि स्तरीकरण ९५

४.१ समीक्षा सार	९५
४.२ परियोजनाको उपलब्धि स्तरीकरण मापदण्ड र तह	१००

परिच्छेद ५

निष्कर्ष तथा सिफारिसहरू १०९

५.१ निष्कर्ष	१०९
५.२ सिफारिसहरू	१११

सन्दर्भग्रन्थ सूची १२३

अनुसूचीहरू १२७

तालिकाहरूको सूची

तालिका १.१ कृषि चलनको जग्गाको आकार	२
तालिका १.२ अध्ययनमा समावेश सम्भागहरू, संस्थाहरू र नमुनाको सङ्ख्या तथा छनोट विधि	७
तालिका १.३ घरधुरी सर्वेक्षणको जनसङ्ख्या तथा नमुना सङ्ख्या	८
तालिका १.४ परियोजना स्वमूल्याङ्कन प्रश्नावलीको लागि नमुना तथा छनोटको विधि	१०
तालिका ३.१ परियोजनाको लगानी लक्ष्य, उपलब्ध वित्तीय स्रोत तथा उपयोगको अवस्था	३१
तालिका ३.२ तीन तहका सरकारहरूको वित्तीय स्रोतको उपयोगको अवस्था (आ.व.२०७९/८० सम्म)	३३
तालिका ३.३ परियोजनामा आ.व. २०७९/८० सम्म विभिन्न सम्भागमा भएको खर्चको अवस्था	३४
तालिका ३.४ परियोजनामा आ.व. २०७७/७८ सम्मको बजेट विनियोजन र खर्चको अवस्था	३५
तालिका ३.५ परियोजनाका सम्भागहरूमा सञ्चालित विभिन्न गतिविधिहरूको उपलब्धिहरू	३९
तालिका ३.६ आ.व. २०७८/७९ मा बाली/वस्तुहरूले ढाकेको क्षेत्रफल/सङ्ख्या तथा उत्पादन	४२
तालिका ३.७ विभिन्न बाली तथा वस्तुमा गरिएको सञ्चिति लगानी (Cumulative Investment)	६६
तालिका ३.८ आन्तरिक आय दर र खुद वर्तमान मूल्य (स्थानीय मूल्यको आधारमा)	६७
तालिका ३.९ आन्तरिक आय दर र खुद वर्तमान मूल्य (आयात मूल्य समानताको आधारमा)	६८
तालिका ३.१० विभिन्न बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्वको स्थिति	६९
तालिका ३.११ धान बालीको उत्पादकत्वको तुलनात्मक परीक्षण सूचकसम्बन्धी विवरण	७२
तालिका ३.१२ जुनार बालीको उत्पादकत्वको तुलनात्मक परीक्षण सूचकसम्बन्धी विवरण	७२
तालिका ३.१३ आलु बालीको उत्पादकत्वको तुलनात्मक परीक्षण सूचकसम्बन्धी विवरण	७३
तालिका ३.१४ माछाको उत्पादकत्वको तुलनात्मक परीक्षण सूचकसम्बन्धी विवरण	७४
तालिका ३.१५ विभिन्न पेसागत उपक्षेत्रमा संलग्न कृषक परिवार सङ्ख्या र वार्षिक औसत आय	७५
तालिका ३.१६ कृषक घर परिवारको वार्षिक उपभोग खर्च तथा आयको पञ्चमकसम्बन्धी विवरण	७७
तालिका ३.१७ परियोजनाभित्र र बाहिरका कृषकहरूको उपभोग खर्च तथा आयको तुलना	७८
तालिका ३.१८ परियोजनाभित्र र बाहिरका कृषकहरूको गरिबीको अवस्था	७९

तालिका ३.१९ कृषक घरधुरीहरूको आय असमानता गुणाङ्क	८०
तालिका ३.२० भारतबाट नेपालमा कृषि उपजको आयात अवस्था	८३
तालिका ३.२१ राष्ट्रिय क्षेत्रफलभन्दा परियोजनाको क्षेत्रफल बढी भएका बालीहरू	८८
तालिका ३.२२ परियोजनाको समीक्षाका लागि आकलन गरिएको तथ्याङ्क	८८
तालिका ४.१ विभिन्न मापदण्डमा परियोजनाको स्तरीकरण	१०१

चित्रहरूको सूची

चित्र ३.१ परियोजनाको अवधारणा तथा परिवर्तनको सिद्धान्त (सामान्य परिमार्जन गरिएको)	२६
चित्र ३.२ परियोजनामा बजेट विनियोजन तथा खर्चको अवस्था	३२
चित्र ३.३ पकेटको लक्ष्य तथा प्रगतिको अवस्था	३६
चित्र ३.४ ब्लकको लक्ष्य तथा प्रगतिको अवस्था	३७
चित्र ३.५ जोनको लक्ष्य तथा प्रगतिको अवस्था	३७
चित्र ३.६ सुपरजोनको लक्ष्य तथा प्रगतिको अवस्था	३८
चित्र ३.७ कृषक घरपरिवारको विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त हुने आयको विवरण	७५
चित्र ३.८ कृषक घर परिवारको वार्षिक उपभोग खर्चसम्बन्धी विवरण	७६
चित्र ३.९ परियोजनाबाट सहभागीले प्राप्त गरेको सेवा सहूलियतसम्बन्धी विवरण	८१
चित्र ३.१० परियोजनाबाट कृषकहरूले महसुस गरेको लाभसम्बन्धी विवरण	८१
चित्र ३.११ परियोजनाको सेवा प्रवाहसम्बन्धी कृषकहरूको धारणा	८२

परियोजनाको सङ्क्षिप्त परिचय

परियोजनाको नाम	प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना
परियोजना सञ्चालन गर्ने निकाय	नेपाल सरकार, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय
परियोजनाको अवधि	२०७३ साउन - २०८२ असार (१० वर्ष)
परियोजना अवधिभरको कुल अनुमानित लागत र स्रोत	ने.रु. १ खर्ब ३० अर्ब ७४ करोड २० लाख, नेपाल सरकार
सोच	कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रबाट कृषिजन्य उद्योगमा रुपान्तरित आधुनिक, व्यावसायिक, दिगो एवम् आत्मनिर्भर कृषि क्षेत्रको विकास गर्ने
लक्ष्य	समग्र कृषि मूल्य शृङ्खलाका अवयवहरूको एकीकृत संयोजन र परिचालन मार्फत खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै कृषि औद्योगिकीकरण उन्मुख दिगो आर्थिक अवसरहरू सिर्जना गरी राष्ट्रको समग्र विकासमा टेवा पुऱ्याउने
उद्देश्यहरू	<ol style="list-style-type: none"> १) प्रमुख कृषि उपजहरूको विशिष्टीकृत क्षेत्रहरू निर्माण गर्ने, २) निर्यातयोग्य कृषि वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि गर्दै प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, ३) कृषिलाई सम्मानजनक नाफामुखी व्यवसायका रूपमा विकास गर्दै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने, र ४) बहुसरोकारवाला निकायहरूबिचको कार्यमूलक समन्वय मार्फत प्रभावकारी सेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्ने ।
सम्भागहरू	<ol style="list-style-type: none"> १) साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (पकेट, Pocket) विकास कार्यक्रम २) व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (ब्लक, Block) विकास कार्यक्रम ३) व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्र (जोन, Zone) विकास कार्यक्रम ४) बृहत् व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक केन्द्र (सुपरजोन, Super Zone) विकास कार्यक्रम
कार्यक्षेत्र	नेपालभर

रणनीतिहरू	<ol style="list-style-type: none"> १) भूमिको वैज्ञानिक उपयोग २) आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको अवलम्बन ३) कृषि यान्त्रीकरण ४) कृषि उपजहरूको प्रशोधन तथा बजारीकरण पूर्वाधारहरूको विकास ५) कृषि अनुसन्धान - शिक्षा - प्रसार प्रणालीको सुदृढ समन्वय एवम् आधुनिकीकरण ६) प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको अवलम्बन ७) गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता अभिवृद्धि ८) वातावरण परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणाली अवलम्बन
-----------	---

तथ्याङ्कमा परियोजना

क) सम्भागसम्बन्धी तथ्याङ्क

क्र.सं.	विवरण	परियोजनाको कुल लक्ष्य	२०७९/८० सम्मको लक्ष्य	२०७९/८० सम्मको उपलब्धि	प्रगति (प्रतिशत)	
					२०७९/८० सम्मको लक्ष्यको	कुल लक्ष्यको
१	लगानी	१३० अर्ब ७४ करोड	७३ अर्ब २४ करोड	३० अर्ब ७८ करोड	४२.०२	२३.५४
२	सम्भाग स्थापना					
२.१	पकेट स्थापना	१५,०००	१०,६९८	८,७१०	८१.४१	५८.०७
२.२	ब्लक स्थापना	१,५००	१,०५०	१,५८७	१५१.१४	१०५.८
२.३	जोन स्थापना	३००	२१०	१७७	८४.२८	५९
२.४	सुपरजोन स्थापना	२१	१५	१६	१०६.६७	७६.१९
३	रोजगारी सिर्जना					
३.१	आंशिक रोजगारी	वार्षिक ५ लाख	५,५५,९६०	७,३५,१२५	१००	१००
३.२	पूर्ण रोजगारी	वार्षिक २५ हजार	२७,७९८	२२,३२६	८०.३२	८९.३०
४	थप उत्पादन (वार्षिक)					
४.१	कुल उत्पादन	-	६.५ लाख मे. टन	५,४९,९६२	८४.६१	-
४.२	दूध र मासुबाहेक	-	६.५ लाख मे. टन	५,२०,९३४	८०.१४	-
५	परियोजनाको आन्तरिक आय दर: २० प्रतिशतभन्दा बढी					
६	लाभान्वित समूह					
	<ul style="list-style-type: none"> ▶ कृषक घर परिवार: १३ लाख ९५ हजार ७ सय १८ ▶ महिला: ५०.४६ प्रतिशत ▶ जनजाति: ३७.२ प्रतिशत ▶ दलित: १३.२ प्रतिशत ▶ अन्य: ४९.२४ प्रतिशत 					

ख) मुख्य बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व

क्र.सं.	बाली/वस्तु	बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व (२०७८/७९)			
		एकाइ	परियोजना	पन्ध्रौं योजनाको लक्ष्य	हासिल भएको राष्ट्रिय औसत
१	धान	मे.ट./हे.	४.५३	४.५०	३.४७
२	मकै	मे.ट./हे.	४.२८	४.००	३.१५
३	गहुँ	मे.ट./हे.	४.२०	३.५०	२.९९
४	दलहन	मे.ट./हे.	१.३६	१.३०	१.२२
५	तेलहन	मे.ट./हे.	१.५४	१.३०	१.१०
६	तरकारी	मे.ट./हे.	१६.७२	२०.००	१४.३३
७	आलु	मे.ट./हे.	२१.१०	२२.००	१७.२०
८	स्याउ	मे.ट./हे.	१०.०१	१२.००	८.४५
९	सुन्तलाजात फलफूल	मे.ट./हे.	१०.७१	१२.००	९.४७
१०	केरा	मे.ट./हे.	१७.६१	१२.००	१५.८५
११	आँप	मे.ट./हे.	१२.६१	१२.००	१२.३०
१२	अलैंची	मे.ट./हे.	०.६८	-	०.५५
१३	अदुवा/बेसार	मे.ट./हे.	१५.६३	-	१२.८२
१४	दूध	मे.ट./पशु	१.५५	१.१४	०.८९
१५	माछा	मे.ट./हे.	५.७०	६.००	५.३१
१६	मौरी घर	मे.टन/घार	०.०३	-	०.०२

स्रोत: परियोजनाको वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/०८० र परियोजना सर्वेक्षण २०७९ को आधारमा आकलन गरिएको

परियोजना दस्तावेजमा उल्लिखित लगफ्रेमको आधारमा हालसम्मको उपलब्धि

विवरणात्मक सङ्क्षेप	कार्यसम्पादन सूचक	हालसम्मको उपलब्धि
१. लक्ष्य (Goal)		
समग्र कृषि मूल्य शृङ्खलाका अवयवहरूको एकीकृत संयोजन र परिचालन मार्फत खाद्य पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै कृषि औद्योगिकीकरण उन्मुख दिगो आर्थिक अवसरहरू सिर्जना गरी राष्ट्रको समग्र विकासमा टेवा पुऱ्याउने	१.१ आ.व. २०८२/८३ को अन्त्यमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा थप रु. २० खर्ब ९५ अर्ब ७५ करोड बराबरको योगदान पुगेको हुने	आ.व. २०७८/७९ मा समग्र कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन ने.रु. १०.३९१ खर्ब मात्र रहेको छ । ^१ साथै, परियोजनाले आकलन गरेको करिब २१ खर्ब बराबरको योगदानको लक्ष्यको आधार के हो प्रस्ट उल्लेख गरिएको छैन । यसैगरी परियोजनाको कार्यक्षेत्रले समेटेको बालीहरूको क्षेत्रफल नेपालको कुल खेती गरिएको जमिनको ११.३३ प्रतिशत मात्र रहेकाले उक्त लक्ष्य पूरा हुने सम्भावना नै देखिँदैन । यसको अतिरिक्त परियोजनाको सुरु वर्ष आ. व. २०७३/७४ मा (सन् २०१६/१७) नेपालले भारतबाट ११ लाख ६४ हजार मे. ट. खाद्यान्न आयात गरेको थियो । यस परिप्रेक्ष्यमा समग्र कृषि वस्तुको उत्पादन वार्षिक करिब ६.५ लाख मे. टन. थप गरेर आत्मनिर्भर हुने लक्ष्य राख्नु स्वाभाविक देखिएन । तसर्थ, परियोजनाको यो कार्यसम्पादन सूचक यथार्थपरक छैन ।
	१.२ आयोजनाको अन्त्यसम्म १८ विभिन्न कृषि वस्तुहरूको गुणस्तरीय उत्पादन सामग्रीहरूको सहज उपलब्धतादेखि प्रशोधन र बजारीकरणसम्मका क्रियाकलापहरू मार्फत मूल्य शृङ्खला मजबुत भएको हुने ।	आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापन र बजार तथा प्रशोधनसम्बन्धी हस्तक्षेप (interventions) पर्याप्त देखिएन । केही बाली तथा वस्तुहरूको मूल्य शृङ्खला विकासमा (जस्तै दाङको मकै, मुस्ताङको स्याउ, स्याङ्जा तथा सिन्धुलीको सुन्तलाजात फलफूल, बाराको माछा आदि) सकारात्मक सङ्केत देखिए तापनि यसलाई मजबुत बनाउन र अन्य बालीको मूल्य शृङ्खला विकासको लागि परियोजनाले थप लगानी तथा प्राविधिक पृष्ठपोषण गर्न आवश्यक छ ।

१ अर्थ मन्त्रालय (२०७८/७९), आर्थिक ड्यासबोर्ड <https://data.mof.gov.np/data.aspx>

२. उद्देश्य (Purpose)		
<p>२.१ प्रमुख कृषि उपजहरूको विशिष्टीकृत क्षेत्रहरू निर्माण गर्ने</p>	<p>आ.व. २०८२/८३ को अन्त्यसम्ममा कम्तीमा ८ लाख ४२ हजार हे. क्षेत्रफलमा पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोन गरी विशिष्टीकृत कृषि क्षेत्रहरूको निर्माण भएको हुने ।</p>	<p>आ.व. २०७९/८० सम्म १७ वटा प्राथमिकता प्राप्त बालीहरूको ३ लाख १९ हजार २ सय हे. र अन्य बालीहरूको ३१ हजार ९९ हे. गरी कुल ३ लाख ५० हजार ३ सय हे. क्षेत्रफलमा (सम्भागका लागि तोकिएको क्षेत्रफल अनुसार लक्ष्यको १०५ प्रतिशत) पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोन गरी विशिष्टीकृत कृषि क्षेत्रहरूको निर्माण भएको छ। बाँकी अवधिमा लक्ष्य पूरा हुने सम्भावना न्यून छ।</p>
<p>२.२ निर्यातयोग्य कृषि वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि गर्दै प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने</p>	<p>आ.व. २०८२/८३ को अन्त्यसम्ममा करिब ६६ लाख मे. टन कृषि उपज थप उत्पादन भएको हुने</p>	<p>परियोजनाको करिब ६६ लाख मे. टन कृषि उपज थप उत्पादन हुने कार्यसम्पादन सूचकको आधार स्पष्ट छैन। यद्यपि, आ.व. २०७८/७९को वार्षिक थप उत्पादन ५ लाख ४९ हजार ९ सय ६२ मे. टन भएको आकलन गरिएको सन्दर्भमा परियोजनाको अन्त्यसम्म वार्षिक थप उत्पादन करिब ६.६ लाख मे. टनको लक्ष्य पूरा हुने देखिन्छ।</p> <p>आ. व. २०७९/८० मा (सन् २०२२/२३) नेपालले भारतबाट मात्र करिब १२ लाख मे. टन. खाद्यान्न लगायत २२ लाख मे.टन. कृषि उपज आयात गरेको देखिन्छ। कृषि उपजको माग आयातले पूरा गर्नु परेको वर्तमान सन्दर्भमा सीमित परिमाणको थप उत्पादनले निर्यात वृद्धि हुन्छ भन्ने अवस्था रहँदैन। कृषि वस्तुको मूल्य अभिवृद्धि तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा परियोजनाको हस्तक्षेप तथा लगानी दुवै पर्याप्त छैन।</p>

<p>२.३ कृषिलाई सम्मानजनक नाफामुखी व्यवसायका रूपमा विकास गर्दै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने</p>	<p>आ.व. २०८२/८३ को अन्त्यसम्ममा करिब ४ लाख ९० हजार श्रम दिन बराबरको पूर्ण रोजगारी सिर्जना भएको हुने</p>	<p>आ.व. २०७८/७९ मा वार्षिक रूपमा थप रोजगारी ५ लाख ५८ हजार ३ सय ५४ श्रम दिन बराबरको थप रोजगारी सिर्जना भएको छ (८ घण्टा श्रम बराबर १ श्रम दिन मानिएको) ।</p>
<p>२.४ बहुसरोकारवाला निकायहरूविचको कार्यमूलक समन्वय मार्फत प्रभावकारी सेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्ने</p>	<p>सूचक उल्लेख नभएको ।</p>	<p>आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापन र बजार सम्बन्धमा बहुसरोकारवाला मञ्च मार्फत सञ्जाल विस्तारमा पर्याप्त पहल भएको देखिएन भने सेवा प्रवाहमा निजी सेवा प्रदायकहरू एग्रोभेट तथा पाराभेट, कृषि सामाग्री तथा औजार उपकरण आपूर्तिकर्ता र स्थानीय उद्योग वाणिज्य संघहरूसँगको समन्वय समेत कमजोर रहेको पाइयो ।</p>
<p>३. प्रतिफल (Output)</p>		
<p>३.१ कम्तीमा १० हेक्टर क्षेत्रफलका साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्रहरू (पकेटहरू) स्थापना भएको हुने</p>	<p>आयोजनाको अन्त्यसम्म कम्तीमा १० हे. क्षेत्रफलका १५ हजार साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्रहरू (पकेटहरू) सञ्चालन भएको हुने</p>	<p>आ.व. २०७९/८० सम्म कम्तीमा १० हे. क्षेत्रफलका ८ हजार ७ सय १० साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्रहरू (पकेटहरू) सञ्चालन भएको छ ।</p>
<p>३.२ कम्तीमा १०० हेक्टर क्षेत्रफलका व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्रहरू (ब्लकहरू) स्थापना भएको हुने</p>	<p>आयोजनाको अन्त्यसम्म कम्तीमा १ सय हे. क्षेत्रफलका १ हजार ५ सय व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्रहरू (ब्लकहरू) सञ्चालन भएको हुने</p>	<p>आ.व. २०७९/८० सम्म कम्तीमा १ सय हे. क्षेत्रफलका १ हजार ५ सय ८७ व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्रहरू (ब्लकहरू) सञ्चालन भएको छ ।</p>
<p>३.३ कम्तीमा ५०० हेक्टर क्षेत्रफलका कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्रहरू (जोनहरू) स्थापना भएको हुने</p>	<p>आयोजनाको अन्त्यसम्म कम्तीमा ५ सय हे. क्षेत्रफलका ३ सय कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्रहरू (जोनहरू) सञ्चालन भएको हुने</p>	<p>आ.व. २०७९/८० सम्म कम्तीमा ५ सय हे. क्षेत्रफलका १ सय ७७ कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्रहरू (जोनहरू) सञ्चालन भएको छ ।</p>

<p>३.४ कम्तीमा १ हजार हेक्टर क्षेत्रफलका बृहत् कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक क्षेत्रहरू (सुपरजोनहरू) स्थापना भएको हुने</p>	<p>आयोजनाको अन्त्यसम्म कम्तीमा १ हजार हे. क्षेत्रफलका २१ बृहत् कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक क्षेत्रहरू (सुपरजोनहरू) सञ्चालन भएको हुने</p>	<p>आ.व. २०७९/८० सम्म कम्तीमा १ हजार हे. क्षेत्रफलका १६ बृहत् कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक क्षेत्रहरू (सुपरजोनहरू) सञ्चालन भएको छ ।</p>
<p>४. क्रियाकलाप तथा लगानी (Activities and Inputs)</p>		
<p>४.१ अनुदानमा रासायनिक मल उपलब्ध गराउने (ने.रु. २७५,००० लाख)</p> <p>४.२ कस्टम हायरिड सेन्टर स्थापना सहयोग (ने.रु. ७५,१०२.५ लाख)</p> <p>४.३ पोस्ट हार्भेस्ट सेन्टर स्थापना (ने.रु. ४३,९५० लाख)</p> <p>४.४ प्रांगारिक मल कारखाना सबलीकरण वा स्थापना (ने.रु. १,४०० लाख)</p> <p>४.५ एकीकृत सेवा केन्द्र तथा रिफरेन्स प्रयोगशाला निर्माण (ने.रु. १४,५०० लाख)</p> <p>४.६ एग्रीमार्ट स्थापना सहयोग (ने.रु. ३,५०० लाख)</p> <p>४.७ प्रतिफलका आधारमा प्रोत्साहन अनुदान उपलब्ध गराउने (ने.रु. १,५२०.२ लाख)</p> <p>४.८ औजार उपकरण खरिद (ने.रु. २९,५६५ लाख)</p> <p>४.९ प्रशोधन उद्योग (ने.रु. १९,६०० लाख)</p> <p>४.१० कृषि यात्रिकरण (कस्टम हायरिड केन्द्र) (ने.रु. १,०२,०५४ लाख)</p> <p>४.११ प्रयोगशाला स्थापना (ने.रु. ३६,४०० लाख)</p> <p>४.१२ तरकारी तथा फलफूल नर्सरी/ग्रीन हाउस/सेड हाउस (ने.रु. ३५,५६५ लाख)</p> <p>४.१३ सिँचाई प्रणाली पूर्वाधार विकास (ने.रु. ११,७०६ लाख)</p> <p>४.१४ कृषि अध्ययन संस्थान स्थापना सहयोग*</p> <p>४.१५ कृषि अनुसन्धान केन्द्र स्थापना सहयोग*</p>	<p>परियोजना व्यवस्थापन एकाइबाट यस लग फ्रेममा उल्लेख भएका क्रियाकलाप अनुसार भएको खर्चसम्बन्धी पूर्ण जानकारीसहितको अभिलेख प्राप्त हुन नसकेकाले यी क्रियाकलापहरूको खर्च सम्बन्धमा उल्लेख गर्न सकिएन ।</p>	

<p>४.१६ कृषि तालिम केन्द्र स्थापना*</p> <p>४.१७ कृषिजन्य उद्योगहरू स्थापना*</p> <p>४.१८ तोकिएको सूचकहरूका आधारमा प्राविधिकहरूलाई कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन भत्ता उपलब्ध गराउने*</p>	
--	--

*लग फ्रेममा खर्च शीर्षक राखिएको तर बजेट नतोकिएको

कार्यकारी सारांश

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि र उद्योग क्षेत्रको योगदान क्रमशः घट्दै गएको छ भने सेवा क्षेत्रको योगदान बढ्दो छ । राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८ को नतिजाले भने नेपाल अझै पनि कृषिमा आधारित रहेको तथ्य उजागर हुन्छ । नेपालको कुल कृषक परिवार सङ्ख्याको ७०.४ प्रतिशत परिवारको मुख्य आम्दानीको स्रोत कृषि नै रहेको छ । साथै, प्रतिव्यक्ति परिवार कृषि चलनमा रहेको जमिनको औसत आकार ०.५५ हेक्टर मात्र रहेको छ । वैदेशिक रोजगारी तथा अन्य विभिन्न कारणले पछिल्लो समयमा कुल खेतीयोग्य जमिनको पूर्ण उपयोग हुन सकेको छैन भने खेती भइरहेको जमिन पनि घट्दो क्रममा रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

पछिल्ला वर्षहरूमा मुलुकको खाद्यान्न तथा अन्य कृषिजन्य वस्तुको माग धान्ने क्षमता विकास हुन नसक्दा खाद्यान्नमा परनिर्भरता बढ्दै गएको छ । यसैगरी, जलवायु परिवर्तनले नेपालको कृषि क्षेत्रमा पारेको असर क्रमशः देखापर्न थालेका छन् भने खाद्यान्न तथा कृषिजन्य वस्तु उत्पादन तथा आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापनमा अन्तरिक क्षमता विकास र सम्बद्ध निकायहरूको समन्वय नभएसम्म नेपालको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको उद्देश्य प्राप्त गर्न कठिन हुने देखिन्छ ।

नेपालको कृषि प्रणाली परम्परागत तथा निर्वाहमुखी भएकाले यस क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व न्यून रहेको छ । कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण तथा प्रतिस्पर्धी क्षमताको अभावमा औद्योगिकीकरण र कृषिजन्य वस्तुहरूको निर्यातमा यथेष्ट योगदान नपुगेकाले युवाहरूको संलग्नता क्रमशः घट्दै गएको र यस क्षेत्रबाट अपेक्षित लाभ प्राप्त गर्न नसकेको सन्दर्भमा नेपाल सरकारले यस क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरण गर्ने उद्देश्यले आ.व. २०७३/७४ बाट प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना सञ्चालन गरेको छ ।

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाले प्रविधिको पहुँच तथा उत्पादन सामग्रीको आपूर्ति व्यवस्था सुनिश्चित गरेर समग्र उत्पादन प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने र कृषि बाली वा वस्तु उत्पादनमा यान्त्रीकरण, बजार पूर्वाधारको व्यवस्था र मूल्य अभिवृद्धिको लागि प्रशोधन उद्योगको प्रवर्धनजस्ता क्रियाकलापहरू मार्फत प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाएर कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यावसायिकीकरण गर्ने उद्देश्य लिएको छ । परियोजनाको मूल उद्देश्य, यसले समेटेको भौगोलिक क्षेत्र, नेपाल सरकारले विनियोजन गरेको बजेट, लक्षित परिणाम र परिचालित जनशक्तिको सङ्ख्या समेतको आधार मान्दा यस परियोजनालाई नेपालको कृषि क्षेत्रको एक बृहत् र महत्त्वकाङ्क्षी सङ्घीय परियोजना मान्न सकिन्छ ।

नेपालमा सङ्घीयता लागु भएपछि सञ्चालन गरिएको दश वर्षे (आ.व २०७३/७४ देखि आ.व. २०८२/८३) यस परियोजनाले हाल कार्यान्वयनको सात वर्षको अवधि पूरा गरेको छ । राजनीतिक तथा प्रशासनिक सङ्क्रमण तथा स्थायित्व भइसकेको यस अवधिमा राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा वस्तुलाई समेटेर तीनै तहका सरकार र मातहतका निकायहरू मार्फत मुलुकका ७ सय ५३ वटै स्थानीय तहहरूमा कार्यान्वयनमा रहेको यस परियोजना राज्यसँग कृषकहरूलाई जोड्ने एक महत्त्वपूर्ण

परियोजनाको रूपमा स्थापित भएको छ । साथै, नेपाल सरकारले आफ्नै स्रोत साधन र जनशक्तिले ठुला परियोजना सञ्चालन गर्न सक्छ भन्ने पक्षमा यो परियोजना एक उदाहरणीय कार्य हो ।

नेपाल सरकारको आफ्नै पहलमा सञ्चालन गरिएको यस परियोजनाले चार वटा सम्भाग विकास कार्यक्रमहरू क्रमशः १५ हजार वटा साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (पकेट); १ हजार ५ सय वटा व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (ब्लक); ३ सय वटा व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्र (जोन); र २१ वटा बृहत् व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक केन्द्र (सुपरजोन) स्थापना गर्ने र उल्लिखित सम्भागहरूमा सघन कृषि प्रणाली मार्फत विशिष्टीकृत वाली तथा वस्तु उत्पादन क्षेत्रहरूको प्रवर्धन गर्न कुल १ खर्ब ३० अर्ब ७४ करोड २० लाख रुपैयाँ लगानी गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको अनुरोधमा परियोजनाको हस्तक्षेप (intervention) बाट हासिल भएको उपलब्धिहरूको लेखाजोखा मुख्यतया (क) परियोजनाले अपनाएका रणनीतिहरूको कार्यान्वयनको अवस्था, (ख) उत्पादकत्व वृद्धिको लागि प्रविधि हस्तान्तरण र कृषि उद्योग विकासमा पुऱ्याएको योगदानको समीक्षा (ग) परियोजनाका मुख्य समस्या र चुनौतीहरूको पहिचान र (घ) परियोजनाको संस्थागत क्षमता र कार्यान्वयनको प्रभावकारिता विश्लेषण गरेर परियोजनाको बाँकी समयावधिका लागि उपयुक्त पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने उद्देश्यले नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानद्वारा यो मध्यावधि समीक्षा गरिएको हो । परियोजनाका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू विगत ६० वर्षको कृषि विकासका हस्तक्षेपबाट विकास भएका उत्पादन क्षेत्रमा नै स्थापना भएको र परियोजना सुरु गर्नुपूर्व वा सुरु गर्दाका बखत प्रत्येक सम्भाग अन्तर्गत सञ्चालन गरिएका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रको आधार रेखा सर्वेक्षण नगरिएकोले तत्कालीन तथ्याङ्कको अभाव लगायतका कारण यस मध्यावधि समीक्षा कार्य कठिन भए तापनि द्रुत अनुसन्धान ढाँचाबाट यो प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

यस मध्यावधि समीक्षाको लागि मिश्रित अर्थात् गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै अनुसन्धान विधि सँगै आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठन (OECD) को परियोजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कन मापदण्डहरूको प्रयोग गरिएको छ । सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि परियोजनाका आवधिक अनुगमन तथा अध्ययन प्रतिवेदनहरूको समीक्षा; कृषक घरधुरी सर्वेक्षण; परियोजना स्वमूल्याङ्कन प्रश्नावली; र परियोजनामा संलग्न तिनै तहका सरकारका कार्यान्वयन निकायहरू र कृषक तथा अन्य सरोकारवालहरूसँगको समूह केन्द्रित छलफल; मुख्य सूचनादातासँग अन्तर्वार्ता; सामूहिक अन्तरक्रिया; र स्थलगत अवलोकनजस्ता विधिहरूको प्रयोग गरिएको थियो । तथ्याङ्कको विश्लेषण र सङ्क्षेपीकरण गर्न व्याख्यात्मक तथा वर्णनात्मक विधि; तार्किक प्रस्तुतीकरण (logical triangulation), आर्थिक विश्लेषणसहित अन्य तथ्याङ्कीय विश्लेषण विधिहरूको प्रयोग गरिएको थियो ।

यो समीक्षा द्रुत अनुसन्धान ढाँचाबाट गरिएको हुँदा, परियोजनाले कार्यान्वयन गरेका जोन, ब्लक तथा पकेट अन्तर्गतका देशभरि छरिएर रहेका सबै वाली र वस्तुहरू समावेश गर्न सकिएन भने घरधुरी सर्वेक्षण सुपरजोनमा मात्र सीमित गरिएको छ । परियोजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन नभएकाले यस अध्ययनमा परियोजनाको सुरुआतदेखि हालसम्मका (आ.व. २०७३/७४ देखि २०७९/८०) मुख्य गतिविधि तथा उपलब्धिहरूको मात्र समीक्षा गरिएको छ ।

परियोजनाले यस मध्यावधि समीक्षा अवधिसम्ममा ने.रु. ३०.७८ अर्ब मात्र खर्च गरेको छ। उल्लिखित लागत आ.व. २०७९/८० सम्मको लगानी लक्ष्य ने.रु. ७३.२४ अर्बको ४२.०२ प्रतिशत र कुल लगानी लक्ष्य ने.रु. १३०.७४ अर्बको २३.५४ प्रतिशत हुन्छ। साथै, नेपाल सरकारले परियोजनालाई विनियोजित वार्षिक बजेट अनुसार औसत ६८.३५ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ। परियोजनाको कुल विनियोजित बजेटमध्ये करिब ५५ प्रतिशत सङ्घीय निकायहरूमा, २३ प्रतिशत प्रदेश सरकार अन्तर्गतका निकायहरूमा र बाँकी २२ प्रतिशत स्थानीय सरकारलाई विनियोजन भएको छ। बजेट उपभोगको स्थिति विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा धेरै स्थानीय सरकारले ७४ प्रतिशत, प्रदेश सरकार अन्तर्गतका निकायहरूबाट ६२ प्रतिशत, र सङ्घीय निकायहरूबाट ६९ प्रतिशत खर्च भएको छ। यसका अतिरिक्त परियोजनाले विभिन्न १६ शीर्षक अन्तर्गतका गतिविधिहरूमा लगानी गर्ने गरी लागत अनुमान गरेको भए तापनि कार्यान्वयनको क्रममा खर्च शीर्षक अनुसारको अभिलेख व्यवस्थापन नगरिएकोले परियोजनाको लक्ष्य अनुसारको विभिन्न क्रियाकलापहरूमा भएको यथार्थ खर्चको अवस्था समीक्षा गर्न सकिएन।

भौतिक अवस्थाको प्रगति हेर्दा विगत सात वर्षमा प्रमुख कृषि उपजहरूको विशिष्टीकृत क्षेत्र निर्माणमा हालसम्म कुल लक्ष्यको ६२ प्रतिशत प्रगति भएको छ जुन आ.व. २०७९/८० सम्मको लक्ष्य सङ्ख्या ११ हजार ९ सय ७३ को ८७.६ (१० हजार ४ सय ९०) प्रतिशत हुन्छ। सम्भागगत रूपमा हेर्दा हालसम्म पकेटको ५८.०७ प्रतिशत, ब्लकको शत प्रतिशत, जोनको ५९ प्रतिशत र सुपरजोनको ७६.२ प्रतिशत प्रगति भएको छ।

परियोजनाको नीतिगत कार्यान्वयनको अवस्था समीक्षा गर्दा भूमिको वैज्ञानिक उपयोगमा परियोजनाले केही प्रयास सुरु गरेको र हालसम्म ६ हजार ७ सय ४५ हेक्टरमा स्वैच्छिक रूपमा कृषि बाली चक्लाबन्दी खेती प्रवर्धन गरेको पाइएको छ। यद्यपि, यस्ता कार्यक्रमहरू करार खेती तथा लीज खेतीको आधारभूत मोडेल अनुसार सञ्चालन भएको देखिँदैन। व्यावसायिक मत्स्य पोखरी, सुन्तलाजात फलफूलको बगैँचा विस्तार, तरकारी तथा मकै खेतीको क्षेत्र विस्तार आदिमा गरिएको स्वैच्छिक चक्लाबन्दी खेती प्रवर्धन जमिनको कानुनी रूपमा गरिएको चक्लाबन्दी नभएर कृषकहरूविच एकै प्रकारको बाली लगाउने समझदारी मात्र रहेको छ। यस्तो समझदारी मुख्यगरी खाद्यान्न तथा तरकारी खेतीमा र व्यावसायिक खेती गर्ने उद्देश्यभन्दा परियोजनाबाट दिइने प्रवर्धनात्मक कार्यक्रम तथा अनुदानबाट मात्र प्रेरित भएको पाइएको छ।

आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको अवलम्बन अन्तर्गत परियोजनाले सिँचाइ सुविधा विस्तार, प्लास्टिक टनेल/हाउस तथा हाइटेक ग्रीन हाउसजस्ता प्रविधिको प्रवर्धन, खाद्यान्न बालीमा प्राङ्गारिक मलखाद तथा जिङ्क प्रयोगको प्रवर्धन, तरकारी तथा फलफूल बालीमा थोपा सिँचाइ प्रविधिको प्रयोग, मकैको साइलेज बनाउने प्रविधि आदिको प्रवर्धन गरेको छ। प्रविधि हस्तान्तरणका लागि बृहत् उत्पादन प्रदर्शन, प्लास्टिक ट्रेमा तरकारीको बेर्ना तथा मेसिनबाट रोप्ने धानको बिरूवा उत्पादन, फ्रोजन ब्लाष्ट प्रविधिबाट ताजा माछाको प्राथमिक प्रशोधन, खाद्यान्न बीउ, पी.बी.एस. आलु बीउ, नर्सरी तथा हाइटेक नर्सरी, टीस्यूकल्चर प्रयोगशालाजस्ता स्रोत केन्द्रको स्थापना गरेको पाइन्छ। परियोजनाले सङ्ख्यात्मक

रूपमा टनेल तरकारी खेती विस्तार गरे पनि युवाहरूलाई परिचालन गर्न सकिने उच्च प्रविधिमा आधारित ताप नियन्त्रित खेती प्रणाली र सहरी तथा अर्धसहरी कृषि प्रणालीको प्रवर्धनमा गुणात्मक दृष्टिले उल्लेखनीय काम गर्न सकेको देखिएन । केही हाइटेक टनेल भाडामा समेत लगाएको पाइयो ।

स्याउको बगैँचा विस्तारमा पुडुका जातहरूको प्रवर्धनको लागि सघन बगैँचा स्थापना (high density planting), सुन्तलाजात फलफूलको बगैँचा विस्तार तथा व्यवस्थापन, जुनारमा लाग्ने औँसा किराको नियन्त्रणको लागि प्रोटिन बेटको प्रयोग आदिमा परियोजनाको योगदान महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी रहेको पाइयो । तर, किसानहरूले बाली लगाउने समयमा पर्याप्त मात्रामा उन्नत बीउ तथा रासायनिक मल प्राप्त गर्न नसक्दा खाद्यान्न तथा तरकारी बालीका चारवटै सम्भागहरूमा भने उत्पादन प्रभावित भएको छ ।

कृषि यान्त्रीकरण प्रवर्धनका लागि यो समीक्षा अवधिसम्म ६ सय १ वटा कस्टम हायरिड सेन्टर स्थापना भएको तथा ११ हजार १ सय ४९ वटा साना, मझौला तथा ठुला मेसिन, औजार तथा उपकरणहरू किसानलाई वितरण गरेको देखिन्छ । यद्यपि, मेसिनरी औजारको उपयोग हुनपर्ने न्यूनतम क्षमता र कस्टम हायरिड सेन्टर सञ्चालकले न्यूनतम मुनाफा प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने कमाण्ड क्षेत्रको बारेमा परियोजनाबाट पर्याप्त अध्ययन भएको नदेखिएकाले कस्टम हायरिड सेन्टर दिगो नहुने जोखिम रहेको छ । केही सहकारीहरू मार्फत सञ्चालित कस्टम हायरिड सेन्टरमा व्यवस्थापकीय पक्ष कमजोर देखिएको छ । जमिनको तयारी, रोपण तथा बाली कटानीसम्बन्धी ठुला मेसिनरी उपकरणको भाडादर पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फरक देखिएको छ भने साना कृषकहरूले भाडादर धेरै भएकाले मर्कामा रहेको गुनासो समेत गरेका छन् ।

कृषि उपजहरूको प्रशोधन तथा बजार पूर्वाधारहरूको विकासका लागि परियोजनाले ८ सय ७१ वटा साना प्राथमिक प्रशोधन उपकरणमा सहयोग उपलब्ध गराएको छ । यसबाहेक धान तथा चिउरा मिल, तेल मिल, साइलेज उद्योग, अचार उद्योग, जुनार प्रशोधन उद्योग, खाद्य प्रशोधन तथा सातु उद्योगमा समेत परियोजनाले अनुदान सहयोग गरेको पाइयो । धान तथा चिउरा मिल सञ्चालन गर्दा स्थानीय मिलहरूको प्रतिस्पर्धा, धानको आपूर्तिको लेखाजोखा र साविकका धान मिलको क्षमता विकासजस्ता पक्षमा ध्यान दिएको देखिएन । बजार पूर्वाधारहरूको विकास अन्तर्गत ५१ वटा चिस्यान घर, २८ वटा ढुवानी साधन, आठ वटा केरा पकाउने च्याम्बर, ३१ वटा सङ्कलन केन्द्र, १२ वटा साना गोदाम घर, २० वटा रष्टिक स्टोर, पाँच वटा माछा ढुवानी गर्ने चिलिड भ्यान, २० वटा जिउँदो माछा बिक्री गर्ने पसलहरूलाई सहयोग गरेको छ । परियोजनाको कार्यक्षेत्र अनुसार उल्लिखित पूर्वाधारको सङ्ख्या पर्याप्त नभएकाले मूल्य शृङ्खला विकासमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेन भने ढुवानी गर्ने चिलिड भ्यानको प्रयोग र ठुला शीत भण्डारण निर्माण सम्बन्धमा देखापरेको प्राविधिक तथा प्रशासनिक समस्याको समाधान गर्न अपेक्षाकृत पहल भएको पाइएन । मूल्य शृङ्खला प्रवर्धन तथा विकासको लागि बजार पूर्वाधार तथा प्रशोधन उद्योगहरूको स्थापना गर्ने लक्ष्य लिएको भए तापनि परम्परागत कृषि प्रसारको मोडेल अनुसार स-साना प्राथमिक प्रशोधन उपकरणमा मात्र लगानी केन्द्रित भएको पाइन्छ ।

परियोजनाका बाली वा वस्तुका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू साना तथा छरिएको (scattered) अवस्थामा रहेको र उत्पादन सामाग्री तथा प्रविधि प्रवर्धन र सार्वजनिक तथा निजी सेवा प्रदायकको सेवा पर्याप्त नहुँदा कृषि उद्योगको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको अधिक उत्पादन (required surplus production) हुन सकेको छैन । यसले मूल्य शृङ्खला विकासमा अवरोध सिर्जना गरेको छ । यद्यपि, मकै विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्र दाङ, तरकारी बालीको विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्र नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व) र सुन्तलाजात फलफूल तथा स्याउको विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रमा गरेको प्रयासहरू अनुकरणीय रहेका छन् । बहुसरोकारवाला निकायहरूबिचको कार्यमूलक समन्वय मार्फत प्रभावकारी सेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्ने पक्षमा भने परियोजनाको प्रयास सन्तोषजनक देखिएको भए तापनि पर्याप्त छैन । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्का बाह्य अनुसन्धान केन्द्र, फार्म केन्द्रहरू, कृषिसँग सम्बन्धित निजी सेवा प्रदायकहरूको सेवा प्रवाह तथा स्थानीय उद्योग वाणिज्य संघहरूसँगको सेवा लिने सम्बन्धमा परियोजनाको सक्रियता कमजोर रहेको छ भने सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको स्थापना समेत भएको छैन । तर, सङ्घीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय अन्तर्गतका ग्रामीण व्यवसाय तथा आर्थिक विकास आयोजना (REED) र कृषि क्षेत्र विकास कार्यक्रम (ASDP) ले केही स्थानीय तहहरूमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवाकेन्द्र (CAESC) स्थापना गरेको सन्दर्भमा परियोजनाले उल्लिखित आयोजनाको अनुभव र सिकाइ अध्ययन (experience and learning visit) को आधारमा यो कार्यक्रम अगाडि बढाउन सक्छ ।

परियोजनाबाट प्रवर्धित इन्टर्नशिप कार्यक्रमबाट विभिन्न विश्वविद्यालय र अन्तर्गतका उच्च शैक्षिक संस्थाका कृषि सङ्कायका १ हजार ८ सय ६२ विद्यार्थीहरू लाभान्वित भएका छन् । यस कार्यक्रमले कृषि अनुसन्धान तथा प्रविधि प्रसारमा सहयोग गरेको छ तर इन्टर्नशिप कार्यक्रम बाली उत्पादन चक्रसँग तालमेल नमिलेको र विद्यार्थीहरूलाई नियमित पठनपाठन पूरा नगरी इन्टर्नशिपमा सहभागी गराइएकाले परियोजनाले अपेक्षित लाभ लिन भने सकेन । परियोजनाले 'सिक्दै कमाउँदै' कार्यक्रमको पहुँच २ सय ८२ प्राविधिक शिक्षालयका १२ हजार ३ सय ३५ विद्यार्थीहरूसम्म विस्तार गरेर विद्यार्थीहरूको सिकाइ तथा कमाइका पक्षमा सामान्य योगदान गरेको भए तापनि अनुगमन तथा प्राविधिक शिक्षालयको क्षमता विकासमा ध्यान दिन नसक्दा समग्रमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

परियोजनाले कृषि बाली वा वस्तु उत्पादनमा संलग्न कृषकहरूलाई आ.व. २०७५/०७६ सम्म ३४ वटा जोन र सुपरजोनहरूमा ३ हजार ३ सय ८६ हेक्टर बाली विशेष क्षेत्र विस्तार तथा उत्पादकत्व वृद्धिको आधारमा करिब ९ करोड प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान रकम वितरण गरेको थियो । तर, आधार वर्षको तथ्याङ्कको अभाव, सम्भाषण सञ्चालक समितिमा आएको विवाद र स्पष्ट कार्यविधिको अभावका कारण लेखा परीक्षणमा बारम्बार प्रश्न उठ्ने गरेकाले यस कार्यक्रमले निरन्तरता पाउन सकेन ।

परियोजनाले सुरुका वर्षहरूमा गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता वृद्धि गर्न प्रयोगशालाहरूको सुदृढीकरणमा सहयोग गरेको भए तापनि यसले निरन्तरता पाएको देखिएन । खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागको लागि उपकरणसहित प्रयोगशालाको सुविधा भएको मोबाइल भ्यान खरिद गरेको

भए तापनि दक्ष जनशक्तिको अभावमा सञ्चालन हुन नसकेको दाबी परियोजनाको रहेको छ । यस सन्दर्भमा परियोजना निर्देशक समिति तथा खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग दुवैले प्रयोगशाला जडित मोबाइल भ्यानको प्रयोगमा तदारुकता दिएको देखिएन ।

जलवायु परिवर्तन अनुकूलन कृषि प्रणाली अवलम्बनका सन्दर्भमा परियोजनाले विभिन्न सम्भागका कृषकहरूलाई जलवायुमैत्री खेतीमा उत्प्रेरित गर्न स्मार्ट सिँचाई प्रविधिहरू, मल्विड प्रविधि, घाँस रोपण, प्राङ्गारिक मलको उत्पादन आदिमा अनुदान सहूलियत उपलब्ध गराएको छ । यसबाट कृषिमा जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरणसहित कृषिको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिमा सामान्य सहयोग भए तापनि जलवायु अनुकूलन कृषि प्रणालीसम्बन्धी प्राविधिक र व्यावहारिक अनुसन्धानमा परियोजनाले अपेक्षित गतिविधिहरू सञ्चालन गरेको छैन ।

समीक्षा अवधिसम्म कृषि यान्त्रीकरण तथा आधुनिकीकरणको लागि गरिएको हस्तक्षेपबाट कृषि पेसालाई हेर्ने सामाजिक दृष्टिकोणमा सुधार हुनुको साथै कृषकहरूले व्यावसायिकतासम्बन्धी पहलहरू सुरु गरेको पाइयो । विभिन्न सम्भागहरू अन्तर्गत सञ्चालन गरिएका सघन कृषि प्रणाली र बजार तथा उद्योगसम्बन्धी विविध गतिविधिहरूले वार्षिक रूपमा आंशिक रोजगारी ७ लाख ३५ हजार १ सय २५ र पूर्ण रोजगारी २२ हजार ३ सय २६ गरी कुल ७ लाख ५७ हजार ४ सय ५१ थप रोजगारी (५ लाख ५८ हजार ३ सय ५४ श्रम दिन बराबर) सिर्जना भएको अनुमान गरिएको छ ।

परियोजनाको आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धनसम्बन्धी सोच एकदमै महत्त्वकाङ्क्षी देखिन्छ । कृषि वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धिबाट निर्यात प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य अनुसार कृषि उपजहरूको प्रशोधन, मिल/उद्योग स्थापना, ग्रेडिङ, भण्डारण (शीत भण्डार, चिस्यान घर, गोदाम घर, रष्टिक स्टोर), ढुवानी साधन, प्याकेजिङ आदिमा गरिएको सामान्य सहयोगबाट निर्यात प्रवर्धन नै गर्ने गरी हाल उत्पादन, प्रशोधन तथा बजारीकरणसम्बन्धी कार्यमा पर्याप्त हस्तक्षेप नभएकाले यस क्षेत्रमा थप लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालजस्तो सामाजिक विविधताले भरिपूर्ण समाजमा ठुला विकास परियोजना सञ्चालन गर्दा समाजका सबै जातजाति र वर्गका जनताको सहभागिता सुनिश्चित हुने गरी लक्ष्य निर्धारण गर्नु पर्दछ । परियोजनाको दस्तावेजमा लैङ्गिक तथा जातिय समावेशीकरणको पक्षलाई उल्लेख नगरेको भए तापनि यसलाई ध्यानमा राखेर कार्यान्वयन गरेको पाइन्छ । परियोजनामा महिला, जनजाति र दलितको सहभागिता क्रमश ५०.४६ प्रतिशत, ३७.२ प्रतिशत र १३.२ प्रतिशत रहेको पाइयो । परियोजनाका कार्यक्रमहरूले नेपालको हिमाल, पहाड, तराईका साथै सातै प्रदेश अन्तर्गतका विविध भौगोलिक क्षेत्रहरू समेटेको भए तापनि यसरी भौगोलिक क्षेत्रमा विशिष्टकृत उत्पादन क्षेत्रको विस्तार गर्दा पर्याप्त अध्ययनविना जिल्लाहरू थप गर्दै कार्यक्रम कार्यान्वयन गरेको पाइयो ।

परियोजनाले हासिल गरेको बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्वमा सुरु वर्ष र समीक्षा वर्षबिचको फरक तुलना गर्न आधार तथ्याङ्कको अभाव रह्यो । तर, राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्व तथा पन्ध्रौँ योजनाको लक्ष्यसँग तुलना गर्दा परियोजनाका विशिष्टकृत क्षेत्रहरूको उत्पादकत्व बढी रहेकाले मुलुकको कृषि

विकासमा परियोजनाले राम्रो योगदान गरेको भन्न सकिन्छ । यद्यपि, कृषकको स्वलगानीबाहेक परियोजनाबाट प्रतिएकाइ क्षेत्रफलमा गरिएको सात वर्षको सञ्चित लगानी (cumulative investment) धान बालीमा प्रतिहेक्टर ५३ हजार; तरकारी बालीमा प्रतिहेक्टर ७२ हजार; माछामा प्रतिहेक्टर १ लाख ५१ हजार; सुन्तलाजात फलफूल बालीमा प्रतिहेक्टर १ लाख ४ हजार; र स्याउ बालीमा प्रतिहेक्टर ६३ हजार रहेको छ । उल्लिखित प्रमाणको आधारमा कृषि आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणको लागि पर्याप्त लगानी भएको भन्न सक्ने अवस्था देखिएन ।

परियोजनाको वित्तीय स्रोत उपयोगको कुशलता र प्रभावको परिप्रेक्ष्यबाट परियोजनाको लगानी विश्लेषण गर्दा आन्तरिक आय दर (internal rate of return) २० प्रतिशतभन्दा धेरै भएकाले लगानीको प्रतिफल सहजै प्राप्त हुने देखिन्छ । साथै, धान सुपरजोन कपिलवस्तु; आलु सुपरजोन डडेलधुरा र जुनार सुपरजोन सिन्धुलीमा पाँच वर्ष पहिलेको औसत उत्पादकत्वभन्दा अहिलेको औसत उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट बढी छ । साथै, परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको तुलनामा परियोजनासहितका कृषकहरूको जुनार र माछाको औसत उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट बढी छ भने धान र आलुको औसत उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट समान देखिएको छ । यसले परियोजना लागु भएको क्षेत्रमा विशिष्टीकृत बाली वा वस्तुको उत्पादन राम्रो रहेको तथ्य उजागर गर्छ ।

घरघुरी सर्वेक्षणमा सहभागी लक्षित समूहका कृषकहरूको परियोजनाबाट प्रवाह भएको समग्र सेवाको पहुँच र गुणस्तर सम्बन्धमा सकारात्मक धारणा रहेको पाइयो । परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको तुलनामा परियोजनासहितका कृषकहरूको समग्र वार्षिक आय र उपभोग खर्च दुवै बढी छ र गरिबीको दर (head count poverty) कम रहेको पाइएको छ । यसले कृषकहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन परियोजनाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । अर्कोतर्फ, परियोजनामा सहभागी कृषकहरूको वार्षिक आयको जिनी गुणाङ्क (३७ प्रतिशत) परियोजनामा सहभागी नहुनेहरूको (३३ प्रतिशत) भन्दा बढी देखिएकाले परियोजनाले आय असमानता बढाउनमा भूमिका खेलेको पाइयो ।

समग्रमा परियोजनाको उपलब्धि तथा प्रभाव सन्तोषजनक भएको पाइयो । यद्यपि, परियोजनाको कार्यान्वयनको पक्षमा केही समस्याहरू देखिएका छन् । परिवर्तनको सिद्धान्तानुरूप परियोजनाका सम्भागहरूको स्तर वृद्धि, विस्तार र हस्तान्तरण हुन सकेको छैन भने तीन तहका सरकारहरूबिचको अपेक्षित समन्वय हुन नसक्दा कार्यान्वयनमा जटिलता देखिनुको साथै विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रको दिगोपनामा समेत समस्या हुने सम्भावना रहेको छ । परियोजनाका ब्लक तथा पकेट सम्भाग सञ्चालन गर्ने मोडालिटीमा भएको पटक-पटकको संशोधनले गर्दा सम्भागहरूबिच कार्यमूलक समन्वयको अवस्था कमजोर हुन गएको पाइयो । यसको अतिरिक्त परियोजनाको लागि उपलब्ध बजेट खर्च नहुनु; नवीनतम प्रविधि विकास र प्रदर्शनमा लगानी कम हुनु; मध्यावधि समीक्षा हुनु अगावै विशिष्टीकृत बाली तथा वस्तुको दायरा बढाउनु; प्रभावकारी अनुगमन संयन्त्र मार्फत नियमित सुपरीवेक्षण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुन नसक्नु; दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको अभाव; र बहुसरोकारवाला निकायहरूबिच पर्याप्त सञ्चार र समन्वयको संस्कृति विकास हुन नसक्नुजस्ता समस्याका तथा चुनौतीका कारण परियोजनाले अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकेको छैन । परियोजनाले समेटेको सम्भाग अन्तर्गतका कतिपय

विशिष्टीकृत बाली उत्पादन क्षेत्रहरूमा बाली तथा वस्तुको प्रतिवेदित क्षेत्रफल कुल राष्ट्रिय क्षेत्रफलभन्दा बढी देखिन आएको छ । यसबाट मुख्य गरी पकेट र ब्लक सम्भागका कार्यक्रमहरूको क्षेत्र जोन तथा सुपरजोनको क्षेत्रमा दोहोरिएको प्रष्ट हुन्छ ।

भूमिको चक्लाबन्दी तथा वैज्ञानिक उपयोग प्रवर्धन गर्ने परियोजनाको रणनीति कार्यान्वयनको लागि करार तथा लिज खेतीसम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराउन भूमि करार सूचना केन्द्र स्थापना गर्न पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । रासायनिक मल, उन्नत बीउ, विरुवा र पशु नस्लको सहज आपूर्ति गर्न बीउवृद्धि (वर्णशङ्कर समेत) तथा अनुसन्धान, गुणस्तरीय सुन्तला र स्याउका पुडुका जातका विरुवा उत्पादन र नस्ल सुधारमा परियोजनाले विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिएको छ । कस्टम हायरिड सेन्टर तथा ठुला शीत भण्डारको न्यूनतम क्षमताको उपयोग र सञ्चालन मुनाफालाई सुनिश्चित गर्न मेसिनरी औजारको उपयोग हुनपर्ने न्यूनतम क्षमतालाई आवश्यक पर्ने कमाण्ड क्षेत्रको अध्ययन गरेर स्थापना गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । इन्टरनेट कार्यक्रमलाई थप व्यवस्थित गर्नको लागि विश्वविद्यालय र परियोजना व्यवस्थापन/कार्यान्वयन एकाइविचको आपसी समन्वयलाई सुदृढ बनाउनको साथै विद्यार्थीहरूले पूरा गर्नुपर्ने तोकिएको पाठ्यभार सकिएको वा नसकिएको, बाली उत्पादन चक्र र परियोजनाको अनुसन्धान आवश्यकतालाई ख्याल राख्न जरुरी छ । परियोजनाले प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान कार्यक्रम व्यवस्थित गर्न डिजिटल माध्यम र भाउचर प्रणाली अवलम्बन गर्न सके नगद हस्तान्तरणबाट सिर्जना हुने समस्या समाधान हुनसक्छ ।

परियोजनाले लाभग्राही कृषक, समूह, सहकारी, निजि फार्म वा उद्योग व्यावसायीहरूको तथ्याङ्क अभिलेख अद्यावधिक गर्न व्यवस्थित व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (management information system) सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै, मानव संसाधनको विकास गर्न परियोजनाले लाभग्राही किसान, कार्यक्रम कार्यान्वयनमा संलग्न कर्मचारी, जनप्रतिनिधि र प्राविधिकहरूलाई अभिमुखीकरण तालिम लगायतका क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमलाई आवश्यकताको आधारमा नियमित कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । जलवायु परिवर्तन अनुकूलन कृषि प्रणाली प्रवर्धनको लागि कृषकहरूको क्षमता विकास र विश्वविद्यालय तथा अनुसन्धान संस्थाहरू मार्फत जलवायु अनुकूलन कृषि प्रणालीको विकाससम्बन्धी अनुसन्धानमा परियोजनाले पर्याप्त लगानी गर्न आवश्यक छ ।

जिल्लास्तरमा रहेका परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरू धेरै भएकाले परियोजनाको प्रशासनिक खर्च बढ्नुका साथै प्राविधिक कर्मचारीहरू प्रशासकीय काममा समेत संलग्न हुनुपर्ने हुँदा प्राविधिक पृष्ठपोषणमा समेत असर गरेकाले हाल सञ्चालनमा रहेका ५८ वटा खर्च व्यवस्थापन केन्द्रहरूलाई कार्यक्षेत्रगत तथा भौगोलिक निकटताका आधारमा एकापसमा गाभेर (करिब ५० प्रतिशत घटाई) ३० वटामा सीमित गर्न उपयुक्त हुन्छ । यसको लागि प्रशासनिक क्षेत्रको आधारभन्दा उत्पादन तथा यसको बजार क्षेत्र र रोड कोरिडोरको अवधारणामा कार्यक्षेत्र (command area) बनाउँदा सेवा प्रवाह गर्न सहज हुन्छ । हाल पुल दरबन्दीमा खटाइएका स्थायी कर्मचारीहरूको वृत्ति विकासमा अवरोध भएकाले कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च देखिएको छैन । यसको सम्बोधनको लागि नीतिगत व्यवस्था गर्न र यस्ता ठुला परियोजना

सञ्चालन गर्दा परियोजना अवधिभरको लागि अस्थायी दरबन्दी सिर्जना गरेर जनशक्ति व्यवस्थापन गर्न वाञ्छनीय हुन्छ ।

परियोजनाको मध्यावधि समीक्षामा देखिए अनुसार प्रदेश परियोजना कार्यान्वयन समन्वय तथा अनुगमन समितिलाई सक्रिय बनाउन जरुरी छ । आगामी दिनमा परियोजनालाई थप व्यवस्थित, उद्देश्य केन्द्रित र प्रभावकारी बनाउन सम्भागका गतिविधिहरूमा प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय पृष्ठपोषण आवश्यक छ । तसर्थ, हरेक प्रदेशमा परियोजना व्यवस्थापन एकाइको (विज्ञ समूहसहितको) प्रादेशिक समन्वय केन्द्रको स्थापना गर्न उपयुक्त हुन्छ । यसले परियोजनाको करिब ४५ प्रतिशत बजेट खर्च भइरहेको बलक तथा पकेट सम्भागको सञ्चालनको लागि समन्वय तथा सहजीकरण गर्नुको साथै पकेट र बलक सम्भागहरूलाई स्थानीय तह तथा प्रदेश सरकारका निकायहरूको समन्वयमा हस्तान्तरण गर्न सहज हुन्छ ।

संवैधानिक व्यवस्था अनुसार प्रदेश सरकारले प्रदेशस्तरको तथा स्थानीय तहले स्थानीयस्तरको कृषिसम्बन्धी आयोजना आफ्नै स्रोतमा सञ्चालन गर्न सक्छन् । तसर्थ, पकेट र बलक सम्भागजस्ता साना सघन कार्यक्रमहरू सङ्घीय सरकारले सञ्चालन गरिरहन आवश्यक देखिँदैन । परियोजनाको बाँकी अवधिमा परियोजनाद्वारा सञ्चालन भएका सबै पकेट तथा बलक सम्भागलाई परिपक्व र दिगो बनाउन हस्तान्तरण पछिका थप दुई वर्षसम्म घट्टो लगानी सहभागिता मोडेलको अवधारणा अनुसार आर्थिक सहायता (पहिलो वर्ष ५० र दोस्रो वर्ष २५ प्रतिशतका दरले) उपलब्ध गराउँदै हस्तान्तरण गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ ।

एकातिर परियोजनाका लक्ष्य^१ अनुसार प्राथमिकता प्राप्त बालीहरूको प्रतिवर्ष ६.५ लाख मे. ट. उत्पादन बढाएर आत्मनिर्भर हुने सूचक आधार तथ्याङ्कका आधारमा निर्धारित भएको देखिएन किनकि परियोजनाको सुरु वर्ष २०७३/७४ मा (सन् २०१६/१७) नेपालले भारतबाट अन्य कृषिजन्य वस्तुवाहेक खाद्यान्न मात्र ११ लाख ६४ हजार मे. टन. आयात गरेको थियो भने आ.व. २०७९/८० मा यो परिमाण बढेर खाद्यान्नको आयात करिब १२ लाख मे. टन. पुगेको छ । अर्कोतिर हालसम्मको भौतिक तथा वित्तीय प्रगति स्थिति हेर्दा बाँकी रहेको तीन वर्ष अवधिमा सम्भाग स्थापनाको सङ्ख्या तथा लगानी लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन । हाल सञ्चालनमा रहेका सम्भागहरू परिपक्व हुन सक्ने अवस्था पनि नदेखिएकाले परियोजनाका यी गतिविधिहरूलाई दिगो रूपमा स्वसञ्चालन हुन सक्षम बनाउन परियोजनाले थप सहजीकरण गर्नुपर्ने भएकाले परियोजनाका सम्भाग अन्तर्गतका भौतिक लक्ष्यहरू पूरा गर्न र हस्तान्तरण गर्न न्यूनतम पाँच वर्ष र आत्मनिर्भरताको (खाद्यान्न, फलफूल र तरकारी) लक्ष्य पूरा गर्न १० वर्ष अवधि थप गर्न उपयुक्त देखिएको छ । परियोजनाको लगानी लक्ष्य अनुसार खर्च नभएको सन्दर्भमा परियोजनाको थप अवधिको लागि बचत रकमबाट नै लगानी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । उद्योगको स्थापना तथा सञ्चालन मार्फत कृषि उपजको मूल्य अभिवृद्धि गर्न परियोजनाले थप अवधिमा जोनको स्तरोन्नति र सुपरजोनको क्षेत्र विस्तार गर्न आवश्यक छ । नयाँ जोन तथा सुपरजोन स्थापना गर्दा (क) ठुला सिँचाई आयोजनाबाट वर्षभरि सिञ्चित हुन सक्ने क्षेत्रमा खाद्य सुरक्षा र आत्मनिर्भरतासँग सम्बन्धित बाली तथा वस्तुहरूलाई प्राथमिकता दिने, (ख) उद्योग सञ्चालनका लागि आवश्यक न्यूनतम

१ दुई वर्षमा तरकारी बालीमा, तीन वर्षमा खाद्यान्न बालीमा, र सात वर्षमा फलफूल बालीमा आत्मनिर्भर हुने

कच्चा पदार्थ आपूर्ति हुने अवस्था सुनिश्चित गर्न प्राविधिक दृष्टिकोणबाट सम्भव भएसम्म जोन र सुपरजोनको मूल्य शृङ्खला समाहित हुने गरी जोन र सुपरजोनको सञ्चालन गर्ने, (ग) प्रत्येक जोन र सुपरजोनमा निजी कृषि प्रसार सेवा प्रदायकहरूको सेवा सुनिश्चित गर्न एग्रीभेट तथा पाराभेटको आवश्यकता अनुसार स्थापना तथा क्षमता वृद्धि गर्ने, र (घ) कृषि उपजको प्रशोधन तथा बजार व्यवस्थापनको लागि निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्न सहूलियत दरको ऋण, बिमा सेवा तथा प्राविधिक पृष्ठपोषणको सुनिश्चितता गर्दै लगानीमैत्री वातावरणको निर्माण गर्न परियोजनाले ध्यान दिन जरुरी छ ।

समन्वयको कमीको कारणले परियोजनाको तथ्याङ्क तथा अभिलेख व्यवस्थापन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा समस्या देखिएको र लाभग्राहीको छनोट तथा लाभको वितरणमा देखिएको दोहोरोपना र असान्दर्भिक वितरण नियन्त्रण गर्न परियोजना कार्यान्वयनमा सहभागी तिनै तहका सरकारहरू तथा तिनका निकायहरूबिच कार्यगत समन्वय तथा सम्बन्ध (functional coordination and linkage) सुदृढ गर्न अत्यावश्यक देखिन्छ । यसको अतिरिक्त तथ्याङ्क तथा अभिलेखहरू व्यवस्थापन गर्न एकीकृत ढाँचाको व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास गरी अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसको साथै परियोजनाले बाह्य विज्ञहरूको (external expert) संलग्नतामा उद्देश्यमूलक अनुगमन भ्रमण (mission visit) मार्फत परियोजनालाई पृष्ठपोषण गर्न आवश्यक छ ।

सङ्घीयता कार्यान्वयनको क्रममा देखिएको राजनीतिक तथा प्रशासनिक सङ्क्रमणको समयमा ठुलो सङ्ख्याका कृषकहरू मार्फत कृषि क्षेत्रमा नेपाल सरकारको उपस्थिति गराउन र निर्वाहमुखी कृषिलाई व्यावसायिक तथा आधुनिकीकरण गर्न परियोजनाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उन्नत बीउ तथा विरूवाको प्रयोग, बगैँचा व्यवस्थापन तथा विस्तार, प्लास्टिक टनेलमा तरकारी खेती, कृषि यान्त्रीकरण, इन्टर्नशिप कार्यक्रम, साना सिँचाइ मार्फत सिँचाइ सुविधा विस्तार, बालीचक्रमा सुधार आदिको कारण प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा वस्तुहरूको उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि तथा साना कृषकहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार परियोजनाको प्रभावी पक्षहरू हुन् । यद्यपि, दीर्घकालीन कृषि योजनाको कार्यान्वयनमा देखा परेको संस्थागत समन्वयको जटिलता तथा एकीकृत सोचको अभाव यस परियोजनाको कार्यान्वयनमा पनि प्रस्ट देखिएको छ । परियोजनाले कृषि सम्बद्ध संस्थाहरूबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त गरेको देखिएन भने परियोजना व्यवस्थापन कार्यालयले पनि सक्रिय भूमिका (proactive role) खेल्न सकेन । परियोजना निर्देशक समितिले यस विषयमा अपेक्षित सहजीकरण तथा हस्तक्षेप गर्न सकेको देखिएन । खाद्य तथा पोषण सुरक्षा राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित रहेकाले गणितीय लाभहानीको विषय मात्र नभई यो ७०.४ प्रतिशत कृषक घरपरिवारको जीविकोपार्जन, राष्ट्रिय खाद्य आपूर्ति र बहदो खाद्य परनिर्भरता तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार घाटा कम गर्ने र देशमा नै रोजगार सिर्जना गरेर युवा जनशक्ति देश विकासको मूलधारमा संलग्न गराउने विषय भएकाले यस क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी तथा समय सापेक्ष नीतिगत सुधार हुन आवश्यक छ ।

EXECUTIVE SUMMARY

The contribution of the agriculture and industrial sectors to the Nepalese economy has been steadily declining in recent years, while the share of the service sector is increasing. The results of the National Agriculture Census, 2078 reveal that Nepal is still primarily an agrarian country. Agriculture remains the primary source of income for 70.4 percent of total farming households in Nepal. The average land under cultivation per family is only 0.55 hectares. Furthermore, statistics indicate an increasing trend in fallow land, as not all cultivable land is fully utilized due to foreign migration of youth and other reasons.

The country's inability to fulfill the demands of cereals and other agricultural products has increased reliance on imports from other countries. Nepal has also experienced noticeable adverse effects of climate change in its agriculture sector. It is therefore quite difficult to achieve the goals of food and nutritional security in the country unless Nepal's internal capacity for agricultural production and supply chain management is strengthened, along with an integrated effort for institutional coordination and collaboration at federal, provincial, and local levels.

Nepalese agriculture is characterized by the prevalence of traditional and subsistence farming systems with low productivity of both land and labor. Furthermore, the lack of commercialization, competitiveness, and a poor industrial and export base in the agriculture sector has made it unappealing for youth. In this context, the Government of Nepal (GoN) designed and initiated the Prime Minister Agriculture Modernization Project (PMAMP) in the fiscal year 2073/74 with a ten-year tenure.

The PMAMP aims to modernize and commercialize the Nepalese agriculture sector through specialization, mechanization, and industrialization. The project intends to increase agricultural production and productivity by transforming the current subsistence farming system into an intensive production system, ensuring access to technology and production inputs. Additionally, it aims to enhance sectoral competitiveness through farm mechanization, market infrastructure development, and the promotion of processing industries for value addition, creating employment opportunities and sustainable economic growth. The PMAMP could be considered one of the largest and most ambitious federal-level agriculture projects in the country, considering its objectives and outcomes, geographical coverage, mobilized human resources, and budget allocation by the GoN.

The PMAMP has now completed seven years of implementation, as it is started immediately after the introduction of the federal government structure in Nepal. The project covered all 7 hundred 53 rural municipalities and municipalities through all three tiers of government, focusing on national priority crops and products. The project has established itself as an important initiative connecting people with the state during the political and administrative transition after the introduction of federalism. Additionally, this project has been exemplary

in showcasing the government's capability to conduct such large projects with its resources and manpower.

The PMAMP intended to invest NRs 130.74 billion and targeted to establish four components, also called specialized intensive production areas. These components are 15 thousand small commercial agriculture production centers (pocket), 1 thousand 5 hundred commercial agriculture production centers (block), 3 hundred commercial agriculture production and processing centers (zone), and 21 large commercial agriculture production and industrial centers (super zone).

The mid-term review of the project was conducted by the Policy Research Institute at the request of the Ministry of Agriculture and Livestock Development. This exercise aimed to assess the overall achievements of the project intervention, specifically focusing on (i) the implementation status of the project's strategies, (ii) a review of the project's contribution to increasing agriculture productivity through technology dissemination and promotion of the agriculture industry, (iii) identification of major problems and challenges faced by the project, and (iv) assessment of the institutional capacity and its implementation effectiveness; and (v) to provide recommendations for the project's implementation in the remaining period. Notably, the midterm review was challenging since the project lacked baseline data about the specialized project components as the project had not conducted a baseline survey before or at the initiation of the components; and the sites of these specialized components overlapped with few exceptions with the production areas that were developed over the past 60 years of efforts for agriculture development in the country.

Both qualitative and quantitative research methods along with project evaluation criteria provided by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), were used for evaluation. The rapid appraisal research design including a household-level survey, was conducted at selected super zones. Data and information were also collected from the review of periodic monitoring and study reports, introduction of the self-assessment questionnaire to the project implementation units, field observation/informal survey, focus group discussions, and key informant interviews among affiliated organizations from all three tiers of government, farmers and other stakeholders. Descriptive statistics, logical triangulation, economic analysis, among others, were used for data analysis and summarization.

The household survey did not cover all priority crops and agricultural products across the country in the specialized production components (zones, blocks, and pockets). It was limited to only the selected crops and livestock of the super zones due to resource constraints. Besides, the report was produced based on the assessment of project interventions and their achievements from FY 2073/74 BS to the review year, FY 2079/80 BS, only and it was not the final impact evaluation of the project.

By the mid-term review, the project has spent NRs 30.78 billion only, which is 42.02 percent of the investment target of NRs. 73.24 billion, and 23.54 percent of the total target of NRs. 130.74 billion up to the fiscal year 2079/80. The average annual expenditure is only 68.35 percent of the total annual budget allocation from the government. Of the total annual budget, about 55 percent has been allocated to the federal institutions, 23 percent and 22 percent to the provincial and local governments, respectively. As per the budget expenditure trend, local governments have spent the highest at 74 percent, followed by federal institutions at 69 percent, and provincial government at 62 percent. Although the project had allocated costs for 16 various cost categories, the exact expenses under these categories couldn't be assessed due to the unavailability of the proper records in the project database and monitoring reports.

As the progress regarding the physical targets of the establishment of the specialized production components is concerned, 62 percent of the overall targets have been achieved, which is 87.6 percent (10,490) of the target based on the number of the specialized production components of 11,973 by the fiscal year 2079/80 BS. As per each specialized production component, the project has attained 58.07 percent progress in the number of pockets, cent percent in blocks, 59 percent in zones, and 76.19 percent in super-zones.

On reviewing the implementation status of project strategies, it was found that the project has made some efforts on the promotion of scientific land use activities and succeeded in voluntary land pooling of around 6 thousand 7 hundred 45 hectares of land till the review year. But, these activities do not comply with the basic standards of the land contract and leasehold farming models. The volunteer land pooling was noticeably observed in the expansion of commercial fishponds; vegetable farming; expansion of citrus plantation areas; and maize farming, among others. But it was found that such land pooling has been done only to plant the same type of crop without any legal agreement. And these activities were influenced by the subsidy schemes rather than commercial farming objectives, especially in cereals and vegetable crops; and thus sustainability of this practice is questionable.

The PMAMP has supported small irrigation facilities and promoted the use of plastic tunnels and high-tech green houses, the use of zinc and organic manure in cereal crops, drip irrigation technology in vegetable and fruit crops, the preparation of maize silage, among others, under the strategy of adopting modern agricultural technologies. The project has also contributed to technology dissemination through large-scale production demonstrations, raising vegetable seedlings in plastic trays, and raising rice seedlings for machine transplantation. Likewise, the project also supported the primary processing of fresh fish using the frozen blast technique, high-tech nurseries for cereal seeds and pre-basic seed (PBS) of potatoes, a tissue culture laboratory, and the establishment of resource centers, among others. Furthermore, high-density planting using dwarf apple varieties, citrus orchard expansion and management, use of protein bait spray to control fruit flies in sweet

oranges, among others, were some of the important and effective interventions towards the adoption of modern technology. Although the project has expanded tunnel farming in numbers, it has not been able to perform appreciably in mobilizing youths through the promotion of advanced technology-based urban and semi-urban agriculture, including temperature-controlled tunnels in vegetable farming. However, it was found that a few subsidized high-tech tunnels have been rented out by the cooperatives to private growers against project provision. Cereals and vegetable production in all four project components were also negatively affected by the insufficient supply of improved seeds and chemical fertilizers at the time of cultivation.

For enhancing farm mechanization, the PMAMP has successfully established a total of 6 hundred 1 custom hiring centers and distributed 11 thousand 1 hundred 49 units of small, medium, and large machinery equipment to farmers until the review year. Utilizing the optimum capacity of the machinery equipment and generating optimal profit for the operators of the custom hiring centers is crucial for their sustainability. In this regard, the project has not considered conducting prior studies on the minimum command area required to ensure a reasonable profit for such custom hiring centers, which could help overcome the risk of unsustainability. The management aspect of some custom hiring centers operated by cooperatives was found to be weak. Additionally, the rental rates for machines used in land preparation, rice planting, and harvesting varied across different locations and owners in the country, with rates adjusted based on demand. Small farmers complained that rental rates for these machines are high when rented from private owners.

The development of marketing infrastructures and agro-processing industries is one of the key strategies of the project to make agribusiness more competitive and commercial. In this regard, the PMAMP has supported 8 hundred 71 small primary processing equipment. Besides, the project has also supported the establishment of flour mills, rice and flaked rice mills, oil mills, silage-making plants, among others, including spices-making small-scale industries. However, while supporting the establishment of new rice mills, the milling capacity of the plant and competition among the existing local rice mills were not understood, taking into account the processing capacity of the rice mill and the supply of raw paddy. Likewise, the support of the PMAMP has extended to 51 cold stores, 28 transportation vehicles, 31 collection centers, 12 storage houses, 20 rustic stores, 5 fish transportation chilling vans, and 20 fresh fish sales shops for improving the marketing of agricultural produce to enhance the agriculture value chains. However, given the large coverage of the project, such minimal efforts are not enough for value chain development. Additionally, the project has not been able to make sufficient efforts to address the technical and administrative problems encountered in the use of chilling vans and the construction of large cold storage facilities. The project's investment has only concentrated on small primary processing equipment based on traditional agriculture extension models, even

though it aimed to establish processing industries for value addition and provide market facilities for the promotion of value chains.

The surplus amount of agricultural products produced under the specialized intensive production component is not sufficient to supply the required volume of raw materials for the industries. The reasons behind this are: (i) the size of the intensive production components is small, (ii) intensive production components are scattered across different locations due to ignoring the corridor and terrestrial catchment of the market during their establishment; and (iii) insufficient supply of production inputs, technology, and services from both public and private service providers. This has created an obstacle to the value chain development of agricultural products. Nevertheless, some exemplary efforts have also been made by the project in some specialized production components. For example, maize in Dang, vegetables in Nawalparasi, citrus fruit in the district of Syangja and high-density apple plantations in Jumla and Mustang districts.

The efforts made by the project for effective service delivery through functional coordination among multi-stakeholder platforms are moderately satisfactory but insufficient. The project could not make synergies from the services of Nepal Agriculture Research Council and its outreach research centers, government farms, private first-hand agricultural service providers (like agro-vet and para-vet), and local business communities. The PMAMP fails to establish community agriculture extension service centers (CAESCs) against its targets. However, the project can harness the opportunity in the future making learning visit to some CAESCs established by Rural Enterprise and Economic Development and Agriculture Sector Development Project implemented under the federal Ministry of Agriculture and Livestock Development, which could help in conducting similar programmes.

Under agriculture research and technology dissemination, the project implemented an internship programme for agricultural graduates from universities and engaged a total of 1 thousand 8 hundred 62 students at field offices. The internship programme has supported the extension of technology and the conduct of problem-based research to some extent. However, the PMAMP could not harness the expected benefits from the internship due to a lack of coherence with the crop production cycle, and students were placed before completing the academic courses required for graduation. Furthermore, a total of 12 thousand 3 hundred 35 students from 2 hundred 82 technical schools benefited from the Learn and Earn programme. While this activity helped to enhance their basic practical knowledge and earn a small amount of income, it was not considered an effective intervention overall because it lacked monitoring and adequate support to enhance the capacity of technical schools.

At the initial phase of project implementation, an output-based incentive (subsidy) scheme was introduced to enhance land pooling for the commercial farming of priority crops and commercial livestock business with the aim of boosting production and productivity. Under

this scheme, about 3,386 hectares of land were pooled together for the expansion of specialized priority crops until the fiscal year 2075/76, and PMAMP distributed a total of NRs. 90 million to the farmers across the 34 specialized intensive production components (zones and super-zones). However, this activity was terminated due to a lack of baseline data, conflicts among members of the steering committee responsible for executing the components, and auditing issues arising from the absence of clear working guidelines.

Under the Quality Control and Food Safety strategy, PMAMP's support initially concentrated on the improvement of laboratory facilities with the aim of maintaining and regulating food safety and quality control. However, this scheme was not continued in the later period of the initiatives. Additionally, the project has also supported the Department of Food Technology and Quality Control in purchasing mobile vans equipped with machinery and laboratory facilities to boost regulatory and quality control measures for food safety. However, these facilities could not be operated due to a shortage of skilled technical human resources. Consequently, the Project Steering Committee and the Department of Food Technology and Quality Control were found to be inactive in utilizing these laboratory mobile vans. Thus, the implementation performance of this intervention is not considered promising.

The project expanded its support for climate-friendly farming practices, such as smart irrigation technologies, mulching, grass and fodder plantation, and organic fertilizer production in collaboration with the private sector. It also introduced limited drought-resistant crop varieties and raised awareness among farmers about climate resilience. These efforts only offered very basic support in mitigating the impacts of climate change. However, the project intervention was not sufficient to develop climate-resilient innovation and adaptive research related to climate change-adaptive farming systems as expected to increase agricultural production and productivity.

The project interventions on farm mechanization and modernization have brought visible positive changes in the social perception of the agriculture business and have started to initiate commercial agriculture. The promotion of intensive farming systems in specialized production components and the introduction of various marketing and value-addition activities have created an estimated 7 lakhs 35 thousand 1 hundred 25 part-time employment opportunities and 22 thousand 3 hundred 26 full-time employments, totaling 7 lakhs 57 thousand 4 hundred 51 additional employments each year (equivalent to 5 lakhs 58 thousand 3 hundred 54 labor days).

The project's expectation of import substitution and export promotion is rated as highly ambitious. The project has provided technical and financial support for several activities aimed at value addition and increasing the competitiveness of agricultural products with the goal of boosting market and exports. The intervention focuses on promoting the establishment of small-scale primary industries (rice, oil, and flour mills, spice processing,

among others) in collaboration with the private sector, developing storage facilities (cold storage, rustic storage, etc.), transportation as well as packaging facilities to maintain a cool chain following the traditional extension approach. However, such general support in production, processing, and marketing is not adequate to boost import substitution and increase exports. Thus, it is suggested that more efforts be made by allocating additional investment in the remaining period of the project concentrating on export potential products and large-scale processing units.

The project design lacks the inclusion of the social diversity component, which is crucial for promoting equal participation and opportunities for all individuals in society to ensure social justice, especially in a country like Nepal with high social diversity. However, gender and social inclusion have been taken into consideration during the project implementation, and the project reached 50.46 percent women, 37.2 percent indigenous ethnic groups and 13.2 percent Dalits. Additionally, the project intervention extended throughout all geographical regions (Mountain, Hills, and Terai) including all seven provinces of Nepal. However, it is noted that the project lacked feasibility studies when extending specialized production components.

It is difficult to assess the project's achievement in terms of agricultural productivity of the priority crops and livestock. However, with reference to the national average productivity and productivity target of the fifteenth periodic plan on priority crops and livestock products, the average productivity of the specialized production component was higher. Thus, it could be argued that the project has made some contribution to agricultural development in Nepal. Excluding the self-investment made by the participating farmers, the project has made a per-hectare cumulative investment of NRs. 53 thousand in cereal crops, NRs. 72 thousand in vegetable crops, NRs. 151 thousand in fish, NRs. 104 thousand in citrus crops, and NRs. 63 thousand in apples during its seven years of intervention. It could be, therefore, said that this investment is insufficient to boost agriculture modernization and commercialization.

Looking at the project investments in terms of resource use efficiency and impact, the estimated internal rate of return is more than 20 percent, indicating that the project can easily obtain returns from its investments. The farmers' household survey reveals that the average productivity of rice in the Kapilvastu super-zone, potato in the Dadelhdhura super-zone, and sweet orange in the Sindhuli super-zone was found to be significantly higher compared to that of five years ago. Similarly, the productivity of sweet oranges and fish in the review year was significantly higher among project beneficiaries compared to non-beneficiaries, while the productivity of rice and potato was statistically similar. This indicates positive changes realized in the production of the priority crops on the project's specialized production components.

The respondents in the household survey perceived the access and quality of service provided by the project positively. The annual income and consumption expenditure of project beneficiaries were higher, and the poverty headcount ratio was lower than that of non-beneficiaries in the surveyed sites, indicating the project's contribution to improving the economic condition of farmers. The Gini Coefficient estimated for the annual income of project beneficiaries and non-beneficiaries was 37 percent and 33 percent, respectively, with a higher Gini coefficient among the beneficiaries indicating the project's role in increased income inequality.

Overall, the PMAMP's achievements and impacts were found to be satisfactory. However, some issues were identified, primarily the project's inability to follow the intended theory of change (expand, upgrade, and handover of project components to local authorities) during intervention. Implementation complexities arose due to a lack of smooth coordination among the three tiers of government, reflecting the possibility of unsustainability in specialized production components after the termination of project intervention. Weak functional coordination among project components was also observed due to several changes in the operational modality of the pocket and block components. Additionally, the project's expected outcomes were hampered by several other problems, including the project's inability to utilize its allocated budget, insufficient investment in novel technology development and demonstration, expansion of the project's scope before the mid-term review, lack of regular supervision, monitoring, and evaluation using effective monitoring mechanisms, lack of skilled technical human resources, and inability to develop a culture of communication and coordination among multilevel stakeholders' institutes. Surprisingly, the reported area of cultivation within the specified production areas of some agricultural crops was found to be more than the nationally reported area under cultivation, indicating that the area under pockets and blocks of such crops may have coincided with the area under zones or super-zones.

The effective implementation of the strategies laid out by the project is critical to achieving project outcomes. Here are some recommendations that the project should consider for the remaining period of its intervention: (i) establishment of a Land Lease Information Center for promoting contract and lease farming, (ii) special attention should be given to the management and supply of quality inputs (seeds, seedlings, breeds, among others) and chemical fertilizers, as well as issues-based research activities, (iii) carry out a feasibility study before establishing custom hiring centers and large cold storage chambers, considering the optimum capacity and minimum command area required for efficient and profitable operation, (iv) synchronize the internship programme with the crop production cycle, including research and other project requirements, and ensure interns have completed university courses before placement, (v) introduce digital transaction measures and a voucher system as a good option for an output-based incentive programme, (vi) ensure the effective operation of the project's Management Information System (MIS) to digitally

maintain and update all data and records, focusing on investment and production data of all project components, beneficiary households, farmer groups, cooperatives, private firms, and industrial enterprises, (vii) conduct a baseline survey and arrange orientation events before establishing specialized production components, (viii) organize regular capacity-building activities as per the needs of farmers, project staff, local governments' representatives, and technicians, (ix) Allocate sufficient funds for climate-smart agricultural research activities.

Noticeably, high number of district-level project implementation units have led to high administrative costs and reduced the technical service delivery time of professionals due to engagement in administrative work. It is advisable to merge the currently existing 58 project implementation units based on geographical proximity and working area, reducing the number to 30 (approximately 50 percent). Additionally, service delivery would be more effective if the command areas of project implementation units were determined according to specialized production components, market periphery, and road corridors rather than administrative boundaries. The mid-term review noticed that pool-recruited permanent professionals deputed in the project appear to be demotivated due to obstacles arising in career development. Thus, it is important to take policy initiatives to solve such issues, also taking into account the review mission recommendations on human resources for large projects like PMAMP should be managed by creating temporary positions for the project period.

The mid-term review has deemed it necessary to actively engage the Provincial Project Implementation, Coordination, and Monitoring Committee. Technical and managerial guidance for the specialized project components is essential to make the project more organized, objective-centric, and effective in the remaining period. Therefore, it would be suitable to establish a Provincial Coordination Committee (including experts) for each provincial Project Management Unit. This will facilitate the coordination of block and pocket components, which account for 45 percent of the project's budget, and ensure the smooth handover of these components to the respective local and provincial governments.

The constitution of Nepal provides rights to cater to local-level agricultural projects for both provincial and local governments from their own resources. Hence, it doesn't seem necessary for the federal government to operate such small intensive agriculture programmes like block and pocket components. Additionally, during the review, it was also found that some of the block and pocket components are still not mature. Therefore, for their sustainability, the project needs to take action for technical and financial support (if required) coordinating with respective governments. It is also important to plan an exit strategy for the project in advance, and the exit model could involve decreasing investment support (50 percent in the first year and 25 percent in the second year).

The project's goal of achieving self-reliance in agriculture with additional production of just 6.5 lakh metric tons per year seems irrelevant and not based on baseline statistics, as Nepal imported 11 lakhs 64 thousand metric tons of cereals only from India in the starting the fiscal year of 2073/74 (2016/17 AD), and imports of cereals increased to 12 lakhs metric tons in 2079/80. Based on the physical and financial progress made so far, it appears unlikely that the project will achieve its physical and investment targets in the remaining three years. It is crucial to note that the maturity level of the current specialized production components is questionable considering their sustainability. Therefore, additional facilitation is needed to ensure their maturity and self-sustainability. It is advised that extending the project duration by 5 years after 10 years of its tenure would help to achieve both physical and financial targets, including allowing project components, especially zones and super zones, to become self-sustaining for handover during the exit. Additionally, it would provide an opportunity for focused interventions to achieve the self-reliance goals in cereals, fruits, and vegetables. Thus, a no-cost extension could be implemented using savings since the investment targets have not been met. It is also necessary to expand the command area under the zones and super-zones for value addition of agricultural products through the establishment and operation of industries in the extended project period. When establishing new zones and super-zones, the project should prioritize crops related to food security and self-reliance in areas with year-round irrigation and ensure that the coverage of the specialized production components is technically feasible for supply chain development. Furthermore, the project should prioritize facilitating and harnessing the first-hand private services offered by agro-vets and para-vets and enhancing their capacity. The PMAMP should create an investment-friendly environment to attract private sectors in agriculture product processing and market management through provisions of competitive low-cost loans, insurance, and technical guidance.

It is essential to enhance the functional coordination and linkage among the three tiers of government involved in project execution to address issues related to database and record management, monitoring and evaluation, and to prevent duplication of beneficiaries and inappropriate distribution of project support. Additionally, an integrated management information system should be developed and utilized for effective database management. The project should also arrange mission visit programmes involving external experts to receive regular feedback and apply immediate intervention for reform.

The project has played an important role in marking the presence of the government in the agriculture sector among a large number of farmers during the political and administrative transition immediately after federalism in Nepal. It has also contributed to the commercialization and modernization of subsistence-based farming systems. The influential aspects of the project include the increase in agricultural productivity and improvement in the economic status of small farmers through improved seeds and seedlings, orchard management and expansion, vegetable farming in plastic tunnels, agriculture mechanization,

internship programmes, irrigation expansion through small irrigation projects, and improvements in the cropping system. However, the complexities of institutional coordination and the lack of an integrated approach constrained its effectiveness, as was also observed during the implementation of the Agriculture Perspective Plan. The project has not received the expected support from agriculture-related organizations, and the project management unit was unable to play a proactive role. The Project Steering Committee also failed to provide the necessary facilitation and interventions as expected.

As food and nutrition security is directly linked to national security; it is not just about benefits and costs but about the livelihood of more than 70 percent of farm families, national food supply, self-reliance, reduction of international trade losses, and creating productive employment to retain youth for the country's further development. Thus, it is important to make sufficient investments and time-specific policy improvements in the agriculture sector of Nepal- esp to enhance production through the means of modernization, mechanization and commercialization

परिच्छेद १

परिचय

१.१ कृषि क्षेत्रको अवस्था

नेपालको अर्थतन्त्रको संरचनामा परिवर्तन भइरहेको छ। हालैका वर्षहरूमा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि र उद्योग क्षेत्रको योगदान क्रमशः घट्दै गएको छ भने सेवा क्षेत्रको योगदान बढ्दो छ। यद्यपि, राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८ को नतिजाले नेपाल अझै पनि कृषि प्रधान देश रहेको तथ्य उजागर हुन्छ। विगत ६० वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा खेतीपाती गर्ने कृषक परिवारको सङ्ख्या डेढ गुणाभन्दा बढी र पशुपन्छीपालन गर्ने कृषक परिवारको सङ्ख्या पाँच गुणाले वृद्धि भएको छ।

राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८ अनुसार कुल कृषक परिवार सङ्ख्या ४१ लाख ३० हजार ७ सय ८९ रहेको छ भने कृषि गणना २०६८ मा कृषक परिवारको सङ्ख्या जम्मा ३८ लाख ३१ हजार ९३ रहेको थियो (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०७८)। खेतीपाती गर्ने कृषक परिवारको सङ्ख्या विगत दश वर्षमा तसर्थ आठ प्रतिशतले बढेको छ भने अर्कोतर्फ कृषक परिवारले चलन गरेको जमिन १२ प्रतिशतले घटेको छ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०७८)।

राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८ अनुसार कुल कृषक परिवार सङ्ख्यामध्ये ७०.४ प्रतिशत कृषक परिवारको मुख्य आमदानीको स्रोत कृषि कार्य रहेको र सोमध्ये ४५ प्रतिशत कृषक परिवारहरूलाई मात्र आफ्नो उत्पादनले वर्षभरि खान पुग्ने पाइएको छ। त्यसैगरी, नेपालको आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न (उत्पादनशील) जनसङ्ख्या १ करोड ४९ लाख ८३ हजार ३ सय १० रहेकोमा ५७.३ प्रतिशत जनसङ्ख्या कृषि क्षेत्रमा संलग्न रहेको छ भने पेसागत रूपमा कृषि क्षेत्रमा आवद्ध दक्ष कामदारको जनसङ्ख्या उत्पादनशील जनसङ्ख्याको ५०.१ प्रतिशत रहेको छ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०७८)।

जनगणनाबाट प्राप्त नतिजा अनुसार खेती गर्ने जमिन नभएको कृषकको जनसङ्ख्या ३ प्रतिशत रहेको छ भने करिब ८४ प्रतिशत कृषक परिवारको खेतीको लागि चलन गरेको जमिनको आकार १ हे. भन्दा सानो रहेको छ (तालिका १.१)। भूमिहीनबाहेक ०.५ हे. भन्दा सानो खेतीको लागि चलन गरेको जमिन हुने कृषक परिवारको सङ्ख्या करिब ५७ प्रतिशत रहेको छ। यसले नेपालको कृषि प्रणालीमा साना कृषकहरूको बाहुल्य हालसम्म नै कायम रहेको तथ्य प्रस्ट हुन्छ।

नेपालको खाद्य आपूर्ति प्रणालीमा आयातको हिस्सा बढ्दै गएको वर्तमान सन्दर्भमा आन्तरिक खाद्य उत्पादन प्रणाली सुदृढ नभएसम्म नेपालको खाद्य सुरक्षाको सबै पक्ष (खाद्य उपलब्धता, पहुँच, उपयोग र स्थिरता) को सुनिश्चितता गर्नु चुनौतीपूर्ण नै छ। नेपालमा २१ प्रतिशत जनसङ्ख्याले अझै पनि पर्याप्त खाना खान पाएको अवस्था छैन भने खाद्य आवश्यकताको आधारभूत सुरक्षा स्थितिमा रहेका घर

परिवार (minimal food secure households) को सङ्ख्या ४८.२ प्रतिशत मात्र रहेको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६) । विश्व बैंकको विकास सूचक (World Bank, 2023b) अनुसार सन् २०२१ मा नेपालको जनसङ्ख्याको १३.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या गम्भीर खाद्य असुरक्षाको स्थितिमा रहेको छ ।

तालिका १.१ कृषि चलनको जग्गाको आकार

कृषि चलनको जग्गाको आकार	कृषक सङ्ख्या	प्रतिशत	क्षेत्रफल	प्रतिशत
खेती गर्ने जमिन नभएका*	१३१,५०४	३१८	८,४१२८	०.३८
०.५ हे. भन्दा कम हुने	२५,०३,७८१	६०.६१	५,९९,९९९	२७.०५
०.५ हे. - १ हे. हुने	९,४५,३०४.०	२२.८८	६,६०,२०३.१	२९.७६
१ हे. - २ हे. हुने	४,२७,०३८.७	१०.३४	५,७६,३४६.८	२५.९८
२ हे. - ४ हे. हुने	१,०७,९१०.५	२.६१	२,८२,५९९.४	१२.७४
४ हे. र सोभन्दा बढी हुने	१५,२५०.७	०.३७	९०,८४८.७	४.१०
जम्मा	४१,३०,७८९	१००	२२,१८,४१०	१००

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०७८)

*नोट: तराईमा ०.०१३५५ हे. (८ धुर) र पहाड तथा हिमालमा ०.०१२७२ हे. (४ आना) भन्दा कम खेती गर्ने जमिन भएका कृषकहरू यस समूहमा समावेश गरिएको छ ।

आ.व. २०७८/०७९ मा नेपालले रु. ७४.२८ अर्बको अनाज आयात गरेको छ । यो तथ्याङ्क नेपाल सरकारले घरायसी खपतका लागि भारतबाट नेपाल ल्याउन अनुमति दिने सुविधावाहेकको हो । आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ मा प्रमुख कृषि उत्पादनको निर्यात आयातको अन्तर अर्थात् कृषिजन्य वस्तुको व्यापार घाटा रु. ९६.१ अर्ब रहेकोमा आ.व. २०७४/७५ मा ने.रु. १५९.८८ अर्ब पुग्यो । यो व्यापार असन्तुलन क्रमशः बढेर आ.व. २०७८/०७९ मा ने.रु. २२३.८९ अर्ब पुगेको छ (उप्रेती र अन्य, २०७९) । यसले खाद्य सुरक्षाको सन्दर्भमा नेपाल पनि असुरक्षित रहेको र हाम्रो देश खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर हुन अविलम्ब सक्दो प्रयासहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

खाद्यान्न तथा कृषिजन्य वस्तु उत्पादन तथा आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापनमा आन्तरिक क्षमता विकास नभएसम्म नेपालको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको उद्देश्य प्राप्त गर्न कठिन हुन्छ, तर यससम्बन्धी नीति निर्माताहरूले खासै चासो दिएको देखिँदैन । खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र यसबाट सिर्जना हुनसक्ने राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी प्रश्नको समाधान कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको एकल प्रयासले सम्भव छैन । सङ्घीय सरकार अन्तर्गत रहेका कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय; उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय अन्तरगतको जलस्रोत तथा सिँचाई विभाग, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र कृषिसम्बद्ध विश्वविद्यालयहरूको संस्थागत समन्वय तथा सहकार्यका लागि एकीकृत पहल नभएसम्म कृषि क्षेत्रको

उत्पादकत्व वृद्धि, नवीन प्रविधिको विकास र कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणका अवरोधहरू कम हुने सम्भावना रहँदैन । यसको अतिरिक्त, कृषिसँग सम्बद्ध अन्य संस्थाहरू अर्थ मन्त्रालय, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वित्तीय संस्थाहरू, निजी संस्थाहरू, आदि सँग समन्वय बढाउन समेत आवश्यक रहेको छ ।

साथै, नेपालको कृषि प्रणालीको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण नभएसम्म प्रतिएकाइ जमिन तथा कृषि श्रमको उत्पादकत्व नबढ्ने हुँदा कृषि क्षेत्रबाट श्रम पलायन हुने क्रम जारी रहने कुरामा द्विविधा रहेन । यसले नेपालको खाद्य आपूर्ति तथा खाद्य सुरक्षामा विकराल स्थिति ल्याउन सक्ने र परनिर्भरता समेत बढ्ने हुँदा यस क्षेत्रमा लगानी तथा समयानुकूल प्रविधिको उपयोग गर्न नितान्त आवश्यक देखिएको छ ।

१.२ प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाको पृष्ठभूमि

नेपालमा प्रायः खण्डीकृत साना जमिनमा परम्परागत रूपमा निर्वाहमुखी खेती गर्ने गरिन्छ । सरकारले कृषि विकासका लागि दशकौं सम्म प्रयास गर्दा पनि यस क्षेत्रमा उपलब्ध सीमित स्रोत र साधनहरू निश्चित प्राथमिकता प्राप्त उत्पादनशील क्षेत्रमा एकीकृत रूपमा सघन उत्पादनको लागि प्रयोग गर्नुको सट्टा जुनसुकै कृषि प्रसार कार्यमा खर्च गर्ने प्रवृत्तिले समग्र कृषि क्षेत्र व्यावसायिक तथा प्रतिफलमुखी हुन सकेको छैन । अर्कोतर्फ, गुणस्तरीय कृषि उत्पादन सामग्रीहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न नसक्नु, कृषि क्षेत्रमा यान्त्रीकरण नहुनु र कृषि विकासका लागि अति आवश्यक सिँचाइ, कृषि सडक, ग्रामीण विद्युतीकरण हुन नसक्दा कृषि भूमि तथा कृषि श्रमको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढ्न सकेको छैन । कृषि बजार पूर्वाधारको उचित व्यवस्थापन तथा सञ्जाल विस्तार नहुँदा मूल्य शृङ्खलाको विकास भएन भने कृषि उत्पादन क्षेत्रहरू र उद्योगहरूसँगको पर्याप्त सम्बन्ध स्थापित नभएकाले अतिरिक्त उत्पादनले मूल्य नपाउँदा कृषि क्षेत्रलाई व्यावसायिक तथा नाफामूलक व्यवसायका रूपमा रूपान्तरण गर्न सकिएन । यस्ता विविध समस्याहरूको कारण कृषि पेसामा युवा कृषकहरू, उद्यमीहरू र निजी क्षेत्रको लगानी समेत आकर्षित हुने अवस्था रहेन [प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना (प्र.कृ.आ.प., २०७३)] ।

उल्लिखित पृष्ठभूमिलाई मध्यनजर गर्दै, कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा औद्योगिकीकरण गर्न प्रविधिमा आधारित सघन उत्पादन प्रणालीको (technology-based intensive farming system) प्रवर्धन, चक्लाबन्दी तथा करार खेती, कृषि यान्त्रीकरण, बजार तथा भण्डारण व्यवस्थापन, पूर्वाधारको विकास र उद्योग स्थापनाजस्ता महत्त्वपूर्ण पक्ष समावेश गरेर स्पष्ट मार्गाचित्रका साथ प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना सुरु गरिएको थियो । प्र.कृ.आ.प. (२०७३) मा उल्लेख भए अनुसार यस परियोजनाले प्रमुख कृषि उपजहरूको विशिष्टीकृत क्षेत्रहरूको स्थापना र बहुसरोकारवाला निकायहरूबिचको कार्यमूलक समन्वय मार्फत प्रभावकारी सेवा प्रवाह तथा उत्पादन साधनहरूको सुनिश्चितता गरेर कृषि पेसालाई सम्मानजनक नाफामुखी व्यवसायका रूपमा विकास गर्दै रोजगारीका

अवसरहरू सिर्जना गर्ने र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि मार्फत निर्यात प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य लिएको छ । यो परियोजना नेपाल सरकारको आफ्नै स्रोतमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय अन्तर्गत २०७३ साउनदेखि सुरु गरेको यस परियोजनाले पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोनजस्ता विशिष्टीकृत व्यावसायिक कृषि उत्पादन सम्भागहरू (components) मार्फत कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण कार्य अगाडि बढाएको छ ।

यस परियोजनाको कार्यान्वयन अवधि दश वर्ष रहेकामा यो समीक्षा प्रतिवेदन तयार गर्ने समयसम्म परियोजना कार्यान्वयनको अवधि सातौँ वर्ष पूरा भएर आठौँ वर्षको गतिविधिहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । परियोजना कार्यान्वयनको सातौँ वर्षसम्म पनि परियोजनाको मध्यावधि मूल्याङ्कन हुन सकेको थिएन । परियोजना कार्यान्वयन अवधिको अन्तिम चरण पुगेको स्थितिमा नेपाल सरकार, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको अनुरोधमा नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानले यो समीक्षा प्रतिवेदन तयार गरेको हो ।

१.३ मध्यावधि समीक्षाको उद्देश्यहरू

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाको मुख्य उद्देश्य कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरणका लागि परियोजनाले गरेको हस्तक्षेप (intervention) तथा विगत सात वर्ष अवधिमा (आ.व. २०७३/७४ देखि आ.व. २०७९/८० सम्म) कार्यान्वयन भएका विभिन्न रणनीतिहरूको वर्तमान अवस्था तथा परियोजनाले हासिल गरेको उपलब्धिहरूको लेखाजोखा गरी त्यसका आधारमा परियोजनाको बाँकी समयावधिका लागि आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु रहेको थियो । यस मध्यावधि अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसारका रहेका थिए ।

- क. परियोजनाको अपेक्षित लक्ष्य तथा उद्देश्यहरूको आधारमा परियोजनाको हस्तक्षेपबाट (intervention) हालसम्म हासिल भए-गरिएका मुख्य-मुख्य उपलब्धिहरूको लेखाजोखा गर्नु,
- ख. परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरूको कार्यान्वयनको अवस्था तथा उल्लिखित सम्भाग अन्तर्गत सञ्चालन गरिएका मुख्य गतिविधिहरू कार्यान्वयन गर्न परियोजनाले अपनाएका रणनीतिहरूको कार्यान्वयनको अवस्था र संस्थागत क्षमताको विश्लेषण गर्नु,
- ग. परियोजनाले उत्पादकत्व वृद्धि र किसानको ज्ञान तथा सीप विकासको लागि प्रविधि हस्तान्तरणमा तथा कृषि उद्योग विकासमा पुऱ्याएको योगदानको समीक्षा गर्नु
- घ. परियोजनाका मुख्य समस्या र चुनौतीहरूको पहिचान गर्दै परियोजना कार्यान्वयनबाट सिकिएका पाठहरूको विश्लेषण गर्दै परियोजनाका समस्या तथा चुनौतीहरू सम्बोधन र आगामी दिनमा परियोजनाको नतिजामुखी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सुझावहरू सिफारिस गर्नु ।

१.४ मध्यावधि समीक्षामा प्रयुक्त विधिहरू

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाको लागि आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनको (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD) विकास सहायता समिति (Development Assistance Committee) ले परिभाषित गरेका विकास परियोजना मूल्याङ्कन मापदण्डहरूलाई केन्द्रविन्दु मानिएको छ (OECD, 2021) । यस मूल्याङ्कन मापदण्ड अनुसार परियोजनाको समीक्षा गर्दा परियोजनाको सान्दर्भिकता (relevance), तादात्म्य (coherence), प्रभावकारिता (effectiveness), कुशलता (efficiency), प्रभाव (impact) र दिगोपना (sustainability) जस्ता विषयहरू समावेश गरिन्छ । यी मापदण्डहरू परियोजनाको हस्तक्षेप अर्थात् नीति तथा रणनीति र कार्यक्रम तथा बजेटसम्बद्ध गतिविधिहरूको कार्यान्वयनबाट प्राप्त नतिजाहरू तथा असल सिकाइहरूको मूल्याङ्कनको साथै समस्याहरूको पहिचान तथा तिनको सम्बोधन गर्न आवश्यक हुने र परियोजनाले अगामी दिनमा लिनुपर्ने नीति तथा रणनीति तय गर्न प्रयोग गरिने ढाँचाका मानकहरू हुन् ।

यसको अतिरिक्त परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाको लागि सूचना तथा तथ्याङ्क विश्लेषण गर्न मिश्रित विधि अर्थात् गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै अनुसन्धान विधिहरू र परियोजनासम्बद्ध प्राथमिक र द्वितीय दुवै किसिमका तथ्याङ्कको प्रयोग गरिएको थियो । परियोजनाको समीक्षाको लागि आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलनार्थ नमुना छनोट प्रक्रिया भौगोलिक क्षेत्र, विभिन्न बाली तथा वस्तु र सम्भागहरू समेत समावेश हुने गरी प्रतिनिधिमूलक बनाइएको थियो । तथ्याङ्क सङ्कलनार्थ परियोजनासम्बद्ध दस्तावेज तथा आवधिक प्रतिवेदन र अभिलेखहरूको समीक्षा (desk review) का अतिरिक्त घरधुरी सर्वेक्षण, समूह केन्द्रित छलफल, मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता तथा अन्तरक्रिया, र स्थलगत अवलोकनजस्ता विधिहरूको प्रयोग गरिएको थियो । यस अध्ययनमा प्रयुक्त विधिसम्बन्धी विस्तृत विवरण देहाय अनुसार रहेको छ ।

१.४.१ सूचना तथा तथ्याङ्कको स्रोत तथा विधिहरू

यस अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै किसिमका सूचना तथा तथ्याङ्कको प्रयोग भएको छ । उल्लिखित सूचना तथा तथ्याङ्कको मुख्य स्रोत निम्नानुसार रहेको थियो ।

१.४.१.१ प्राथमिक सूचना तथा तथ्याङ्क

केन्द्रीय तहमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय; उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय; कृषि विभाग; पशु सेवा विभाग; जलस्रोत तथा सिँचाइ विभाग; नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्; परियोजना व्यवस्थापन कार्यालय र अध्ययनको नमुनामा समावेश भएका परियोजना व्यवस्थापन कार्यालय अन्तर्गतका परियोजना कार्यान्वयन एकाइका प्रमुखहरू र अन्य मुख्य सरोकारवालाहरू प्राथमिक सूचना तथा तथ्याङ्कका मुख्य स्रोत रहेका थिए । यसैगरी प्रदेश तह तथा स्थानीय तहमा हरेक प्रदेशका कृषि

हेर्ने मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपन्ध्री तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय तथा जिल्ला स्थित कृषि/पशु क्षेत्र हेर्ने निकायका सम्बद्ध अधिकारीहरू तथा स्थानीय तहमा सम्बद्ध पालिकाका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, र कृषि विकास शाखा तथा पशु सेवा शाखाका सम्बद्ध कर्मचारीहरूबाट प्राथमिक सूचना तथा तथ्याङ्क प्राप्त गरिएको थियो। यसबाहेक किसान, कृषि समूह तथा सहकारीका सदस्यहरू, कृषि उद्यमी तथा उद्योगीहरू र कृषि व्यवसायमा संलग्न व्यापारीहरूबाट समेत प्राथमिक सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो (अनुसूची १)।

परियोजनाको सुपरजोन अन्तर्गत विशिष्टीकृत बाली उत्पादन क्षेत्रमा परियोजना तथा यसको सेवा प्रवाहप्रति कृषकको धारणा, उत्पादकत्व वृद्धि, प्राविधिक सेवाको गुणस्तर, उत्पादन सामग्रीको आपूर्ति व्यवस्था, आम्दानी आदि सम्बन्धी प्राथमिक सूचना तथा तथ्याङ्क परियोजनाका लाभग्राही तथा गैरलाभग्राही समावेश गरेर घरधुरी सर्वेक्षणबाट सङ्कलन गरिएको थियो।

१.४.१.२ सहायक (द्वितीय) सूचना तथा तथ्याङ्कको स्रोत

द्वितीय सूचना तथा तथ्याङ्कको स्रोत प्रकाशित विभिन्न दस्तावेजहरू, आवधिक प्रगति प्रतिवेदनहरू तथा परियोजनाको डेटाबेस रहेका थिए। मुख्य दस्तावेजहरू: नेपालको संविधान, पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजना, राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१, सहितका सम्बद्ध क्षेत्रगत नीतिहरू, कृषि विकास रणनीति २०७२, Statistical Information on Nepalese Agriculture २०७८/७९, परियोजनाको मूल दस्तावेज; परियोजना कार्यान्वयन म्यानुअल; परियोजनाका आवधिक तथा वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनहरू, परियोजनाबाट प्रकाशित अध्ययनका प्रतिवेदनहरू, राष्ट्रिय योजना आयोग तथा कृषि तथा पशुपन्ध्री विकास मन्त्रालय र परियोजनाका तर्फबाट भए/गरिएका विभिन्न आवधिक अनुगमन प्रतिवेदनहरू रहेका थिए। यसैगरी, परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरूको अभिलेखका तथ्याङ्क तथा आवधिक प्रगति प्रतिवेदनहरू समेत द्वितीय सूचना तथा तथ्याङ्कको स्रोत रहेका थिए।

१.४.२ अध्ययनको जनसङ्ख्या र नमुनाको छनोट

परियोजनाको मध्यावधि समीक्षा कार्यका लागि आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि परियोजनाले समेटेका चारवटा सम्भागहरू (सुपरजोन, जोन, ब्लक र पकेट) अन्तर्गतका बाली तथा वस्तुहरूका साथै यसको कार्यान्वयनमा सहभागी निकायहरूलाई अध्ययनको जनसङ्ख्या मानिएको थियो।

अध्ययनका लागि आवश्यक प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि मुख्यतः सुपरजोनलाई आधार मानिएको थियो। परियोजना सम्भागमा कुल १६ सुपरजोनहरू रहेकोमा सबै सुपरजोन (स्याउ सुपरजोन, जुम्लाबाहेक) हरू रहेका आधार जिल्ला र तिनको आसपास (वरिपरि) रहेका जिल्ला स्थित जोनहरूलाई पनि यथासम्भव प्रतिनिधिमूलक बाली तथा वस्तु समेटिने गरी उद्देश्यमूलक तरिकाले नमुना छनोट गरिएको थियो। यसैअनुरूप उल्लिखित जिल्लामा रहेका निश्चित सङ्ख्याका पकेट र ब्लकहरू स्वतः नमुनामा समावेश गरिएका थिए।

यसैगरी, सातै प्रदेशस्थित कार्यरत सम्बद्ध सङ्घीय निकाय (परियोजना कार्यान्वयन एकाइ) र सातै प्रदेशका कृषि हेर्ने मन्त्रालयहरू (तथा केही प्रादेशिक कृषि निर्देशनालयहरू) लाई पनि अध्ययनको नमुनामा समेटिएको थियो । सुपरजोन भएको जिल्लाहरूमा रहेका परियोजनाका अन्य सम्भाग र अन्तर्गतका निकायहरूमा अवलोकन, छलफल र अन्तरक्रिया गर्न उद्देश्यमूलक तरिकाले फिल्डस्तरमा नै अन्य (कृषि समूह, सहकारी, कम्पनी आदिको) नमूना पनि छनोट गरिएको थियो । यसरी अध्ययनमा समावेश गरिएको समग्र जनसङ्ख्या तथा नमुना सङ्ख्या र नमुना छनोटको विधिसम्बन्धी विवरण तल तालिका १.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ । यससम्बन्धी विस्तृत विवरण भने अध्ययन प्रतिवेदनको अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ ।

तालिका १.२ अध्ययनमा समावेश सम्भागहरू, संस्थाहरू र नमुनाको सङ्ख्या तथा छनोट विधि

क्र.सं.	विवरण	कुल सङ्ख्या	नमूना सङ्ख्या	नमूना छनोट विधि
१	सुपरजोन	१६	१५	Census Method
२	जोन	१७७	३२	उद्देश्यमूलक
३	ब्लक	१,५८७	२९	उद्देश्यमूलक
४	पकेट	८,७१०	३२	उद्देश्यमूलक
५	सम्बद्ध सङ्घीय निकायहरू	७	७	Census Method
६	परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरू	५८	३१	उद्देश्यमूलक
७	प्रदेशस्थित कृषि हेर्ने मन्त्रालय	७	७	Census Method
८	प्रदेश मन्त्रालय अन्तर्गतका कृषि तथा पशु निर्देशनालय	१४	४	
९	जिल्ला स्थित कृषि ज्ञान केन्द्र तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र	१४४	२५	उद्देश्यमूलक
१०	सम्बन्धित पालिकाका कृषि तथा पशुपन्छी विकास शाखाहरू	७५३	६७	उद्देश्यमूलक
११.१	घरघुरी सर्वेक्षणमा समावेश सुपरजोन	१६	४	Random Method
११.२	घरघुरी सङ्ख्या (सर्वेक्षणमा समावेश)	७,८९९	९५१	Random Method

१.४.३ तथ्याङ्क सङ्कलनका विधिहरू

यस अध्ययनमा आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि निम्न विधिहरू अवलम्बन गरिएको थियो ।

१.४.३.१ कृषक घरधुरी सर्वेक्षण

परियोजनाको समीक्षाका क्रममा सुपरजोनलाई प्राथमिकतामा राखेर अध्ययन गरिएको थियो । घरधुरी सर्वेक्षणमा प्रत्येक सुपरजोनको सर्वेक्षणको लागि छनोट भएका कुल कृषक सङ्ख्याको २५ प्रतिशत कृषकहरू परियोजना बाहिरका समावेश गरिएको थियो । यसको लागि कुल १६ वटा सुपरजोन अन्तर्गतका १० बाली तथा वस्तुहरूमध्ये अन्नबाली, तरकारी बाली, फलफूल तथा पशुपन्छीको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी चारवटा बाली तथा वस्तुसँग सम्बद्ध सेवाग्राही तथा गैरसेवाग्राहीहरू दुवै किसिमका किसानहरूसँग घरधुरी सर्वेक्षण गरिएको थियो । यसको लागि कोबो टुलबक्स (Kobo toolbox) सफ्टवेयरको प्रयोग गरी प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन र अभिलेखीकरण गरिएको थियो । घरधुरी सर्वेक्षणमा देहायका सुपरजोन समावेश गरिएको थियो (तालिका १.३) ।

तालिका १.३ घरधुरी सर्वेक्षणको जनसङ्ख्या तथा नमुना सङ्ख्या

क्र.सं.	सुपरजोन	जिल्ला	कूल लाभग्राहीको सङ्ख्या	नमुना सङ्ख्या		
				लाभग्राही	गैरलाभग्राही	जम्मा
१	आलु	डडेल्धुरा	२६४१	२५६	७५	३३१
२	धान	कपिलवस्तु	१४३९	१२५	५३	१७८
३	माछा	बारा	८७२	६५	२३	८८
४	जुनार (सुन्तलाजात)	सिन्धुली	२९४८	२८०	७४	३५४
	कुल जम्मा	४	७८९९	७२६	२२५	९५१

१.४.३.२ परामर्श बैठक तथा अन्तरक्रिया

परियोजनाको समग्र कार्यसम्पादन तथा त्यसक्रमका भोगाइ र सिकाइहरूका आधारमा परियोजना कार्यान्वयनका समस्या तथा चुनौतीहरूको पहिचान गरेर आगामी दिनका लागि सुधारको प्रस्तावित खाका तयार गर्ने प्रयोजनले परियोजनाका विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग परामर्श तथा अन्तरक्रिया बैठक सम्पन्न गरिएको थियो । मुख्यगरी केन्द्रीय तहमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, जलस्रोत तथा सिँचाइ विभाग र परियोजना व्यवस्थापन एकाइ; प्रदेश तहमा हरेक प्रदेशका कृषि (हेर्ने) मन्त्रालयहरू र स्थानीय तहका प्रमुख/उपप्रमुखहरू तथा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतहरूसँग परामर्श बैठक तथा अन्तरक्रिया सञ्चालन गरिएको थियो (अनुसूची १.१) । साथै, जिल्लास्तरीय परियोजना कार्यान्वयन समन्वय तथा अनुगमन समिति र प्रदेशस्तरीय परियोजना कार्यान्वयन समन्वय तथा अनुगमन समितिका सम्बद्ध पदाधिकारीहरूसँग समेत परामर्श तथा अन्तरक्रिया सम्पन्न गरिएको थियो ।

१.४.३.३ मुख्य सूचनादातासँग अन्तर्वार्ता

मध्यावधि अध्ययनको क्रममा प्रदेश सरकारको कृषि हेर्ने मन्त्रालयका परियोजनासम्बद्ध अधिकारीहरू तथा परियोजना कार्यान्वयन एकाइ प्रमुखहरूसँग अर्धसंरचित अन्तर्वार्ता निर्देशिकाको (semi-structured interview guide) प्रयोग गरी जम्मा ४१ वटा अन्तर्वार्ता गरिएको थियो (अनुसूची १.२)। अन्तर्वार्तामा भएको प्रश्नोत्तरको संवाद भ्वाइस रेकर्डरमा अभिलेख गरी पछि पुनः सुनेर सूचनादाताहरूको परियोजना कार्यान्वयनसम्बन्धी अनुभव परियोजनाले पारेको प्रभाव र मुख्य समस्या तथा सुझावहरूको बुँदा समीक्षाको लागि टिपोट गरिएको थियो। यसको अतिरिक्त एगोभेट, पाराभेटका सञ्चालकहरू, कस्टम हायरिड सेन्टर तथा कृषिसम्बन्धी मेसिनरी उपकरण आपूर्तिकर्ता, स्थानीय उद्योगी तथा व्यावसायीहरू र परियोजनासँग सरोकार राख्ने अन्य विज्ञ तथा जानकार व्यक्तिहरूसँग सङ्क्षिप्त अन्तर्वार्ता लिएर परियोजनाको अवस्था, कार्यान्वयनको समस्या तथा सुधारको बाटो सम्बन्धमा सूचना तथा जानकारी सङ्कलन गर्ने कार्य पनि गरिएको थियो।

१.४.३.४ समूह केन्द्रित छलफल

कृषि तथा पशुपालन क्षेत्रका समस्या र परियोजनाको योगदान सम्बन्धमा अध्ययनको नमुनामा समावेश भएका लाभग्राही तथा गैरलाभग्राही कृषक, कृषक समूह तथा सहकारीका प्रतिनिधिहरूसँग समूह छलफल गरिएको थियो। समूह केन्द्रित छलफल परियोजनाका सम्भागहरूको सञ्चालक तथा समन्वय समिति, कृषि अनुसन्धान तथा प्रसार कार्यक्रममा सहभागी इन्टर्न विद्यार्थी, कृषि प्राविधिक तथा कर्मचारीहरूसँग समेत गरिएको थियो (अनुसूची १.३)। यस अध्ययनमा जम्मा ६३ वटा समूह केन्द्रित छलफल गरिएको थियो।

१.४.३.५ स्थलगत अवलोकन तथा अनौपचारिक छलफल

यसैगरी परियोजनाबाट आर्थिक तथा प्राविधिक सहायतालिई कृषि तथा पशुपन्छीपालन गरेका किसानहरू र स्थानीय उद्योगीहरूका सम्बद्ध कार्यस्थलको स्थलगत भ्रमण तथा अवलोकन गर्नका साथै निजहरूसँग अनौपचारिक छलफल समेत गरेर परियोजनाको समीक्षाका लागि आवश्यक सूचना, जानकारी तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो (अनुसूची १.४)। यसैगरी, परियोजनाको सहयोगमा सञ्चालन भएका आधुनिक प्राविधिकहरू, कस्टम हायरिड केन्द्र, प्रशोधन उद्योग तथा भण्डारण गृह, आदिको समेत अवलोकन गरी छलफल गरिएको थियो (अनुसूची १.४)। प्रदेश सरकारको कृषि/पशुपन्छी क्षेत्र हेर्ने जिल्लास्तरको निकाय र स्थानीय तहको कृषि तथा पशुपन्छी विकास शाखाका प्रमुखहरूसँग समेत छलफल पनि गरिएको थियो (अनुसूची १.५)।

१.४.३.६ परियोजना स्वमूल्याङ्कन प्रश्नावली विधि

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना व्यवस्थापन एकाइसहित नमुना छनोटमा परेका परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरूका गतिविधि र अवस्थाको अध्ययन गर्न एउटा परियोजना स्वमूल्याङ्कन प्रश्नावली

तयार गरी उल्लिखित निकायहरूलाई उपलब्ध गराइएको थियो । विशेष गरी परियोजनाको कार्यान्वयन अवस्था, सान्दर्भिकता, रणनीतिहरूको कार्यान्वयन, सम्भाग कार्यान्वयनका समस्या र चुनौती तथा तिनको सामना गर्न अपनाएको रणनीति, समन्वय, क्षेत्रफलको विस्तार, बजेट खर्चको अवस्था, सम्भागहरूको उद्देश्यअनुरूपको उपलब्धि प्राप्त भए-नभएको र हालसम्मको सिकाइ तथा आगामी बाटो लगायतका विषय समेटेर तयार गरिएको स्वमूल्याङ्कन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रश्नावली अनुसूची २ मा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त प्रश्नावली तालिका १.४ मा उल्लेख भएका कार्यालयमा पठाइएको थियो ।

तालिका १.४ परियोजना स्वमूल्याङ्कन प्रश्नावलीको लागि नमुना तथा छनोटको विधि

नमुनामा परेको निकाय	स्तर	नमुना सङ्ख्या	कैफियत
परियोजना व्यवस्थापन एकाइ	परियोजना स्तर	१	एक मात्र केन्द्रीय निकाय
परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	सुपरजोनस्तर	१६	सुपरजोन लागु भएका सबै एकाइहरू समावेश
जोन प्राविधिक एकाइ	जोनस्तर	१८	परियोजनाले समेटेका सबै बाली तथा वस्तुहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी तथा भौगोलिक क्षेत्रको पनि प्रतिनिधित्व हुने गरी छनोट गरिएका ।
ब्लक कार्यान्वयन एकाइ	ब्लकस्तर	२०	परियोजनाले समेटेका सबै बाली तथा वस्तुहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी तथा भौगोलिक क्षेत्रको पनि प्रतिनिधित्व हुने गरी छनोट गरिएका ।
पकेट कार्यान्वयन एकाइ	पकेटस्तर	३०	परियोजनाले समेटेका सबै बाली तथा वस्तुहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी तथा भौगोलिक क्षेत्रको पनि प्रतिनिधित्व हुने गरी छनोट गरिएका ।
कुल जम्मा		८५	

१.४.३.७ परियोजनासम्बद्ध दस्तावेज र प्रतिवेदनहरूको गहन समीक्षा

यस अध्ययनका लागि आवश्यक सहायक तथ्याङ्कको सङ्कलनका लागि परियोजनाका वार्षिक तथा आवधिक प्रतिवेदनहरू; अनुदान वितरण पुस्तिका; परियोजनासम्बद्ध अन्य अध्ययन प्रतिवेदनहरू, परियोजना व्यवस्थापन एकाइ तथा परियोजना कार्यान्वयन एकाइका अभिलेख र प्रकाशन लगायतका दस्तावेजहरूको समीक्षा गरी आवश्यक सूचना, जानकारी तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरियो । परियोजनाको समीक्षा कार्यलाई मार्गदर्शन गर्न खण्ड १.४.१.२ मा उल्लेख भएका दस्तावेजहरू तथा

क्षेत्रगत नीतिहरूको गहन अध्ययन तथा समीक्षा गरी अवधारणागत तथा प्रक्रियागत पक्षमा प्रष्टता हासिल गरिएको थियो । साथै, यसबाट परियोजनाको लक्ष्य, सम्भागहरू, संस्थागत संरचना, कार्यान्वयन योजना, वित्तीय व्यवस्थापन, मानव संशाधन लगायतका व्यावहारिक पक्षसम्बद्ध जानकारी समेत लिइएको थियो ।

१.५ तथ्याङ्क विश्लेषणका विधिहरू

माथि उल्लिखित विधिहरूबाट सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्न, तार्किक प्रस्तुतीकरण (logical triangulation) र व्याख्यात्मक तथा अनुमानात्मक विधि (descriptive and predictive methods) प्रयोग गरिएको छ । व्याख्यात्मक विधि अन्तर्गत सङ्क्षिप्त तालिका, स्तम्भचित्र, प्रतिशतजस्ता तथ्याङ्क विश्लेषण विधिहरूको प्रयोग गरिएको थियो । विभिन्न स्थलगत अवलोकन तथा छलफलहरूबाट प्राप्त जानकारीहरूलाई पहिलो चरणको कोडिङ गरी त्यसलाई पुनः सामूहिकरण गरी विश्लेषण गरिएको थियो । यसका लागि फिल्ड प्रतिवेदन, रेकर्डिङ, तथा स्थलगत भ्रमणमा सङ्कलित अनुभवहरूलाई आधार मानिएको थियो ।

साथै परियोजनाको लगानी प्रतिफल दर अनुमान गर्न आन्तरिक आय दर (internal rate of return) विधिको प्रयोग गरिएको थियो । परियोजनाभित्र र परियोजनाबाहिरका कृषकहरूको बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व, उपभोग खर्च तथा आयको मध्यक फरक छ वा छैन भन्ने एकिन गर्न उल्लिखित तथ्याङ्कको भिन्नता समान भए-नभएको परीक्षण गरी टी-परीक्षण (t- test) विधिबाट तथ्याङ्कीय विश्लेषण गरिएको थियो । परियोजना क्षेत्रको गरिबी दरको (head count poverty) मापन उपभोग खर्चको आधारमा गरिएको थियो भने आय असमानता मापन गर्न जिनी गुणाङ्क आकलन गरिएको थियो ।

१.६ मध्यावधि समीक्षाको सीमा

कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको अनुरोधमा नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान र मन्त्रालयको बिचमा परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाको लागि सोही मन्त्रालयले नै बजेट उपलब्ध गराउने गरी आ.व. २०७९/८० को कार्तिक महिनामा सहमति भएको थियो । यद्यपि, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको वार्षिक कार्यक्रममा विनियोजित यस अध्ययनको प्रतिष्ठानलाई ढिलो (जेठ महिना) मात्र प्राप्त भएको हुँदा यस मध्यावधि अध्ययनका निम्न सीमाहरू रहेका थिए ।

- क. ब्लक र पकेट सम्भागका सबै बाली तथा वस्तु समावेश नहुनु: यस अध्ययनमा सङ्घीय तहबाट कार्यान्वयन भएका सुपरजोन तथा जोन सम्भागहरूको प्रतिनिधिमूलक ढङ्गबाट प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्क चुस्त दुरुस्त रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । तथापि, द्रुत विधिबाट सम्पन्न गरिएको यस अध्ययनमा स्थानीय तथा प्रादेशिक तहबाट परियोजनाले कार्यान्वयन गरेका विभिन्न ब्लक तथा पकेट विकास कार्यक्रम अन्तर्गत देशभरि छरिएर रहेका सबै बाली र

वस्तुहरू भने समावेश हुन सकेको छैन । घरधूरी सर्वेक्षणलाई पनि सुपरजोनमा मात्र सीमित गरिएको थियो ।

- ख. स्याउ सुपरजोन जुम्लाको स्थलगत भ्रमणमा समस्या: अध्ययन टोलीले १६ वटा सुपरजोनमा नै स्थलगत अध्ययन गर्ने गरी अध्ययन विधि तय गरेको भए तापनि समय तथा बजेट दुवैको अभाव तथा बर्सात सुरु भएको कारण स्याउ सुपरजोन जुम्लामा स्थलगत भ्रमण गर्न सकिएन । स्याउसम्बन्धी बालीको विश्लेषण स्याउ जोन मुस्ताङको स्थलगत भ्रमण र द्वितीय तथ्याङ्कको आधारमा गरिएको थियो ।
- ग. यो अध्ययन परियोजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन नभएकाले प्रस्तुत अध्ययनमा परियोजनाको सुरुआतदेखि आ.व. २०७९/८० सम्मका मुख्य गतिविधिहरू तथा उपलब्धिहरूको मात्र समीक्षात्मक अध्ययन समावेश गरिएको छ भने तत्काल देखिएका उपलब्धि तथा प्रभावहरूको (immediate outcome and impact) मूल्याङ्कन सीमित तथ्याङ्कको आधारमा गरिएको थियो ।

परिच्छेद २

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको सङ्क्षिप्त परिचय

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना (यसपछि, परियोजना भनिएको) नेपालको कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण गर्न आ.व. २०७३/७४ देखि कार्यान्वयनमा रहेको कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको एक बृहत् आयोजना हो। यो परियोजना कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रबाट कृषिजन्य उद्योगमा रूपान्तरित आधुनिक, व्यावसायिक, दिगो एवम् आत्मनिर्भर कृषि क्षेत्रको विकास गर्ने सोच राखेर सञ्चालन भएको हो। यस परियोजनाको कार्यान्वयन अवधि आ.व. २०७३ साउनदेखि २०८३ असारसम्म १० वर्षको रहेको छ। यस परियोजनाले “समग्र कृषि मूल्य शृङ्खलाका अवयवहरूको एकीकृत संयोजन र परिचालन मार्फत खाद्य पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै कृषि औद्योगिकीकरण उन्मुख दिगो आर्थिक अवसरहरू सिर्जना गरी राष्ट्रको समग्र विकासमा टेवा पुऱ्याउने” लक्ष्य लिएको छ। यसको अतिरिक्त यस परियोजनालाई कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनको सहयोगी परियोजनाको रूपमा परिभाषित गरिएको छ भने पन्ध्रौँ योजनामा यस परियोजनालाई कृषि क्षेत्रको रूपान्तरणकारी परियोजनाको रूपमा समेत पहिचान गरिएको छ।

२.१ परियोजनाका उद्देश्यहरू

कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणबाट दिगो एवम् आत्मनिर्भर कृषि क्षेत्रको विकास गर्दै खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्न र कृषि औद्योगिकीकरण मार्फत आर्थिक अवसरहरू सिर्जना गरी राष्ट्रको समग्र विकासमा टेवा पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको यस परियोजनाका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्।

- क. प्रमुख कृषि उपजहरूको विशिष्टीकृत क्षेत्रहरू निर्माण गर्ने,
- ख. निर्यातयोग्य कृषि वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि गर्दै प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
- ग. कृषिलाई सम्मानजनक नाफामुखी व्यवसायका रूपमा विकास गर्दै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने, र
- घ. बहुसरोकारवाला निकायहरूबिचको कार्यमूलक समन्वय मार्फत प्रभावकारी सेवाप्रवाह सुनिश्चित गर्ने।

२.२ परियोजनाका सम्भागहरू

परियोजनाले परिकल्पना गरेको लक्ष्य तथा विशिष्ट उद्देश्यहरू हासिल गर्न राष्ट्रिय आवश्यकताअनुरूप स्थानीय सम्भाव्यताका आधारमा प्राथमिकता प्राप्त निश्चित बाली वा वस्तुको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न चार वटा सम्भागहरू क्रमशः पकेट (Pocket), ब्लक (Block), जोन (Zone) र सुपरजोन

(Super Zone) मार्फत विभिन्न कृषि गतिविधिहरूको कार्यान्वयन गर्ने रणनीति लिइएको छ । यी सम्भागहरू विशिष्टीकृत व्यावसायिक तथा सघन बाली उत्पादन क्षेत्रहरू (intensive farming areas) हुन् । यी सम्भागहरू मार्फत नै कृषि औद्योगिकीकरण र रूपान्तरणका आधारहरू तय गर्ने गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दै प्रत्येक सम्भागहरूको सञ्चालनका लागि व्यवस्थापन समिति र कार्यान्वयन एकाइको प्रबन्ध गरिएको छ ।

क. साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (पकेट, Pocket) विकास कार्यक्रम

साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्रहरू (पकेट) जिल्लास्तरका प्राथमिक उत्पादन एकाइ हुन् । पकेटहरूको न्यूनतम क्षेत्रफल १० हेक्टर रहेको छ भने राष्ट्रिय आवश्यकता र स्थानीय सम्भाव्यताका आधारमा मौरी, च्याउ, हाइटेक ग्रीन हाउस/प्लाष्टिक हाउस, मत्स्य आदि कार्यक्रमहरू पनि समावेश गरिएको छ । पकेट अन्तर्गतका साना व्यावसायिक उत्पादन क्षेत्रहरूमा उत्पादन कार्यसँग सम्बन्धित उत्पादन सामग्रीहरूको आपूर्ति तथा कृषि प्रविधि प्रसार सेवा सुनिश्चित गरेर उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न कृषिको आधुनिकीकरण गर्ने प्रावधान मिलाइएको छ । स्थानीय सम्भाव्यताको आधारमा सञ्चालन हुने पकेटस्तरको सघन बाली वा वस्तु उत्पादनबाट साना तथा सीमान्त कृषकहरू, कृषक समूह/निजी उद्यमीहरू लाभान्वित हुने अपेक्षा गरिएको छ । साथै, परियोजना अवधिभरि १५ हजार पकेट स्थापना हुने र प्रत्येक पकेटले उक्त क्षेत्र आसपासका कम्तीमा १० जना कृषकलाई सेवा पुऱ्याउने आशा गरिएको छ ।

ख. व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (ब्लक, Block) विकास कार्यक्रम

व्यावसायिक अर्थात् ब्लक विकास सम्भाग अन्तर्गत कृषि यान्त्रीकरण, कृषि पूर्वाधार विकास तथा व्यवसायीकरण प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य लिइएको छ । स्थानीय सम्भाव्यताको आधारमा सञ्चालन हुने ब्लक विकास कार्यक्रमले तोकिएको बाली वा वस्तुको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिको लागि उत्पादन कार्यसँग सम्बन्धित उत्पादन सामग्रीहरूको आपूर्ति, प्रविधि प्रदर्शन तथा प्रविधि हस्तान्तरण कार्य, उद्यम विकास र मानव स्रोत साधन व्यवस्थापन कार्य समावेश गरेको छ । ब्लक अन्तर्गतका सघन उत्पादन कार्यक्रमहरू न्यूनतम १ सय हेक्टर क्षेत्रफलमा सञ्चालन गर्ने प्रावधान रहेको छ ।

यस सम्भाग अन्तर्गत मौरी, च्याउ, तरकारी बालीको लागि हाइटेक ग्रीन हाउस/प्लाष्टिक हाउस, मत्स्य पोखरी तथा सघन खाद्यान्न बाली आदि समावेश गरिएको छ । साथै, परियोजना अवधिमा सम्भाव्यताका आधारमा ब्लकको सङ्ख्या १ हजार ५ सय पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ । ब्लक विकास कार्यक्रम अन्तर्गत उत्पादन सामग्रीहरूमा अनुदान, स्थलगत तालिम, सहभागितात्मक व्यावसायिक उत्पादन प्रविधि प्रदर्शन, कृषि बजार तथा मूल्य शृङ्खला विकास, यान्त्रीकरण प्रवर्धनको लागि कस्टम हायरिड केन्द्र (Custom Hiring Center, CHC) स्थापनाका लागि पुँजीगत अनुदान र पूर्वाधार विकास सहयोगतर्फ प्राथमिक प्रशोधन केन्द्र, गोदाम घर, ग्रेडिङ सुविधासहितको पोष्ट हार्भेष्ट सेन्टर, सिँचाइ (थोपा सिँचाइ, स्यालो ट्युबवेल जडान, सिँचाइ कुलो मर्मत) र सामुदायिक बीउ बैंक, प्रयोगशाला आदि समावेश गरिएको छ ।

ग. व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्र (जोन, Zone) विकास कार्यक्रम

व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन कार्यक्रमलाई कृषि आधुनिकीकरणको आधारशिला तयार गर्ने प्रमुख स्थलको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। कृषि यान्त्रीकरण, कृषि पूर्वाधार विकास र व्यवसायीकरण प्रवर्धन तथा प्रारम्भिक प्रशोधन केन्द्रहरूको स्थापना गर्ने उद्देश्य लिएको जोन विकास कार्यक्रममा तोकिएको बाली वा वस्तुमा न्यूनतम ५ सय हेक्टर क्षेत्रफलमा सञ्चालन गर्ने प्रावधान रहेको छ, भने परियोजना अवधिमा सम्भाव्यताका आधारमा जोनहरूको सङ्ख्या न्यूनतम ३ सय पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ। साथै, जोन विकास कार्यक्रम अन्तर्गत सघन बाली वा वस्तु उत्पादन कार्यको साथै कृषि यान्त्रीकरण, कृषि बजार तथा प्रशोधन उद्योगसम्बन्धी कार्य, भण्डारण व्यवस्थापन र स्रोत केन्द्र विकासजस्ता कृषिको आधुनिकीकरण गर्न आवश्यक अपरिहार्य क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने प्रावधान रहेको छ।

जोन विकास कार्यक्रम अन्तर्गत उत्पादन सामग्रीहरूमा अनुदान, सहभागितात्मक व्यावसायिक उत्पादन प्रविधि प्रदर्शन सञ्चालन, मूल्य शृङ्खला विकास, स्थलगत प्राविधिक तालिम, कस्टम हायरिड केन्द्रको (Custom Hiring Center) स्थापना, ग्रेडिड सुविधासहितको पोष्टहार्भेष्ट सेन्टर, सिँचाइ र सामुदायिक वीउ बैंक, प्रयोगशालासहित प्राङ्गारिक मल कारखाना, टिस्युकल्चर ल्याव, हाइटेक नर्सरी, कृषि बजारसँग सम्बन्धित संरचना, प्राथमिक प्रशोधन केन्द्र लगायतका पूर्वाधार निर्माण र सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र (Community Agriculture Extension Service Centre) समावेश गरिएको छ। यस कार्यक्रमबाट व्यावसायिक कृषक, कृषक समूह तथा सहकारीहरू, जल उपभोक्ता समितिहरू, निजी कृषि उद्यमी तथा कानुनी मान्यता पाएका कम्पनीहरू लाभान्वित हुनेछन्।

घ. बृहत् व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक केन्द्र (सुपरजोन, Super Zone) विकास कार्यक्रम

परियोजनाले बृहत् व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक केन्द्रहरूको विकास तथा विस्तार मार्फत आत्मनिर्भर कृषि अर्थतन्त्रको आधारशिला तयार गर्ने ध्येय लिएको छ। सुपरजोनहरूको न्यूनतम क्षेत्रफल १ हजार हेक्टर कायम गरिएको छ। परियोजना अवधिमा २१ वटा सुपरजोनहरूको स्थापना गर्ने लक्ष्य लिएको भए तापनि सम्भाव्यताका आधारमा सुपरजोनको सङ्ख्या थप गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ। राष्ट्रिय प्राथमिकता र स्थानीय सम्भाव्यता अनुसार सञ्चालन हुने यस्ता विशिष्टीकृत बाली उत्पादन क्षेत्रहरूमा प्रविधिमा आधारित सघन उत्पादन प्रणालीको खेती प्रवर्धनबाट कृषि उद्योगको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको आपूर्ति बढ्ने भएकाले सुपरजोनलाई कृषि औद्योगिक केन्द्रको रूपमा विकास गर्न सकिने अपेक्षा परियोजनाले लिएको छ।

सुपरजोन अन्तर्गत सघन खेती प्रणालीको प्रवर्धनको साथै औद्योगिक विकास, कृषि अनुसन्धान तथा शिक्षा, बजारीकरण तथा नियामक सेवासम्बन्धी आधारभूत गतिविधिहरूलाई प्राथमिकता दिइएको छ। यसैगरी, कृषि यान्त्रीकरण, स्रोत केन्द्र तथा नर्सरी स्थापना, मूल तथा प्रजनन वीउ उत्पादन, कृषि तालिम अनुसन्धान तथा अध्ययन केन्द्र/संस्थानको स्थापना, कृषि बजार पूर्वाधार विकास र नियामक

प्रयोगशालाहरूको स्थापना, प्राङ्गारिक मल कारखानाहरूको स्थापना तथा सबलीकरण, जैविक विषादी उत्पादन केन्द्र, ठुला कृषि बजारहरू, ठुला सिँचाई पूर्वाधारहरू, प्रशोधन केन्द्र तथा कृषिजन्य उद्योगहरूको स्थापना लगायतका आवश्यक पूर्वाधारहरू निर्माण गरेर कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण गर्ने अवधारणा परियोजनाले अगाडि बढाएको छ ।

विशेष बालीहरूका पकेट र ब्लकमा हुने अतिरिक्त उत्पादनले सोही बालीका जोन र सुपरजोनमा रहने कृषि बजारहरू र प्रशोधन उद्योगहरूका लागि आवश्यक कृषि उपज र कच्चा पदार्थहरू उपलब्ध गराउँदै अधिकतम क्षमतामा सञ्चालन गर्नका लागि सहयोग पुऱ्याउने र बजारीकरण र औद्योगिकीकरणले बजारमुखी उत्पादनमा प्रोत्साहित गर्दै पकेट र ब्लक उत्पादनलाई बढवा दिने हुँदा परियोजनाका सम्भागहरूबिच अन्तरसम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

२.३ परियोजनाका अपेक्षित परिणामहरू

यस परियोजनाले न्यूनतम १६ हजार ८ सय २१ विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू स्थापना गरेर ४ लाख ७१ हजार हेक्टर कृषि भूमिमा सघन तथा व्यावसायिक खेती प्रवर्धनका लागि उन्नत तथा गुणस्तरीय उत्पादन सामग्रीहरूको आपूर्तिको सुनिश्चितता, विकेन्द्रकृत कृषि शिक्षा तथा अनुसन्धान र कृषि यान्त्रीकरण तथा बजार पूर्वाधार विकास मार्फत समग्र कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि भई प्राथमिकता प्राप्त लक्षित बालीहरूको एकमुष्ट थप उत्पादन प्रतिवर्ष ६ लाख ५० हजार मे. टन हुने अपेक्षा लिएको छ । यसबाट निम्न परिणामहरू प्राप्त हुने अपेक्षा राखिएको छ ।

- क. खाद्य वस्तुमा आत्मनिर्भर भई खाद्य तथा पोषण सुधार हुने: परियोजना सुरु भएको २ वर्षभित्र तरकारी बाली र माछामा; ३ वर्षभित्र प्रमुख खाद्यान्न बालीहरू धान, गहुँ, र मकैमा; र ७ वर्षभित्र प्रमुख फलफूल बालीमा आत्मनिर्भर हुने र खाद्यान्न बालीको आयात प्रतिस्थापन हुने ।
- ख. परियोजनाका सम्भागहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापनबाट कृषि उद्योगको लागि कच्चा पदार्थ उपलब्धता वृद्धि भई प्रतिवर्ष थप ५ लाख आंशिक र २५ हजार पूर्ण रोजगारी सिर्जना हुने हुँदा ग्रामीण गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान हुने ।
- ग. निर्यातमूलक बालीहरूको उत्पादन तथा मूल्य अभिवृद्धिबाट निर्यात प्रवर्धन हुने ।

२.४ कार्यक्षेत्र, लक्षित समूह तथा समावेशीकरण र लाभ वितरण

परियोजनाले सात वटै प्रदेशमा जोन तथा सुपरजोन सम्भाग र ७७ वटै जिल्लामा ब्लक तथा पकेट विकास सम्भाग सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएको छ । साना तथा भूमिहीन कृषकहरू पकेट तथा ब्लकका कार्यक्रममा सहभागी हुने छन् भने ठुला कृषक, कृषि उद्यमी, कम्पनी तथा फर्मसँग सम्बन्धित व्यावसायीहरू चारैवटा सम्भागमा सञ्चालन हुने सघन प्रणालीको प्रवर्धन, कृषि सामग्रीको आपूर्ति, कृषि उपजको बजारीकरण तथा प्राथमिक प्रशोधनजस्ता गतिविधिहरूबाट लाभान्वित हुने अपेक्षा

गरिएको छ । यसैगरी विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू, उत्पादन सामग्री तथा प्रशोधन उद्योगहरू र बजारीकरणसम्बन्धी कार्यहरूबाट कृषि मजदुरहरू लाभान्वित हुनेछन् ।

यसैगरी, परियोजनाको कार्यान्वयनबाट प्राप्त हुने समग्र लाभको २५ प्रतिशत अंश उत्पादक कृषकहरूले, २५ प्रतिशत अंश कृषि मजदुरहरूले, २० प्रतिशत कृषि सामग्री उत्पादक उद्यमी व्यावसायीहरूले, २५ प्रतिशत कृषि उपज प्रशोधन गर्ने उद्यमी व्यावसायीहरूले र ५ प्रतिशत अंश अन्य सरोकारवालाहरूले प्राप्त गर्ने प्रक्षेपण परियोजनाले गरेको छ ।

२.५ परियोजनाको अवधारणागत ढाँचा तथा परिवर्तनको सिद्धान्त

परियोजनाले प्रत्येक सम्भाग अन्तर्गत विशिष्टीकृत कृषि वस्तु तथा बालीहरूको सघन उत्पादन प्रणालीको प्रवर्धनको लागि गुणस्तरीय उत्पादन सामग्रीहरूको सुनिश्चित आपूर्ति गर्ने, विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा विकेन्द्रकृत कृषि शिक्षा, प्रसार तथा अनुसन्धानसम्बन्धी कार्यहरूको सञ्चालन, र कृषि यान्त्रीकरण तथा पूर्वाधार विकासको लागि प्राथमिकतासाथ वित्तीय, भौतिक तथा मानव स्रोतको उपयोग गरेर लक्षित कृषिजन्य वस्तु तथा बालीको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने अवधारणा तय गरेको छ ।

परियोजनाले यसको कार्यान्वयन अवधिभरि करिब नेपाली रुपैयाँ १ खर्ब ३० अर्ब ७४ करोड २० लाख लगानी गर्ने लक्ष्य लिएको छ । परियोजनाको यस किसिमको निश्चित क्षेत्रमा लगानी केन्द्रित गर्ने ढाँचाले अन्ततः खाद्य वस्तुमा आत्मनिर्भर हुन, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुदृढ गर्न, कृषिजन्य उद्योगको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको आपूर्तिमा सुनिश्चित भई औद्योगिकीकरणद्वारा कृषिजन्य वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउने हुँदा आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्धनमा टेवा पुग्छ भन्ने परिकल्पना गरिएको छ । यसको अतिरिक्त, यस प्रकारको लगानी केन्द्रित हस्तक्षेपले व्यावसायिक तथा नाफामूलक कृषि प्रणाली विकास गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले कृषक, कृषि उद्यमी तथा प्रशोधनकर्ताको आय वृद्धि हुने र देशको आर्थिक वृद्धि तथा गरिबी न्यूनीकरणमा समेत योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

सघन कृषि प्रणालीसम्बन्धी गतिविधिहरूको कारण चारै वटा सम्भागका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा कृषि उपजको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढ्ने हुँदा प्राथमिकताप्राप्त बालीहरूको वार्षिक करिब ६.५ लाख मे. टन बजारयोग्य थप उत्पादन हुने तथा प्रतिवर्ष ५ लाख आंशिक र २५ हजार पूर्णरोजगारी थप हुने प्रक्षेपण गरिएको छ । सघन कृषि प्रणालीबाट प्राप्त हुने थप अतिरिक्त उत्पादनबाट खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित भई कृषि बजार क्रियाकलापहरू बढ्नाको साथै कृषिमा आधारित उद्योग स्थापनाको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ उपलब्ध हुने र कृषिजन्य उपजहरूको मूल्य अभिवृद्धि हुने वातावरण सिर्जना भई आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धन गर्न टेवा मिल्ने छ । उल्लिखित प्रतिफल तथा प्रभावको कारण रोजगारी सिर्जना हुनुको साथै कृषकहरूको आय वृद्धि हुने हुँदा ग्रामीण गरिबी न्यूनीकरणमा सहयोग पुग्ने आकलन परियोजनाले गरेको छ ।

२.६ परियोजना कार्यान्वयनको नीतिगत व्यवस्था

परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरूलाई स्वसञ्चालन (self-sustaining) उन्मुख बनाउन र प्रमुख कृषि वस्तुहरूको उत्पादन वृद्धि गर्नका लागि प्रतिफलमा आधारित स्मार्ट सहजीकरण (smart output based facilitation) मार्फत मूल्य शृङ्खलाका सबै अवयवहरूसहितको एकीकृत सघन क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने अवधारणा अनुसार परियोजनाले विभिन्न गतिविधिहरू कार्यान्वयनका लागि निम्न रणनीतिहरू तय गरेको छ।

क. भूमिको वैज्ञानिक उपयोग

कृषि भूमिको वैज्ञानिक उपयोगको लागि परियोजनाले स्थान विशेषका विशिष्टीकृत बालीहरूमा केन्द्रित रहेर सहकारी खेती, करार खेती, लीज खेती र स्वैच्छिक रूपमा चक्लाबन्दीमा आबद्धता गर्ने नीति लिनुका साथै कृषियोग्य भूमि बाँझो हुने क्रम कम गर्न जग्गा करार वा भाडामा लिन/दिन चाहने व्यक्तिहरूलाई सहजीकरण गर्न भूमि करार सूचना केन्द्रको (Land Leasing Information Center) स्थापना तथा सञ्चालन गर्ने रणनीति लिएको छ।

ख. आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको अवलम्बन

आधुनिक कृषि उत्पादन प्रविधि, गुणस्तरीय उत्पादन सामग्रीहरू र प्रशोधन प्रविधिको प्रयोग कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा रूपान्तरणको लागि अनिवार्य हुने भएकाले परियोजनाले सार्वजनिक क्षेत्र तथा निजी प्रतिष्ठानद्वारा विकसित प्रविधि (private technology) दुवैको उपयोग तथा विस्तार गर्दै कृषकहरूको कृषि प्रविधि तथा आधुनिक पूर्वाधारहरूमा पहुँच वृद्धि गर्ने रणनीति लिएको छ। यस अन्तर्गत निम्न विषयवस्तु समेटिएको छ:

- अ) कृषि सामग्रीको उत्पादन तथा व्यवस्थापन (उन्नत तथा हाइब्रिड बीउ/बेर्ना, मत्स्य भुरा)
- आ) रासायनिक एवम् प्राङ्गारिक मल व्यवस्थापन र
- इ) बाली वा वस्तु विशेष उत्पादन प्रविधि प्याकेजको विकास (package of practice)

ग. कृषि यान्त्रीकरण

कृषिमा यान्त्रीकरणको विकासको लागि कृषि मेसिनरी तथा उपकरणहरूसहितको कस्टम हायरिड सेन्टरको (Custom Hiring Centre) स्थापना र व्यवस्थापन, small farm machinery उत्पादन केन्द्रहरू स्थापना र सबलीकरण र मेसिनरी औजार तथा उपकरणमा अनुदान प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। परियोजनाले सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र (CAESC) मातहतमा रहने गरी यस्ता केन्द्रहरूको व्यवस्थापन र नियमन गर्ने रणनीति लिएको छ।

घ. पूर्वाधार विकास

कृषक तथा निजी क्षेत्रको सहकार्यमा पूर्वाधारहरू: सिँचाइ, सूचना प्रविधि, कृषि बजार सेवासम्बन्धी पूर्वाधार, सडक, खाद्यान्न, माटो तथा विषादीसम्बन्धी परीक्षण गर्ने प्रयोगशाला आदिको विकासलाई यस परियोजनाले विशेष महत्त्व दिएको छ ।

ङ. कृषि अनुसन्धान - शिक्षा - प्रसार प्रणालीको सुदृढ समन्वय एवम् आधुनिकीकरण

विशिष्टीकृत सघन उत्पादन क्षेत्रहरूको भूगोल र बाली अनुसारको अनुसन्धान, तालिम तथा शैक्षिक कार्यक्रम र कृषि प्रसार प्रणाली मार्फत कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण गर्न अनुसन्धान केन्द्रहरू, कृषिसम्बन्धी शैक्षिक संस्थाहरू, कृषि फार्म केन्द्रहरू तथा कृषि प्रसार संस्थाहरूको सुदृढ समन्वय तथा सहकार्य गर्ने रणनीति परियोजनाले लिएको छ ।

च. प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको अवलम्बन

परियोजनाले कृषक, कृषक समूह तथा कृषि सहकारीहरू र कृषि उद्यमीहरूलाई सघन उत्पादन पद्धतिको प्रयोग र क्षेत्रफल विस्तारबाट प्राप्त प्रतिफलको आधारमा प्रोत्साहन अनुदान प्रदान गर्ने रणनीति लिएको छ ।

छ. गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता अभिवृद्धि

परियोजनाले कृषिजन्य वस्तु तथा खाद्य वस्तुहरूको स्वच्छता र गुणस्तरको प्रमाणीकरणको लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तको प्रयोगशालाहरूको निर्माण गर्नुका साथै कृषिजन्य वस्तुहरूको स्वच्छता कायम राख्न तथा सुदृढ गर्न घुम्ती प्रयोगशालाहरूको प्रयोग गरेर खाद्य स्वच्छताका मापदण्डहरू अवलम्बन गर्नेजस्ता कार्यहरूमा विशेष जोड दिएको छ ।

ज. वातावरण परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणाली अवलम्बन

जलवायु परिवर्तनको कारण कृषि क्षेत्रमा पर्ने प्रभावको सम्बोधनको लागि उपयुक्त कृषि प्रणालीको विकास गर्न अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र जलवायु परिवर्तनको कारण सिर्जना भएका सकारात्मक प्रभावहरूको उपयोग र नकारात्मक प्रभावहरूको न्यूनीकरण गर्ने रणनीति परियोजनाले अगाडि बढाएको छ ।

२.७ परियोजनाको व्यवस्थापन

परियोजना व्यवस्थापनको लागि राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका अधिकृतको नेतृत्वमा चार वटा शाखाहरू, क्रमशः योजना तथा समन्वय शाखा, प्रतिफल मूल्याङ्कन शाखा, प्रविधि विस्तार तथा पूर्वाधार विकास शाखा र आर्थिक प्रशासन शाखासहितको एक परियोजना व्यवस्थापन एकाइको कार्यालय काठमाडौँ उपत्यकाभित्र रहने गरी व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी परियोजनाका दुई सम्भागहरू पकेट तथा ब्लक

विकास कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनको लागि नेपालमा सङ्घीयता कार्यान्वयन हुन तत्कालीन जिल्ला कृषि विकास कार्यालयमा दुवै सम्भागहरूको छुट्टा छुट्टै कार्यान्वयन एकाइ रहने व्यवस्था गरिएको थियो । तर सङ्घीयता कार्यान्वयन पछि पकेट विकास कार्यक्रमहरू स्थानीय तहको कृषि/पशुपन्छी शाखाबाट र ब्लक विकास कार्यक्रमहरू प्रदेश सरकारको कृषि हेर्ने मन्त्रालय अन्तर्गतका जिल्लास्तरका कृषि तथा पशुपन्छी विकास सम्बन्धित कार्यालय मार्फत कार्यान्वयन हुने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

जोन तथा सुपरजोन विकास कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनको लागि परियोजना व्यवस्थापन एकाइको अन्तर्गत रहने गरी परियोजना कार्यान्वयन एकाइ रहने व्यवस्था छ । साथै, परियोजना व्यवस्थापन एकाइ र जोन तथा सुपरजोन कार्यान्वयन एकाइहरूमा नेपाल सरकारको सङ्घीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट जनशक्ति व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । यसको अतिरिक्त थप जनशक्ति आवश्यक भएमा स्रोत व्यक्ति तथा विज्ञहरू करारद्वारा लिन सकिने प्रावधान समेत रहेको छ ।

प्रत्येक सम्भागहरू (पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोन) अन्तर्गतका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू सञ्चालनको लागि विशिष्टीकृत वस्तु वा बालीका पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोन स्थापना गर्न चाहने कृषक समूह, कानुन बमोजिम दर्ता भएका कृषि उद्यम तथा कम्पनी वा फर्म वा कृषि सहकारीहरूको साभेदारीमा नौ सदस्यीय सञ्चालक समिति (हाल, समन्वय समिति) को गठन गरिएको छ भने सो समिति नजिकका सरोकारवाला निकायहरूको प्रतिनिधि समेत समितिको सल्लाहकारका रूपमा रहने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

विभिन्न संस्थाहरूसँग कार्यमूलक समन्वय, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, बजेट तथा कार्यक्रमको अनुमोदन तथा स्वीकृति, परियोजनाका गतिविधिहरूको कार्यान्वयनका क्रममा देखापरेका नीतिगत समस्याहरूको निरूपण तथा नीतिगत मार्गदर्शन गर्न कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रीको नेतृत्वमा परियोजना निर्देशक समितिको व्यवस्था गरिएको छ । साथै, परियोजनाको बजेट तथा कार्यक्रमको स्वीकृतिका लागि निर्देशक समितिमा सिफारिस गर्न, कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने कार्यविधिको सिफारिस तथा जनशक्ति व्यवस्थापन, र अन्तरनिकाय समन्वय तथा समस्या समाधानको लागि पहल गर्न सङ्घीय मन्त्रालयको कृषि विकासतर्फको सचिवको संयोजकत्वमा परियोजना कार्यान्वयन समितिको गठन भएको छ ।

यस अगाडि उल्लिखित व्यवस्थाको साथै परियोजना सञ्चालनमा आवश्यक मार्गनिर्देशन, व्यवस्थापनको सहजीकरण, र समन्वय तथा पृष्ठपोषणको लागि कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय; नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्; राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय; प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; अर्थ मन्त्रालय; उर्जा जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय; उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय; वन तथा वातावरण मन्त्रालय; शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय; प्रदेश अन्तर्गतका कृषि सम्बन्धित निकायहरू

(कृषि अनुसन्धान, कृषि, खाद्य, वन, सिँचाइ, उद्योग) र स्थानीय तहहरूको भूमिका समेत रहने कुरा स्पष्ट गरिएको छ ।

२.८ वित्तीय स्रोत तथा भौतिक लक्ष्य

परियोजना सञ्चालनका लागि वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन नेपाल सरकारबाट हुने व्यवस्था मिलाइएको छ । परियोजनाको लागि आवश्यक बजेट कृषि तथा पशुपन्क्षी विकास मन्त्रालयको बजेट सीमाभित्र नै समावेश गरेर परियोजनाको वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रमको लागि अर्थ मन्त्रालय माफत सालबसाली रूपमा प्राप्त हुने र सङ्घीय कृषि तथा पशुपन्क्षी विकास मन्त्रालयले कार्यक्रमको आधारमा परियोजनाका सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरूलाई विनियोजन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । यसको अतिरिक्त लाभग्राहीहरूको योजना छनोट पछि हुने लागत सहभागिता र सम्भाग हस्तान्तरण भएपछि प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारबाट क्रमशः परियोजनाका ब्लक र पकेट विकास कार्यक्रमको निरन्तरताको लागि आवश्यक बजेट समेत उपलब्ध हुनेछ । यस परियोजनाको कार्यान्वयन अवधि २०७३/७४ देखि २०८२/८३ सम्म नेपाली रुपैयाँ १ खर्ब ३० अर्ब ७४ करोड २० लाख लगानी हुने प्रक्षेपण गरेको छ । साथै, परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरूमा सघन कृषि प्रणाली तथा कृषि आधुनिकीकरणसम्बन्धी प्रवर्धनात्मक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न लाग्ने अनुमानित बजेटको विवरण अनुसूची ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परियोजनाले विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूको सञ्चालनको लागि परियोजना कार्यान्वयन अवधिभरि राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त वस्तु तथा बाली र स्थानीय सम्भाव्यताको आधारमा कम्तीमा १५ हजार वटा पकेटहरू; १ हजार ५ सय वटा ब्लकहरू; ३ सय वटा जोनहरू; र २१ वटा सुपरजोनहरू सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यसको अतिरिक्त परियोजनाका अपेक्षित परिणाममा उल्लेख भए अनुसार परियोजनाका सम्भागहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापनबाट विभिन्न कृषि खाद्यवस्तुहरूमा आत्मनिर्भर हुने तथा वार्षिक ५ लाख १० हजार आंशिक र २५ हजार ५ सय स्थायी रोजगारीको सिर्जना हुने आकलन गरिएको छ ।

परिच्छेद ३

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको समग्र समीक्षा

३.१ परियोजनाको सान्दर्भिकता र नीतिगत तादात्म्य

विगत तीन दशकको कृषि क्षेत्रको औसत वार्षिक वृद्धिदर ३.३१ प्रतिशत रहेको छ भने गत १० वर्षको औसत वार्षिक वृद्धिदर घटेर २.७४ प्रतिशतमा भरेको छ (World Bank, 2023a) । प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको दस्तावेज तयारी गर्दा नेपालको करिब दुई तिहाई जनसङ्ख्या कृषि क्षेत्रमा आश्रित हुनुको साथै नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान करिब ३२.१२ प्रतिशत रहेको थियो (अर्थ मन्त्रालय, २०७३) । विगत १० वर्षमा कृषि क्षेत्रको औसत योगदान २६.५ प्रतिशत रहेको छ भने आ.व. २०७८/७९ मा कृषि क्षेत्रको योगदान २४.७ प्रतिशतमा भरेको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०७९) । साथै, राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८ अनुसार आर्थिक रूपमा काम गर्ने कुल जनसङ्ख्यामध्ये कृषि क्षेत्रमा संलग्न जनसङ्ख्या ५७.३ प्रतिशत रहेको छ । यी तथ्यहरूले नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि कृषि क्षेत्रको योगदान महत्त्वपूर्ण हुने र देशको द्रुत आर्थिक विकासमा समेत यस क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरण जरुरी हुने पक्षमा द्विविधा नरहेको पुष्टि हुन्छ ।

हालैका वर्षहरूमा नेपालको अर्थतन्त्रको संरचनामा परिवर्तन भई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि र उद्योग क्षेत्रको योगदान क्रमशः घट्दै गएको सन्दर्भमा साना कृषकहरूको बाहुल्य रहेको नेपालको कृषि क्षेत्रका विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरूको उचित सम्बोधनविना कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण, आधुनिकीकरण तथा विविधीकरण र कृषिजन्य उद्योगहरूको विकास मार्फत आम कृषकहरूको आमदानी वृद्धि गर्न प्रायः असम्भव नै छ । यसैगरी, समग्र कृषि क्षेत्रको विकासले अर्थतन्त्रको द्वितीय क्षेत्रको विकासमा समेत सकारात्मक प्रभाव पार्ने हुँदा ग्रामीण तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको दिगो वृद्धि तथा विकासमा कृषि क्षेत्रले नेतृत्वदायी भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ । तसर्थ, कृषि क्षेत्रबाट आशातीत उपलब्धि हासिल गर्न यस क्षेत्रमा लगानी तथा प्रविधि र उत्पादनका साधनहरूको पहुँच सहज बनाउन आवश्यक हुन्छ । परियोजना सुरु हुनुअघिका वर्षहरूको कृषि उत्पादनको तथ्याङ्क हेर्दा नेपालको कृषि क्षेत्रको उत्पादन कम र बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व न्यून भएकाले खाद्यान्न तथा अन्य कृषि उपजको आयात भई रहेको थियो भने व्यापार घाटा पनि क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको थियो ।

नेपालको संविधानले खाद्यसम्बन्धी हकलाई जनताको मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेको सन्दर्भमा दिगो, आत्मनिर्भर एवम् व्यावसायिक कृषि क्षेत्रको परिकल्पनासहित कृषि विकासको २० वर्षे (सन् २०१५-२०३५) रणनीति (Agriculture Development Strategy) कार्यान्वयन भएको छ । साथै, नेपालले दिगो विकासका महत्त्वपूर्ण लक्ष्यहरूमध्ये लक्ष्य नं १: गरिबीको अन्त्य (no poverty) र लक्ष्य नं २: भोकमरीको अन्त्य (zero hunger) गर्ने दुवै लक्ष्यहरू पूरा गर्न दीर्घकालीन कृषिको प्रवर्धन गर्दै खाद्य तथा पोषण सुरक्षा प्राप्त गर्न र लक्ष्य नं १३: जलवायु परिवर्तनमा पहल गर्ने (climate action) लक्ष्य

पूरा गर्न जलवायु परिवर्तनको कारण कृषि क्षेत्रमा पर्न सक्ने समस्या तथा चुनौतीहरूको सम्बोधन तथा निरूपणका लागि तत्काल कार्य अघि बढाउन आवश्यक थियो ।

नेपालको कृषि क्षेत्रको समग्र अवस्थालाई समीक्षा गर्दा अनुसन्धान केन्द्रको परीक्षणबाट सम्भावना देखाएको कृषि बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व तथा छिमेकी मुलुकहरूले हासिल गरेको प्रगतिको तुलनामा कृषि तथा पशुपालन क्षेत्र दुवैको उत्पादकत्व तथा उत्पादन कम भएकाले (FAOSTAT, 2023)¹ यस क्षेत्रमा आशातीत उपलब्धि प्राप्त भएको छैन । हालैका वर्षहरूमा अव्यवस्थित भूउपयोगको कारण कृषियोग्य जमिनको खण्डीकरण तथा घडेरीमा रूपान्तरण हुने तथा उर्वर कृषि भूमिको गैरकृषि प्रयोग हुने क्रम बढेकाले (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०७८) राष्ट्रिय उत्पादन पनि आशातित रूपमा बढेको छैन ।

परियोजना सुरु हुँदासम्म कृषि उत्पादनका साधनहरू जस्तै मल, उन्नत बीउ तथा पशुपन्छीको नस्ल, ऋण, प्राविधिक ज्ञान, नयाँ प्रविधि तथा श्रमशक्तिको सर्व सुलभ आपूर्ति र पहुँच हुन सकेको थिएन । त्यसैगरी, कृषि अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारविचको त्रिपक्षीय सम्बन्ध मजबुत नभएकाले अनुसन्धानबाट विकास भएका प्रविधिहरू पर्याप्त मात्रामा कृषक समक्ष बिस्तार भइसकेको अवस्था थिएन । कृषि क्षेत्रमा यान्त्रीकरण नहुँदा कृषि उत्पादनको लागत धेरै भएकाले प्रतिस्पर्धी बन्न नसक्नु, कृषि पेसा नाफामूलक व्यवसायको रूपमा स्थापित हुन नसक्नु, ग्रामीण भौतिक पूर्वाधारहरू तथा कृषि बजार पूर्वाधारहरू अपर्याप्तताका कारण कृषि उपज बजारसँग पूर्ण रूपमा आवद्ध नहुनु तथा कृषि मूल्य शृङ्खलाको विकास हुन नसक्नु कृषि क्षेत्रका प्रमुख समस्याहरू रहेका थिए । कृषि उत्पादनले बजारको अभावमा उचित मूल्य प्राप्त गर्न नसक्दा कृषि क्षेत्रको विविधीकरण र बजारमुखी उत्पादन प्रणालीको विकास पनि हुन सकेको थिएन । साथै, अधिकांश कृषकको खेतीको चलनमा रहेको जमिनको आकार सानो रहेको हुँदा निर्वाहमुखी खेती प्रणालीको आधुनिकीकरण हुन नसकी प्रतिएकाइ जमिनको उत्पादन तथा उत्पादकत्व छिमेकी मुलुकहरूको तुलनामा निकै कम रहेको थियो ।

यसरी उल्लिखित विविध समस्या तथा चुनौतीहरूको कारण कृषि क्षेत्रमा संलग्न कृषक तथा कृषि उद्यमीहरूको यस व्यवसायबाट प्राप्त आयले परिवारको न्यूनतम आवश्यकता समेत पूरा गर्न कठिन रहेको देखिन्छ । कृषि क्षेत्रमा अपेक्षित आमदानी प्राप्त नहुने, परिवारको आवश्यकता पूरा गर्न नसकिनेजस्ता विविध कारणहरूले युवा कृषक तथा उद्यमीहरूको लागि कृषि क्षेत्र आकर्षित पेसा हुन सकेको अवस्था थिएन । साथै, आर्थिक रूपले सक्रिय जनशक्ति वैदेशिक रोजगारमा जाने क्रम बढ्दै जाँदा कृषि क्षेत्रमा श्रम शक्तिको अभाव खड्किएको छ । साथै, खेती प्रणालीमा जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभाव क्रमशः बढ्दै गएको अनुभव गरिएको छ ।

कृषि क्षेत्रका मुख्य समस्या तथा चुनौतीहरूलाई आत्मसात् गर्दै उल्लिखित समस्याहरूको सम्बोधन गर्न र नेपालको समग्र कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणको लागि विशिष्टीकृत

१ उत्पादकत्व (मे.ट/हे) (सन् २०२२ को तथ्याङ्क) धान: भारत-४.२३, बङ्गलादेश-४.८९, चीन-७.०८, नेपाल-३.७९; गहुँ भारत-३.५४, बङ्गलादेश-३.४५, चीन-५.८६, नेपाल- २.९९; मकै: भारत-३.३९, बङ्गलादेश-८.९९, चीन-६.४४, नेपाल- ३.९५

उत्पादन क्षेत्रको अवधारणा, कृषि यान्त्रीकरण, कृषि उपजको मूल्य अभिवृद्धि तथा निर्यात प्रवर्धन र रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्न आवश्यक रहेको परिवेशमा यो आयोजनाको परिकल्पना अत्यन्त आवश्यक र समय सान्दर्भिक थियो र अहिले पनि छ ।

यसको अतिरिक्त शून्य भोकमरी चुनौतीसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्य योजना (zero hunger challenge national action plan) को चौथो स्तम्भ, साना कृषकहरूको उत्पादकत्व र आमदानी वृद्धि गर्ने लक्ष्य समेत पूरा गर्नुपर्ने थियो । साथै, पन्ध्रौं योजनाले यस परियोजनालाई रूपान्तरणकारी (game changer) परियोजनाको रूपमा परिभाषित समेत गरेको तथा कृषि विकास रणनीतिका लक्ष्यहरू, दिगो विकासका लक्ष्यहरू र पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजनाले निर्दिष्ट गरेका कृषि क्षेत्रका विभिन्न लक्ष्यहरू पूरा गर्न समेत कृषि क्षेत्रमा एक बृहत् अभियान आवश्यक रहेको सन्दर्भमा परियोजनाको तयारी (design) तथा कार्यान्वयन अत्यन्त सान्दर्भिक र समयसापेक्ष हुनुका साथै नेपालको विकास रणनीति अनुसार र देशको आवश्यकताअनुरूप नै अगाडि बढेको कुरामा कुनै द्विविधा छैन । यसैले परियोजनाको तयारी गर्दा नीतिगत तादात्म्यलाई समेत पूर्णरूपमा ध्यान दिइएको पाइन्छ ।

यस परियोजनाका विशिष्टीकृत क्षेत्रहरू साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (पकेट), व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (ब्लक), व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्र (जोन) र बृहत् व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक केन्द्र (सुपरजोन) रहेका छन् । साथै, कृषि उपजहरूको विशिष्टीकृत क्षेत्रहरू निर्माण गरेर खाद्यान्नको आपूर्ति वृद्धि, कृषिजन्य उपजहरूको निर्यात प्रवर्धन, साना कृषकहरूको उत्पादकत्व र आमदानी वृद्धि तथा कृषि क्षेत्रलाई सम्मानजनक नाफामुखी व्यवसायका रूपमा विकास गर्दै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना मार्फत गरिवी न्यूनीकरण गर्ने अवधारणासहित परियोजना सुरुआत गरिएको छ । परियोजना कार्यान्वयन रणनीतिहरू; यी चार तहको विशिष्टीकृत क्षेत्रहरूको स्थापना; स्वैच्छिक चक्रावन्दी खेतीको प्रवर्धन; गुणस्तरीय उन्नत प्रविधि तथा उत्पादन साधनहरूको पहुँच वृद्धि; कृषि यान्त्रीकरण; विकेन्द्रकृत कृषि प्रसार, अनुसन्धान तथा शिक्षा; कृषि बजार पूर्वाधारको विकास, कृषिजन्य वस्तुको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, र कृषिमा आधारित औद्योगिकीकरणजस्ता महत्वपूर्ण पक्षहरू कृषि क्षेत्रको वर्तमान समस्या तथा चुनौतीहरूमा केन्द्रित रहेकाले यसको सान्दर्भिकता स्वतः प्रस्ट हुन्छ ।

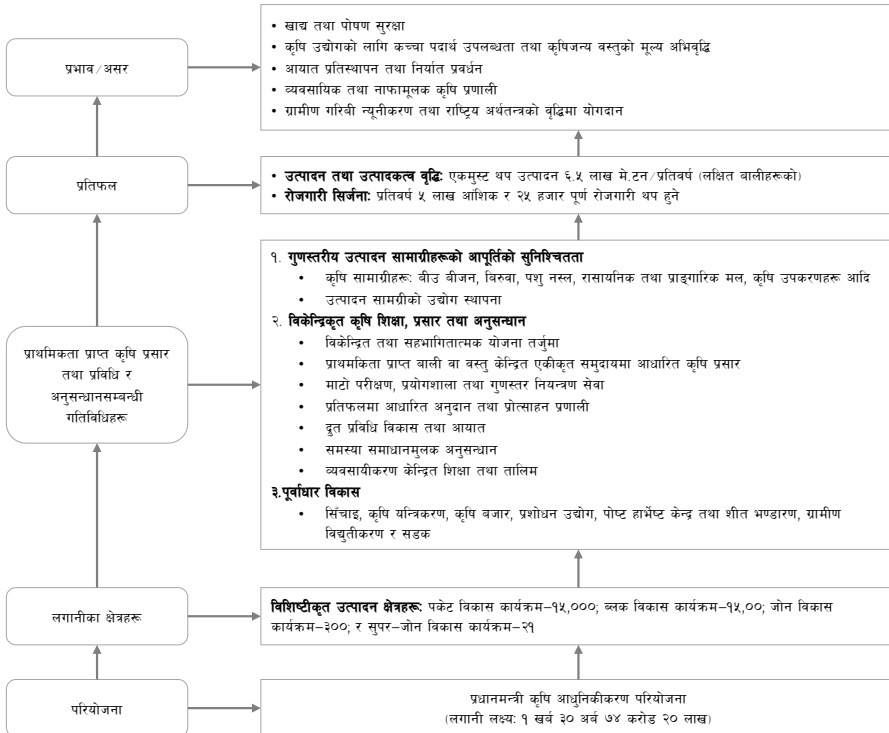
परियोजनाका मुख्य लाभग्राहीहरू कृषक, कृषक समूह तथा सहकारीहरू, कृषि उद्यमी तथा कृषि व्यवसायमा संलग्न व्यावसायीहरू रहेका छन् । यस सन्दर्भमा, परियोजनाले तय गरेका परियोजना हस्तक्षेप रणनीतिहरू देशको विकास अवधारणा मुताबिक हुनुका साथै कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणसम्बन्धी प्रमुख कार्यक्रमहरू लाभग्राहीहरूको संस्थागत तथा कार्यात्मक (institutional and functional) सहभागितामा सञ्चालन गर्ने प्रावधानहरू उनीहरूको आवश्यकता र चाहनाअनुरूप नै रहेका छन् । तर, सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिकोणबाट परियोजनाको दस्तावेजमा कुनै लक्ष्य निर्धारण गरिएको छैन । नेपालजस्तो सामाजिक विविधताले भरिपूर्ण समाजमा यस्ता ठुला विकास परियोजना सञ्चालन गर्दा समाजका सबै तहका जनताको सहभागिता सुनिश्चित हुनु अनिवार्य हुन्छ । यसैले, बाँकी समयमा परियोजनाले हालको सामाजिक समावेशीकरणको अवस्था विश्लेषण गरेर लक्षित

गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक छ। साथै, भविष्यमा यस्ता ठुला परियोजना सञ्चालन गर्दा सामाजिक समावेशीकरणको लक्ष्य तथा गतिविधिहरू अनिवार्य समावेश गर्न वाञ्छनीय हुन्छ।

३.२ परियोजनाको अवधारणा, कार्यान्वयन ढाँचामा परिवर्तन र यसको पर्याप्तता

परियोजनाको दस्तावेज अनुसार सम्भाग विकासका विशेष कार्यक्रम अन्तर्गत विशिष्टीकृत बाली वा वस्तु उत्पादन मार्फत गरिने परिवर्तनको पहल अर्थात् गतिविधिहरू वा हस्तक्षेपहरूले परियोजनाको उद्देश्य हासिल गर्न पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोनका प्रत्येक विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा प्रविधिको प्रयोग तथा क्षमता विकास, कृषि यान्त्रीकरण, भूमिको उचित व्यवस्थापन, कृषि प्रसार, अनुसन्धान तथा शिक्षा, पूर्वाधारको विकास, बजार सञ्जाल तथा उद्योगको विकास मार्फत सघन उत्पादन प्रणालीको प्रवर्धन हुने हुँदा उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि भई रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुनुका साथै समग्र कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरण हुनेछ भन्ने थियो। यसको परिणाम स्वरूप खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धन, गरिबी न्यूनीकरण र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुग्ने अपेक्षा परियोजनाको रहेको थियो (चित्र ३.१)।

चित्र ३.१ परियोजनाको अवधारणा तथा परिवर्तनको सिद्धान्त (सामान्य परिमार्जन गरिएको)

स्रोत: परियोजना दस्तावेज (प्र.कृ.आ.प., २०७३)

३.२.१ परियोजनाको अवधारणा र कार्यान्वयनको तादात्म्य

परियोजना कार्यान्वयन गर्दा परियोजनाको परिवर्तनको सिद्धान्त (theory of change) अनुसार यसका सम्भागविचको अन्तरसम्बन्ध तथा क्रमिक विकासको अवधारणा ख्याल गरेर कार्यान्वयन भएको देखिएन। मुख्यगरी जोनबाट सुपरजोन र भौगोलिक दृष्टिकोणबाट उपयुक्त ब्लक तथा पकेटहरूको माथिल्लो सम्भागमा स्तरवृद्धिको पक्ष कमजोर रहेको छ। यस परियोजनाले पकेट विकास कार्यक्रम, त्यस पछि पकेट-पकेटको संयोजनमा ब्लक उत्पादन कार्यक्रम, र स्तरवृद्धि गर्दै त्यसै क्षेत्रमा प्रशोधन, बजारीकरणका कार्यक्रमसहितको जोन तथा सुपरजोन मार्फत यी विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूको दिगो तथा स्व-परिचालन (self-sustain) हुने अपेक्षा गरिएको थियो। तथापि, हालसम्मको कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण गर्दा सम्भाग सम्भागविच तादात्म्य अभाव तथा मूल्य शृङ्खलाको विकास नभएको स्थितिले परियोजनाले ठुलो लगानी गरेका अधिकांश ब्लक तथा पकेट (अपवादबाहेक) को स्तरवृद्धिको सम्भावना निकै कम देखिन्छ।

कृषक, सरोकारवाला तथा परियोजना व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयनमा संलग्न कर्मचारीहरूसँगको अन्तरक्रियाबाट करिब १५-१८ प्रतिशत पकेट, ब्लक तथा जोनहरूको मात्र स्तरवृद्धि भएको पाइएको छ। उदाहरणार्थ, फिल्ड अवलोकनको क्रममा धनुषाको आँपको पकेट/ब्लक क्षेत्र तथा रौतहट र सर्लाहीमा मौरीको ब्लक जोनमा स्तरोन्नति भएको पाइयो। त्यसैगरी, विभिन्न जिल्लाका ८ वटा जोनहरू सुपरजोनमा स्तरवृद्धि भएको पाइएको छ जुन यस प्रकार रहेका छन्: धान - ३ (बर्दिया, कपिलवस्तु र कञ्चनपुर), माछा - २ (धनुषा, रूपन्देही), आलु - १ (डडेलधुरा), जुनार - १ (सिन्धुली) र सुन्तला - १ (स्याङ्जा)।

यसले सबै विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू दिगो तथा स्वसञ्चालन (self-sustain) हुने अवस्था नरहेको सङ्केत गरेको छ। विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रको कृषि गतिविधिहरू दिगो हुन बजार तथा उद्योगसँग जोडिनु पर्छ। दिगो भन्ने कुरा परियोजनाले तोकिएको अवधिमा सञ्चालन गर्ने उत्पादन कार्यक्रमको मात्र नभएर व्यवसायको हुनु पर्दछ। व्यवसायको विकासमा परियोजनाले लगानी केन्द्रित गर्न सके परियोजनाको अन्त्यपछि पनि विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रमा कृषि गतिविधिहरूको थप विस्तार गर्न प्रेरणा मिल्दछ। तसर्थ, उत्पादन र बजार सम्बन्ध अर्थात् उत्पादक कृषकहरू (producers) र बजारकर्ताहरू (marketers or traders or processors or industry) विचको व्यावसायिक सम्बन्ध दिगो हुनु पर्दछ।

पकेट तथा ब्लक सम्भागहरू कार्यान्वयनको दुई वर्षमा परिपक्व भएर माथिल्लो सम्भागमा स्तरवृद्धि हुने वा दिगो रूपमा स्वसञ्चालन (self-sustain) हुने अवधारणा सघन कृषि प्रणाली प्रवर्धन, आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरणको दृष्टिकोणबाट उपयुक्त छैन। सबै जिल्ला र धेरै बाली वस्तुमा कार्यक्रम सञ्चालन भएकाले यो परियोजना सालवसाली चल्ने कार्यक्रम जस्तो भान हुन्छ। यसले लगानी छर्ने प्रवृत्ति तथा परम्परागत कृषि प्रणालीको निरन्तरतालाई छोड्न नसकेको देखिन्छ। साथै,

परियोजनाका जोन तथा सुपरजोन सम्भागहरू चार वर्षमा हस्तान्तरण हुने भनिए तापनि हालसम्म हस्तान्तरण नभएकाले यी सम्भागहरूले कहिलेसम्म निरन्तरता पाउने हुन् ? यी सम्भागहरू दिगो रूपमा सञ्चालन कसरी हुन सक्छन् ? भन्ने विषयमा परियोजना व्यवस्थापन कार्यालय गम्भीर हुन आवश्यक देखिएको छ। अहिलेको अवस्था हेर्दा जोन तथा सुपरजोन दुवैका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू स्वपरिचालन (self-sustain) हुने अवस्थामा पुगेको देखिएन। कमजोर समन्वयका कारण स्थानीय तह र प्रादेशिक मन्त्रालयले यस परियोजनाको अवधारणा, कार्यक्रम, क्रियाकलापहरूलाई आन्तरिकीकरण (internalization/ownership) गर्न सकेका छैनन्। यस पक्षलाई परियोजनाले ध्यान दिएमा सम्भागहरू हस्तान्तरण भएपछि पनि प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट प्राविधिक पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने हुँदा दिगो हुन्छन् र कृषि व्यवसाय पनि निरन्तर सञ्चालन हुन्छन्। साथै, प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट आयोजनागत अवधारणा (project approach) अनुसार कृषि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अनुभव नभएकाले यो मोडेल उनीहरूका लागि पनि सिक्ने उपयुक्त अवसर हुन सक्छ।

३.२.२ कार्यान्वयन ढाँचामा गरिएको परिवर्तन र पर्याप्तता

परियोजना कार्यान्वयनमा गएपछि कार्यान्वयन ढाँचामा निम्न परिवर्तन गरिएको देखिन्छ।

- क. सङ्घीयता कार्यान्वयन भई निर्वाचनद्वारा तीनै तहको सरकारले काम गर्न सुरु गरेपछि नेपालको प्रशासनिक पुनर्संरचना गर्ने क्रममा तत्कालीन कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको समेत पुनर्संरचना भई उक्त मन्त्रालय अन्तर्गतका तत्कालीन जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरूको संरचना हटाइयो। यसको कारण आ.व. २०७४/७५ मा जोन तथा सुपरजोनका कार्यक्रमहरू सङ्घीय सरकारबाट र ब्लक तथा पकेट विकास कार्यक्रमहरू प्रदेश सरकारबाट सञ्चालन गर्ने प्रबन्ध गरिएको थियो।
- ख. माथि बुँदा “क” मा उल्लिखित परियोजना कार्यान्वयन गर्ने प्रबन्ध लागु भएको एक वर्षपछि आ.व. २०७५/७६ मा पुनः यो व्यवस्था समेत परिमार्जन गरेर जोन तथा सुपरजोन विकासका कार्यक्रमहरू संघबाट, ब्लक तथा पकेट विकासका कार्यक्रमहरू क्रमशः प्रदेश र स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन गर्ने प्रबन्ध मिलाइएको थियो।
- ग. परियोजनाको विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रको ‘सञ्चालक समिति’ को योजनासम्बन्धी निर्णय गर्ने अधिकार कटौती गरेर उक्त समितिलाई ‘समन्वय समिति’ मा रूपान्तरण गरियो।
- घ. परियोजनाको सुरुको दस्तावेजमा पशुपन्छी विकाससम्बन्धी क्षेत्र परियोजनाले समेटेको थिएन। तर, आ.व. २०७६/७७ बाट पशुपन्छी विकासको क्षेत्रलाई समेत समावेश गरी परियोजनाको दायरा (scope) बढाइयो।
- ङ. जोन तथा सुपरजोन विकास कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न छुट्टाछुट्टै खर्च गर्ने अधिकारसहितको कार्यालय (cost centre) स्थापना गर्ने प्रबन्ध गरिएको भए तापनि आ.व. २०७६/७७ देखि एक

जिल्लामा एउटा मात्र परियोजना कार्यान्वयन एकाइ रहने गरी सम्बन्धित जिल्लाका सबै जोन तथा सुपरजोन एउटै प्रशासनिक संयन्त्रबाट सञ्चालन गर्ने प्रबन्ध मिलाइयो ।

- च. आ.व. २०७७/७८ मा ७५ वटा जिल्लामा अवस्थित परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरूलाई ५१ वटामा सीमित गरियो र ७ वटा प्रादेशिक समन्वय एकाइको समेत जिम्मेवारी दिइयो ।
- छ. आ.व. २०७७/७८ मा मुख्यगरी परियोजनाले परिलक्षित गरेका लक्ष्य हासिल गर्न स्पष्ट मार्गदर्शन गर्न र परियोजनाप्रतिको बुझाइमा एकरूपता ल्याउन परियोजना कार्यान्वयन म्यानुअल, २०७७ स्वीकृत गरी लागु गरिएको छ ।

परियोजनाको दस्तावेज तयार गर्दा यसका ४ वटै सम्भागहरू (सुपरजोन, जोन ब्लक र पकेट) सङ्घीय सरकारबाट कार्यान्वयन गर्ने तार्किक धारणा (logical concept) अनुसार परिवर्तनको सिद्धान्त तयार गरिएको थियो । तर, नेपालको संविधान अनुसार राज्यको पुनर्संरचना भएपछि कृषि तथा पशुपन्छी अन्तर्गतका तत्कालीन जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरूको संरचना कायम रहेन । त्यसैले यी कार्यालयहरू मार्फत कार्यान्वयन हुने ब्लक तथा पकेट सम्भागहरू कार्यान्वयन गर्न अध्ययनविना ससर्त अनुदानसहित प्रदेश तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गरियो । हस्तान्तरणपछि परियोजना व्यवस्थापन एकाइको प्रत्यक्ष व्यवस्थापकीय नियन्त्रणभित्र नरहने ब्लक तथा पकेट सम्भागहरूको कार्यान्वयनमा आइपर्ने जोखिम कम गर्न आवश्यक हुने प्राविधिक पृष्ठपोषण तथा व्यवस्थापकीय सहयोग र स्थानीय सरकारहरूसँग समन्वयको उपयुक्त पहल गर्न परियोजना चुकेको देखिन्छ ।

यसैगरी, परियोजनाको मध्यावधि समीक्षा अगावै परियोजनाको दायरा (scope) बढाउने कार्य परियोजना व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार नै रहेको भन्न सकिँदैन । यसले लगानी छर्ने प्रवृत्तिलाई सहयोग गर्ने र परियोजनाको उद्देश्य प्राप्त गर्न समेत बाधा पुग्न सक्छ । उदाहरणार्थ, यस खण्डको प्रकरण 'ख' र 'घ' मा उल्लेख भएबमोजिम कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा प्रदेश तथा स्थानीय तहले परियोजनाको प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा वस्तुवाहेकमा पनि ब्लक तथा पकेट सञ्चालन गरेका छन् भने परियोजनाले पशुपालन क्षेत्रको दायरा बढाएको छ । यसैले, अध्ययनविना बाली तथा वस्तुहरू थप गरी परियोजनाको दायरा (scope) बढाउने कार्यमा निर्देशक समिति गम्भीर हुन आवश्यक छ ।

बुँदा नं. 'ड' मा उल्लेख भएअनुसार स्थानीयस्तरमा जोन तथा सुपरजोन विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न छुट्टा छुट्टै खर्च गर्ने अधिकारसहितको कार्यान्वयन एकाइ/कार्यालय (cost centre) स्थापना गर्ने गरी परियोजना व्यवस्थापन गर्ने प्रबन्ध गरिएको थियो । यस अनुसार परियोजना अवधिमा ३ सय २१ वटा खर्च गर्ने कार्यान्वयन एकाइ स्थापना गर्नुपर्ने थियो । यो सङ्ख्या निकै ठुलो हो र आवश्यक पनि छैन । जोन तथा सुपरजोन अन्तर्गतका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू रहने परियोजनाका सम्भागहरूको सङ्ख्याको वार्षिक लक्ष्य तोकिएकाले प्रत्येक वर्ष नयाँ खर्च गर्ने कार्यान्वयन एकाइ/कार्यालय (cost centre) स्थापना तथा कर्मचारीको व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था सान्दर्भिक देखिएन । यसरी प्रत्येक वर्ष नयाँ कार्यान्वयन एकाइको कार्यालय व्यवस्थापन गर्नुपर्ने भएकाले परियोजना व्यवस्थापन एकाइ

अनुगमन तथा नीतिगत सहजीकरणमा भन्दा खरिद प्रक्रियामा बढी केन्द्रित रहनुपर्ने वातावरण सिर्जना गरेको छ। यसको अतिरिक्त देशभरि छरपस्ट रूपमा खर्च गर्ने कार्यान्वयन एकाइ/कार्यालयहरूको स्थापना गर्दा परियोजनाको व्यवस्थापन खर्च बढ्नका साथै आन्तरिक व्यवस्थापकीय तथा वित्तीय सुशासनमा समेत प्रभाव परेको तथ्य यदाकदा पत्रपत्रिकामा समेत प्रकाशन भएका छन्।^१ यस सन्दर्भमा कार्यान्वयन एकाइ घटाउने निर्णय अति सान्दर्भिक छ, भने मितव्ययिताको लागि खर्च गर्ने निकाय घटाएर प्रादेशिक संरचनाबाट परियोजना व्यवस्थापन गर्न सक्ने विकल्प समेत रहेको छ।

३.३ परियोजनाको प्रभावकारिता

यस परियोजनामा वित्तीय लक्ष्यसहित भौतिक लक्ष्यहरू दुई किसिमले प्रक्षेपण गरिएको छ। पहिलो, सम्भाग कार्यान्वयनको लक्ष्य अर्थात् पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोनहरूको हासिल गर्नुपर्ने न्यूनतम सङ्ख्या, र दोस्रो प्रमुख बालीहरूको उत्पादन र उत्पादकत्वका लक्ष्यहरू। यसैले, यस खण्डमा परियोजनाले उल्लिखित पक्षमा हासिल गरेको समग्र वित्तीय तथा भौतिक प्रगतिको अवस्था विश्लेषणसहित परियोजनाका सम्भागहरू कार्यान्वयन गर्न तय गरिएका नीतिगत व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनको समग्र अवस्थाको विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ।

३.३.१ उपलब्ध वित्तीय स्रोतको उपयोगको अवस्था

यस परियोजनालाई कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयन गर्ने एक महत्त्वपूर्ण परियोजना तथा पन्ध्रौं पञ्च वर्षीय योजनाको (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१) एक रूपान्तरणकारी योजनाको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यस सन्दर्भमा परियोजनाको सम्पूर्ण वित्तीय स्रोत नेपाल सरकार कोषबाट उपलब्ध हुने व्यवस्था मिलाइएको थियो भने परियोजनाले यसको १० वर्षे कार्यान्वयन अवधिभरि नेपाली रुपैयाँ १ खर्ब ३० अर्ब खर्च गर्ने लक्ष्य लिएको थियो। नेपाल सरकारले अर्थ मन्त्रालय मार्फत परियोजनालाई विनियोजन गरेको बजेट तथा खर्चको अवस्था तालिका ३.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३.१ अनुसार आ.व. २०७९/८० सम्मको लगानी लक्ष्य: ने.रु. ७३.२४ अर्ब रहेको छ, भने बजेट विनियोजन ४५.०३ अर्ब भएको छ। परियोजनामा विनियोजन भएको बजेट लक्ष्यको ६१.५ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यसैगरी परियोजनाको सुरुको वर्ष २०७३/७४ मा नेपाल सरकारबाट परियोजनाको लक्ष्य अनुसार नै ने.रु. ५.७९ अर्ब विनियोजन भएको छ। यद्यपि, परियोजनाको यथार्थ खर्च ने.रु. ३.३६ अर्ब भएको थियो। यो रकम उक्त आर्थिक वर्षको कुल विनियोजनको ५८ प्रतिशत हुन्छ।

२ हेर्नुहोस् यी शीर्षकका समाचारहरू- प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिक परियोजनामा भ्रष्टाचार (<https://nagariknews.nagariknetwork.com/politics/182467-1561084020.html>), प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनामा भ्रष्टाचार (<https://aarthiknews.com/article/prdhaanmntrii-krssi-aadhunikiikrnn-priyojnaamaa-bhrsstaacaar>), अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको प्रेस विज्ञप्ति:- मिति २०७७०९१२९ गते (<https://ciaa.gov.np/pressrelease/1897>), प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनामा भ्रष्टाचार, चार जनाविरुद्ध मुद्दा दायर (<https://www.ratopati.com/story/241104/akhtiyar>)

प्रत्येक आर्थिक वर्षमा परियोजना कार्यान्वयनको नेपाल सरकारबाट परियोजनालाई विनियोजित बजेट परियोजनाले खर्च गर्न सकेको देखिँदैन। परियोजनाको खर्चको प्रवृत्ति हेर्दा बजेट विनियोजन कम भएको भन्ने अवस्था छैन। यसको साथै परियोजनाले विनियोजित बजेटको सबैभन्दा बढी खर्च आ.व. २०७९/८० मा करिब ७९ प्रतिशत गरेको छ भने समग्र उपभोग दर ६८ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यसले परियोजनाले उपलब्ध बजेट खर्च गर्न नसकेको तथ्य पुष्टि गर्छ (तालिका ३.१ र चित्र ३.२)।

तालिका ३.१ परियोजनाको लगानी लक्ष्य, उपलब्ध वित्तीय स्रोत तथा उपयोगको अवस्था

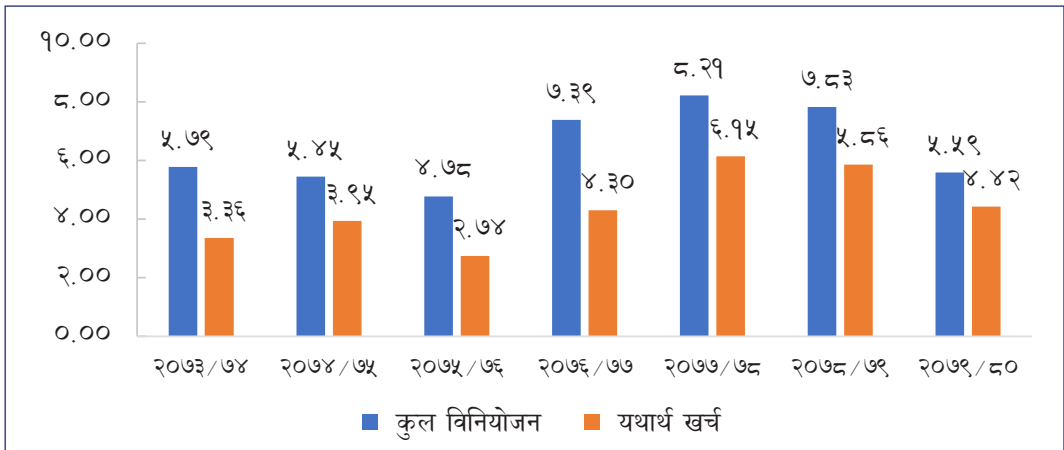
आ.व.	लगानीको लक्ष्य (अर्ब)	विनियोजन (अर्ब)	यथार्थ खर्च (अर्ब)	विनियोजन र लगानी लक्ष्यको अनुपात (प्रतिशत)	यथार्थ खर्च र विनियोजनको अनुपात (प्रतिशत)	यथार्थ खर्च र लगानी लक्ष्यको अनुपात (प्रतिशत)
२०७३/७४	५.७९	५.७९	३.३६	१००.००	५७.९९	५७.९९
२०७४/७५	७.७७	५.४५	३.९५	७०.०८	७२.४५	५०.७८
२०७५/७६	९.०३	४.७८	२.७४	५२.९२	५७.४५	३०.४०
२०७६/७७	१०.३७	७.३९	४.३०	७१.२६	५८.२१	४१.४८
२०७७/७८	११.८१	८.२२	६.१५	६९.५४	७४.८४	५२.०४
२०७८/७९	१३.३८	७.८३	५.८६	५८.५१	७४.८७	४३.८१
२०७९/८०	१५.०९	५.५९	४.४२	३७.०२	७९.१२	२९.२९
जम्मा	७३.२४	४५.०३	३०.७८	६१.४८	६८.३५	४२.०२
<p>आ.व. २०७९/८० सम्मको लगानी लक्ष्य: ने.रु. ७३.२४ अर्ब आ.व. २०७९/८० सम्मको खर्च ने.रु. ३०.७८ अर्ब आ.व. २०७९/८० सम्म लक्ष्यको तुलनामा खर्च: ४२.०२ प्रतिशत परियोजनाको कुल लगानी लक्ष्य: ने.रु १३०.७४ अर्ब परियोजनाको लक्ष्यको तुलनामा खर्च: २३.५४ प्रतिशत</p>						

स्रोत: परियोजना कार्यालयबाट प्राप्त तथ्याङ्क; परियोजनाको वार्षिक प्रतिवेदन २०७७/७८, २०७८/७९, २०७९/८०

आ.व. २०७८/७९ र आ.व. २०७९/८० मा समग्र राज्यको खर्च गर्ने क्षमता क्रमशः ७८.९६ प्रतिशत र ७७.८ प्रतिशत रहेकोमा सोही अवधिको सङ्घीय निकायहरूको औसत खर्च गर्ने क्षमता

समेत क्रमशः ८१.६ प्रतिशत र ७८.४ प्रतिशत रहेको पाइन्छ (महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, २०८०) । यसरी राज्यको समग्र खर्च गर्ने क्षमताको सन्दर्भमा तुलना गर्दा पनि परियोजनाको खर्च गर्ने क्षमता कमजोर रहेको स्पष्ट हुन्छ । नेपालको संविधान (२०७२) जारी भएपछि अगाडि बढाइएको राज्य पुनर्संरचनाको कामका कारण तथा आवश्यक समयमा परियोजना कार्यान्वयन म्यानुअल पारित नभएको अवस्था (२०७७ असोजमा मात्र पारित भएको) ले परियोजना कार्यान्वयनका अधिल्ला वर्षहरूमा विनियोजित बजेटअनुरूप खर्चको अनुपात कम भएको देखिए तापनि पछिल्ला वर्षहरूमा भने यो अनुपात राज्यको समग्र खर्च क्षमताकै हाराहारीमा भएको देखिन्छ । साथै, परियोजनाका विशिष्टीकृत क्षेत्र घोषणापश्चात् मात्रै सो क्षेत्रमा सेवा दिने कार्यालयको स्थापना र जनशक्तिको व्यवस्थापन गरिने प्रावधानका कारण पछिल्लो समयमा घोषित परियोजना सम्भागहरूमा अधिल्लोको तुलनामा खर्च कम हुने भएकाले पनि परियोजनाको समग्र खर्च गर्ने प्रवृत्तिमा असर पारेको देखिन्छ ।

चित्र ३.२ परियोजनामा बजेट विनियोजन तथा खर्चको अवस्था

स्रोत: परियोजना कार्यालयबाट प्राप्त तथ्याङ्क; परियोजनाको वार्षिक प्रतिवेदन २०७७/७८, २०७८/७९, २०७९/८०

अर्कोतर्फ, परियोजनाले आ.व. २०७९/८० सम्म कुल लगानी गर्ने लक्ष्य ने.रु. ७३.२४ अर्ब रहेकोमा सोही आ.व. सम्म कुल खर्च ने. रु. ३०.७८ अर्ब मात्र भएको छ । यो लक्ष्यको करिब ४२ प्रतिशत मात्र हो भने परियोजना अवधिभरिको लगानी लक्ष्यको २३.५ प्रतिशत मात्र हो (तालिका ३.१) । हाल परियोजनाको औसत बजेट उपभोग दर प्रतिवर्ष ने.रु. ४.३८ अर्ब रहेको छ । यदि यही दरमा खर्च हुने हो भने आगामी ३ वर्षहरूमा थप ने.रु. १३.१९ अर्ब खर्च भई करिब ४४ अर्ब मात्र खर्च हुने देखिन्छ । जुन कुल लगानी लक्ष्यको ३४ प्रतिशत मात्र हुन्छ ।

नेपाल सरकारबाट यस परियोजनाको तयारी (design) गर्दा यो परियोजना सङ्घीय सरकार अन्तर्गतका निकायहरूबाट कार्यान्वयन हुने गरी तयार भएको थियो । यद्यपि, राज्यको शासकीय पुनर्संरचनासँगै कार्यान्वयनको चरणमा परियोजनाका सम्भाग विकास कार्यक्रमहरू तीनै तहका सरकारले सञ्चालन

गर्ने गरी परिवर्तन गरियो । त्यसैले, हाल परियोजनाका लागि कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न उपलब्ध बजेट संघ तथा प्रदेश सरकार अन्तर्गतका निकायहरू र स्थानीय सरकारले खर्च गर्छन् । प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई विनियोजन हुने परियोजनातर्फको बजेट ससर्त अनुदानको रूपमा विनियोजन भएको छ । साथै, परियोजनाका ब्लक सम्भाग अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू प्रदेश सरकारको कृषि हेर्ने मन्त्रालयहरू अन्तर्गतका जिल्लास्तरका कृषि तथा पशुपन्छी विकास सेवासँग सम्बन्धित कार्यालयहरू र फार्म केन्द्रहरू, र पकेट सम्भाग अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू स्थानीय सरकारका कृषि तथा पशु सेवा शाखाहरूले कार्यान्वयन गरेका छन् ।

आ.व. २०७९/८० सम्म तीन तहका सरकार अन्तर्गतका निकायहरूको लागि विनियोजित बजेट तथा खर्चको विवरण तालिका ३.२ मा दिइएको छ । उक्त तालिका अनुसार करिब ५५ प्रतिशत बजेट सङ्घीय निकायहरूमा, २३ प्रतिशत बजेट प्रदेश सरकार अन्तर्गतका निकायहरूमा र बाँकी २२ प्रतिशत बजेट स्थानीय सरकारलाई परियोजनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न विनियोजन गरिएको छ । यसैगरी, बजेट उपभोगको स्थिति नियाल्दा सबैभन्दा धेरै स्थानीय सरकारले (विनियोजित बजेटको करिब ७४ प्रतिशत) खर्च गरेको छ भने प्रदेश सरकार अन्तर्गतका निकायहरूको खर्च ६२ प्रतिशत मात्र रहेको छ । साथै, सङ्घीय निकायहरूको खर्च ६९ प्रतिशत मात्र रहेको छ ।

तालिका ३.२ तीन तहका सरकारहरूको वित्तीय स्रोतको उपयोगको अवस्था (आ.व.२०७९/८० सम्म)

बजेट कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू	विनियोजित बजेट		खर्च		खर्च र विनियोजनको अनुपात (प्रतिशत)
	परिमाण (अर्ब)	बजेटको अंश (प्रतिशत)	परिमाण (अर्ब)	बजेटको अंश (प्रतिशत)	
सङ्घीय निकायहरू	२४.५५	५४.५३	१६.९२	५४.९८	६८.९१
प्रदेश सरकार	१०.५६	२३.४६	६.५६	२१.३३	६२.१५
स्थानीय सरकार	९.९१	२२.०१	७.२९	२३.७०	७३.५८
जम्मा	४५.०३	१००	३०.७८	१००	६८.३६

स्रोत: परियोजनाको वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/८०

आ.व. २०७३/७४ देखि २०७९/८० सम्म परियोजनाको विभिन्न सम्भागहरू अन्तर्गतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा लागेको परियोजनाको खर्चसम्बन्धी विवरण तालिका ३.३ मा उल्लेख गरिएको छ । व्यवस्थापन खर्चको यथार्थ अभिलेख परियोजनाबाट प्राप्त हुन नसकेकाले परियोजना कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित निकायहरूको अन्तरक्रियाका आधारमा आकलन गर्दा परियोजनाको समग्र व्यवस्थापन खर्च २०.८७ प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

तालिका ३.३ परियोजनामा आ.व. २०७९/८० सम्म विभिन्न सम्भागमा भएको खर्चको अवस्था

विवरण	परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरूमा भएको खर्च (ने.रु. अर्ब)							जम्मा
	७३/७४	७४/७५	७५/७६	७६/७७	७७/७८	७८/७९	७९/८०	
पकेट*	०.९३	०.२९	०.५८	०.९७	१.६५	१.४२	१.४५	७.२९
ब्लक*	०.५५	०.१८	०.६९	०.९९	२.३५	१.४०	०.४१	६.५६
जोन र सुपरजोन	०.४२	०.७९	१.१४	१.६३	१.४८	१.४८	१.५३	८.४७
पूँजीगत खर्च	०.५४	१.३०	०.०३	०.१०	०.०५	०.०५	०.०३	२.११
व्यवस्थापन खर्च**	०.९१	१.३९	०.३०	०.६१	०.६२	१.५१	१.०१	६.३५
जम्मा	३.३६	३.९५	२.७४	४.३०	६.१५	५.८६	४.४२	३०.७८

* ब्लक तथा पकेट सम्भागमा भएको यथार्थ खर्चको अभिलेख वार्षिक रूपमा अद्यावधिक गरिएको पूर्ण विवरण परियोजनाबाट प्राप्त नभएकाले परियोजना दस्तावेज र पकेट तथा ब्लक सञ्चालन गर्ने कार्यविधि तथा खर्च गर्ने तरिका, प्रदेश तथा पालिका अन्तर्गतका कृषि तथा पशुपन्छीसम्बन्धी कार्यालयहरूको अभिलेख तथा अन्तरक्रियाको आधारमा आकलन गरिएको छ ।

** परियोजनाको व्यवस्थापन खर्चको अभिलेख परियोजनाबाट प्राप्त हुन नसकेकाले परियोजना कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित निकायहरूको अन्तरक्रियाबाट आकलन गरिएको

स्रोत: परियोजनाको विभिन्न वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरू

यसैगरी, परियोजना अन्तर्गत आ.व. २०७७/७८ सम्म विभिन्न सङ्घीय निकायहरूमा विनियोजित बजेट तथा खर्चको विवरण तालिका ३.४ प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार परियोजनामा विनियोजित कुल बजेटमध्ये करिब ९१ प्रतिशत बजेट परियोजनाका सम्भाग अन्तर्गतका विविध कृषि गतिविधिहरू कार्यान्वयन गर्न विनियोजन भएको छ भने अन्य सङ्घीय निकायहरूबाट प्राप्त हुने सहयोगी गतिविधिहरूको लागि ९ प्रतिशत बजेट विनियोजन भएको छ ।

साथै, ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय र वन तथा वातावरण मन्त्रालय दुवैले विनियोजित बजेटको करिब ८८ प्रतिशत खर्च गर्न सफल भएका छन् । उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयमा विनियोजन भएको बजेट खर्च भएको छैन । यस मन्त्रालयले विनियोजित बजेटको एक प्रतिशतभन्दा कम बजेट उपयोग गरेको छ । यसबाट परियोजनाले अपेक्षा गरे अनुसार उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय र अन्य निकायहरूसँग सम्बन्धित लक्ष्यहरू कमजोर समन्वयको कारण प्राप्त हुन नसकेको प्रस्ट हुन्छ ।

तालिका ३.४ परियोजनामा आ.व. २०७७/७८ सम्मको बजेट विनियोजन र खर्चको अवस्था

क्र.सं.	निकायहरू	विनियोजन (अर्ब)	खर्च (अर्ब)	खर्च र विनियोजनको अनुपात (प्रतिशत)
१	परियोजना (संघ, प्रदेश, स्थानीय)	२६.३३	१७.१५	६५.१३
२	सङ्घीय निकायहरू			
२.१	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्	०.४९	०.३१	६३.२१
२.२	फार्म केन्द्र	०.४४	०.३२	७१.९१
२.३	ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय	१.०३	०.९०	८७.४२
२.४	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	०.३४	०.००२	०.६३
२.५	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	०.१४	०.१२	८७.६४
२.६	अन्य सङ्घीय निकाय	०.२२	०.१४	६३.६९
	परियोजनाबाहेक सङ्घीय निकायहरूको जम्मा	२.६८	१.८०	६७.२७
	कुल जम्मा	२९.००	१८.९५	६५.३३

स्रोत: पुनरावलोकन कमिटी प्रतिवेदन २०७८, प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७८)

३.३.२. सम्भाग विकास कार्यक्रमको भौतिक लक्ष्य तथा प्रगति

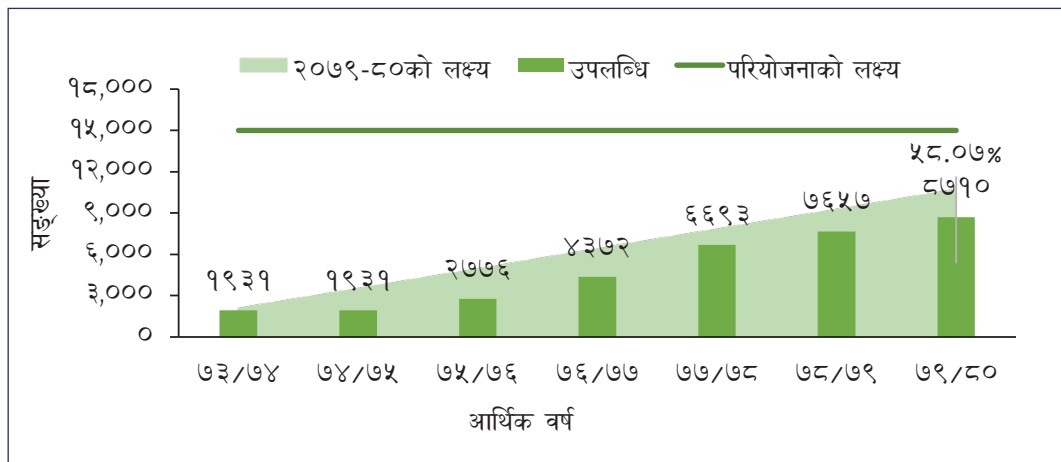
परियोजनाले कृषि आधुनिकीकरणसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यक्रमहरू चारवटा सम्भागहरू क्रमशः पकेट, ब्लक, जोन तथा सुपरजोन मार्फत गरेको छ। आ.व. २०७९/८० सम्म विभिन्न सम्भागहरूले (पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोन) ३ लाख ५० हजार ३ सय हेक्टर क्षेत्रफल ओगटेको छ जुन परियोजनाको सो अवधिसम्मको लक्ष्यको १ सय ५ प्रतिशत हुन्छ। सम्भाग अन्तर्गत आ.व. २०७९/८० सम्म ११ हजार ९ सय ७३ वटा र परियोजना अवधिभर १६ हजार ८ सय २१ वटा उत्पादन क्षेत्रहरूमा

विशिष्टीकृत बाली तथा वस्तुहरूको उत्पादन गर्ने लक्ष्य लिएकोमा यसको प्रगति १० हजार ४ सय ९० वटा अर्थात् आ.व. २०७९/८० सम्मको लक्ष्यको ८७.६ प्रतिशत र परियोजनाको कुल लक्ष्यको ६२.४ प्रतिशत भएको छ। विभिन्न सम्भागहरूको भौतिक लक्ष्य तथा प्रगति निम्न बमोजिम रहेको छ। सम्भागहरूको वार्षिक लक्ष्य अनुसारको प्रगति र अन्तरालसम्बन्धी विस्तृत विवरण अनुसूची ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

क. साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (पकेट) विकास कार्यक्रम

परियोजनाले साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (पकेट) विकास कार्यक्रम अन्तर्गत परियोजना अवधिभर विशिष्टीकृत बालीहरूको पकेट सङ्ख्या १५ हजार पुऱ्याउने लक्ष्य लिएकोमा आ.व. २०७९/८० सम्म ८ हजार ७ सय १० वटा पकेट स्थापना भई लक्ष्यको ५८.०७ प्रतिशत मात्र प्रगति हासिल भएको छ। परियोजनाले यसको सुरु भएको वर्षदेखि कुनै पनि आर्थिक वर्षमा प्रक्षेपित लक्ष्य अनुसारको पकेट स्थापना गर्न सकेको छैन (चित्र ३.३)।

चित्र ३.३ पकेटको लक्ष्य तथा प्रगतिको अवस्था

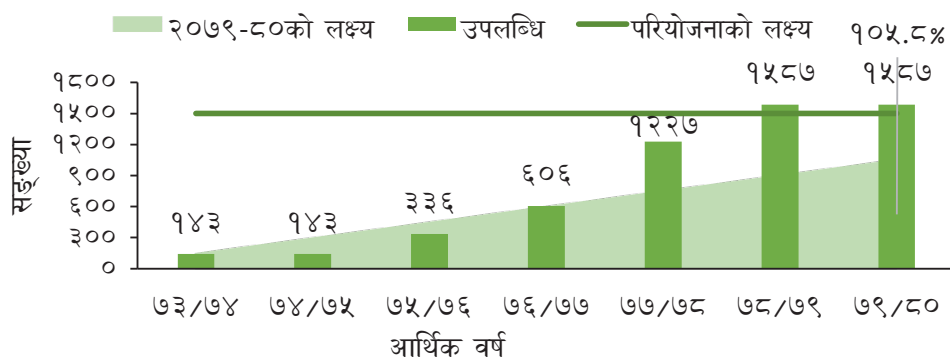

स्रोत: प्र.कृ.आ.प. (२०८०ख)

ख. व्यावसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (ब्लक) विकास कार्यक्रम

प्राथमिकता प्राप्त विशिष्टीकृत बालीहरूको ५ सय हेक्टर क्षेत्रफलमा सघन कृषि प्रणाली सञ्चालन गर्ने गरी न्यूनतम १ हजार ५ सय ब्लकहरूको स्थापना गर्ने लक्ष्य लिइएकोमा परियोजनाले आ.व. २०७८/७९ मा नै कुल लक्ष्य प्राप्त गरेको छ (चित्र ३.४)। आ.व. २०७९/८० मा कुनै पनि ब्लक स्थापना गरिएन भने प्रवर्धनात्मक क्रियाकलापहरू मात्र सञ्चालन गरिएको छ।

चित्र ३.४ ब्लकको लक्ष्य तथा प्रगतिको अवस्था

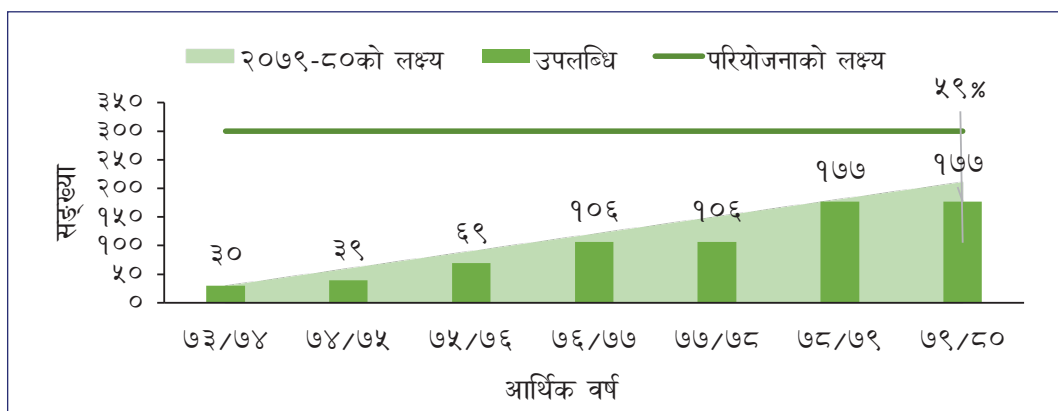

स्रोत: प्र.कृ.आ.प. (२०८०ख)

ग. व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्र (जोन) विकास कार्यक्रम

परियोजनाले व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्र (जोन) विकास सम्भाग अन्तर्गत परियोजना अवधिभरि ३ सय वटा जोनमा प्राथमिकता प्राप्त बाली वा कृषि वस्तुमा विशिष्टीकृत उत्पादन गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरेकामा आ.व. २०७८/७९ सम्म परियोजनाबाट १ सय ७७ वटा जोनहरू स्थापना भई कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ (चित्र ३.५) । यो उपलब्धि सोही आ.व. सम्मको लक्ष्य १ सय ८० को ९८ प्रतिशत हो । आ.व. २०७९/८० मा एउटा पनि जोन स्थापना हुन सकेन तर सो आ.व. सम्ममा २ सय १० वटा जोनहरू स्थापना हुनुपर्ने थियो । हालसम्म कुल लक्ष्यको ५९ प्रतिशत उपलब्धि हासिल भएको छ । बाँकी लक्ष्य पूरा गर्न परियोजनाले आ.व. २०८०/८१ र २०८१/८२ मा थप ९० वटा जोन स्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ, अन्यथा लक्ष्य प्राप्त हुनेछैन ।

चित्र ३.५ जोनको लक्ष्य तथा प्रगतिको अवस्था

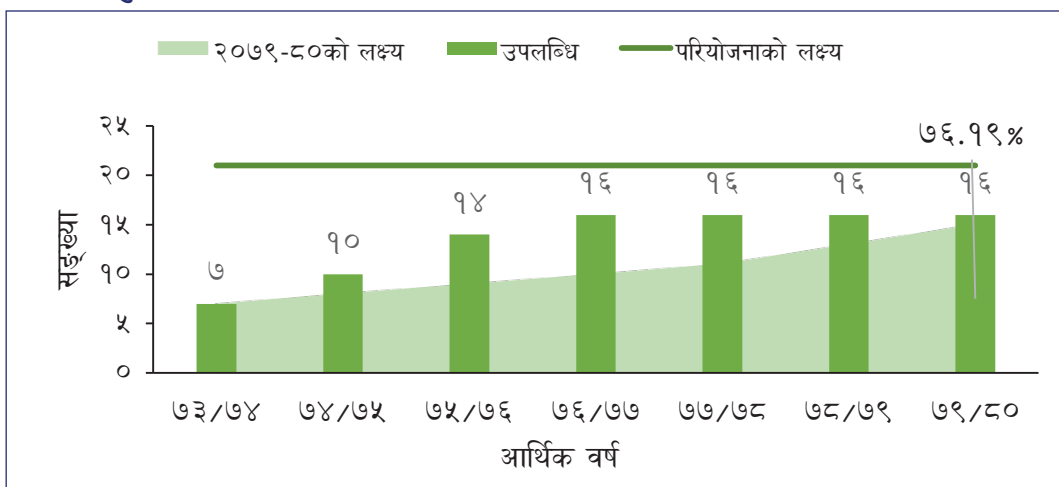

स्रोत: प्र.कृ.आ.प. (२०८०ख)

घ. बृहत् व्यावसायिक कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक केन्द्र (सुपरजोन) विकास कार्यक्रम

यस सम्भाग अन्तर्गत परियोजनाले २१ वटा सुपरजोन स्थापना गर्ने लक्ष्य लिएको थियो । परियोजना कार्यान्वयनको पहिलो वर्ष सात वटा सुपरजोनहरू स्थापना भएका थिए भने त्यसपछिका तीन आ.व. हरूमा क्रमशः तीन, चार र दुई वटा सुपरजोन गरी थप नौ वटा सुपरजोनहरू स्थापना भई १६ वटा पुगेका थिए । त्यसपछिका आ.व. २०७७/७८, २०७८/७९ र २०७९/८० मा कुनै पनि सुपरजोन थप भएन । आ.व. २०७९/८० सम्म परियोजनाले कुल १६ वटा सुपरजोन मार्फत प्राथमिकता प्राप्त बाली वा कृषि वस्तुमा विशिष्टीकृत उत्पादन सञ्चालन गरेको छ (चित्र ३.६) । यो सङ्ख्या परियोजनाको कुल लक्ष्यको करिब ७६ प्रतिशत प्रगति हो ।

चित्र ३.६ सुपरजोनको लक्ष्य तथा प्रगतिको अवस्था

स्रोत: प्र.कृ.आ.प. (२०८०ख)

नयाँ संविधान जारी भई राज्यको पुनर्संरचना भइरहेको बेलामा एकात्मक राज्ययन्त्रलाई नै परिकल्पना गरेर तयारी गरिएको यो परियोजना कार्यान्वयनमा आएपछि यसको सञ्चालन मोडालिटीमा पटक-पटक परिवर्तन गरिएको छ । यसक्रममा राज्यको पुनर्संरचनापश्चात् सुपरजोन र जोन सम्भाग केन्द्रमा राखी पकेट र ब्लक सम्भागलाई पहिले प्रदेशमा हस्तान्तरण गरी सञ्चालन गरिएकोमा पछि पकेटलाई प्रदेशबाट भिकेर स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गरियो । यद्यपि, परियोजना र यसका अवयवहरूबारे स्थानीय तहलाई आवश्यकतानुसार सुसूचित र प्रशिक्षित गर्ने तथा कार्यक्रम र सञ्चालन (कार्यान्वयन) मोडालिटीहरूबारे अभिमुखीकरण तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने काम पर्याप्त मात्रामा हुन नसकेको देखिन्छ । यसले गर्दा सम्भागहरू (मुख्यगरी पकेट सम्भाग) निर्धारित लक्ष्य अनुसार कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिन्छ । तथापि, सबै सम्भागहरू कार्यान्वयनको समग्र अवस्थालाई विवेचना गर्दा हालको

सङ्ख्यात्मक उपलब्धि ८७.६ प्रतिशत रहेको देखिएको हुँदा परियोजनाको समग्र प्रगतिलाई सन्तोषजनक रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.३.३ कृषि आधुनिकीकरण तथा सघन कृषि प्रणाली सञ्चालनको भौतिक उपलब्धिहरू

क. कृषि प्रसारसम्बन्धी गतिविधिहरूको भौतिक उपलब्धिहरू

परियोजनाको मूल दस्तावेजमा विभिन्न सम्भाग अन्तर्गत सञ्चालन गरिने कृषि प्रसारसम्बन्धी गतिविधिहरू जस्तै प्रविधि प्रदर्शन, साना सिँचाइ सेवा विस्तार, औजार उपकरण वितरण, बजार पूर्वाधार विकास, कृषि अनुसन्धान आदि क्रियाकलापहरूको लक्ष्य निर्धारण गरेको पाइएन । कृषिसँग सम्बन्धित परियोजनाले स-साना क्रियाकलापहरूको लक्ष्य निर्धारण नगरे तापनि मुख्य-मुख्य क्रियाकलापको लक्ष्य निर्धारण गर्नुपर्दथ्यो । साथै, परियोजनाको मूल दस्तावेजमा यी गतिविधिहरू उल्लेख नभएको भए तापनि परियोजना कार्यान्वयन म्यानुअलमा यी विषयहरू उल्लेख गरेको भए परियोजनाको उपलब्धि मापन गर्न सहज हुन्थ्यो । तर, यस पक्षमा समेत परियोजनाको कमजोरी स्पष्ट देखियो । साथै, परियोजना दस्तावेजमा १६ वटा मुख्य मुख्य क्रियाकलापहरूमा हुने लगानी लक्ष्य निर्धारण गरिएको थियो (अनुसूची ३) । तर, सो अनुसारको अभिलेख व्यवस्थापन समेत परियोजनाबाट गरेको पाइएन । यस सन्दर्भमा परियोजनाको उपलब्धि मापन गर्न सालबसाली रूपमा सञ्चालन गर्ने कृषि गतिविधिहरूलाई आधार लिइएको छ ।

परियोजनाले विभिन्न सम्भाग अन्तर्गत सञ्चालन गरेका कृषि आधुनिकीकरण तथा सघन कृषि प्रणालीसम्बन्धी सिँचाइ सुविधा विस्तार, प्रविधि प्रसार, प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान, कृषि यान्त्रीकरण, स्रोत केन्द्र विकास तथा प्रयोगशाला स्थापना, मूल्य शृङ्खला विकास तथा बजार व्यवस्थापन, प्रशोधन उद्योग र कृषि अनुसन्धान, शिक्षा तथा प्रसारजस्ता केही प्रमुख गतिविधिहरूको उपलब्धि तालिका ३.५ मा प्रस्तुत गरिएको छ । यी कार्यक्रमहरू परियोजनाको मुख्य दस्तावेजमा लक्ष्यको रूपमा निर्धारण नगरिएको भए तापनि विभिन्न सम्भाग सञ्चालन गर्ने कार्यान्वयन एकाइहरू, प्रदेश तथा स्थानीय पालिका अन्तर्गतका कार्यालयहरूको सालबसाली रूपमा सञ्चालन गरिने स्वीकृत हुने वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा समावेश भएका क्रियाकलापहरू हुन् ।

तालिका ३.५ परियोजनाका सम्भागहरूमा सञ्चालित विभिन्न गतिविधिहरूको उपलब्धिहरू

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	उपलब्धि
१	उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिसँग सम्बन्धित प्रविधि		
१.१	चक्लाबन्दी खेती विस्तार	हेक्टर	६,४७५
१.२	सिँचाइ सुविधा विस्तार		
१.२.१	साना सिँचाइ	सङ्ख्या	१२,३५१

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	उपलब्धि
१.२.२	सौर्य सिंचाइ	सङ्ख्या	८२
१.२.३	सिंचाइ सुविधा विस्तारको क्षेत्रफल	हेक्टर	२५,४६७
१.३	प्रविधि प्रसार कार्यक्रम		
१.३.१	हाइटेक ग्रीन हाउस	सङ्ख्या	१०
१.३.२	सेमी हाइटेक ग्रीन हाउस	सङ्ख्या	११०
१.३.३	प्लास्टिक टनेल निर्माण	सङ्ख्या	२,३६५
१.३.४	उन्नत प्रविधि प्रदर्शन	सङ्ख्या	५४५
१.३.५	प्राङ्गारिक मल/भर्मी कम्पोष्ट/ हरियो मल/जैविक मल प्रदर्शन	सङ्ख्या	१३९
१.३.६	पशु नस्ल सुधार	सङ्ख्या	१,४१२
१.३.७	भकारो सुधार	सङ्ख्या	६,४६५
१.३.८	बाखा तथा च्याङ्गाको खोर निर्माण	सङ्ख्या	९८४
१.३.९	बगैँचा सुदृढीकरण	हेक्टर	१,२७८
१.३.१०	स्याउको उच्च घनत्व रोपण प्रविधि (जम्प)	हेक्टर	५५
१.३.११	उच्च घनत्वको स्याउ रोपण	सङ्ख्या	१,३५,५००
१.३.१२	चैते धानको क्षेत्रफल विस्तार (गत ३ वर्षमा थप)	हेक्टर	१०,७२०
१.४	व्यावसायिक मत्स्यपालन		
१.४.१	मत्स्य पोखरी निर्माण	हेक्टर	१,८७५
१.४.२	बृहत् चक्लाबन्दी	हेक्टर	१५०
१.४.३	रेन्वो ट्राउट रेसवे	सङ्ख्या	६८
२	प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान		
३	कृषि अनुसन्धान, प्रसार तथा शिक्षा		
३.१	कृषि इन्टर्न परिचालन	सङ्ख्या	१,८६२
३.२	साभेदारी गरिएका प्राविधिक शिक्षालय	सङ्ख्या	२८२
३.३	लाभान्वित विद्यार्थी	सङ्ख्या	१२,३३५
३.४	कृषि बीमा सहजकर्ता स्रोत व्यक्ति तालिम (प्राविधिक र कृषकहरू)	सङ्ख्या	२,८६४

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	उपलब्धि
४	कृषि यान्त्रीकरण		
४.१	कस्टम हायरिड सेन्टर	सङ्ख्या	६०१
४.२	मेसिन तथा औजार वितरण	सङ्ख्या	११,१४९
५	स्रोत केन्द्र		
५.१	पी.बी.एस. आलु उत्पादनका लागि स्क्रिन हाउस	सङ्ख्या	३८
५.२	रष्टिक हाउस	सङ्ख्या	२०
५.३	बीउ स्रोत केन्द्र	सङ्ख्या	८४
५.४	हाइटेक नर्सरी	सङ्ख्या	३१
५.५	पशु नस्ल स्रोत केन्द्र स्थापना	सङ्ख्या	६६
५.६	मत्स्य ह्याचरी	सङ्ख्या	८
६	प्रयोगशाला		
६.१	टिस्यु कल्चर ल्याब	सङ्ख्या	४
६.२	माटो तथा बाली संरक्षण मिनिल्याब	सङ्ख्या	६
६.३	माटो परीक्षण मोबाइल भ्यान खरिद	सङ्ख्या	८
६.४	खाद्य परीक्षण मोबाइल भ्यान खरिद	सङ्ख्या	४
७	मूल्य शृङ्खला विकास तथा बजार व्यवस्थापन		
७.१	पोष्ट हार्भेस्ट सेन्टर	सङ्ख्या	३६८
७.२	गोदाम घर	सङ्ख्या	१२
७.३	चिस्यान घर	सङ्ख्या	५१
७.४	केरा राइपेनिड च्याम्बर	सङ्ख्या	८
७.५	सङ्कलन केन्द्र	सङ्ख्या	३१
७.६	जिउँदो माछा पसल	सङ्ख्या	२०
७.७	हुवानी साधन	सङ्ख्या	२८
७.८	माछाको चिलिड भ्यान	सङ्ख्या	५
७.९	सहकारी मार्फत न्यूनतम समर्थन मूल्यमा धान खरिद	मे. टन	३१,०००
८	प्रशोधन उद्योग		
८.१	अलैचीका आधुनिक भट्टी	सङ्ख्या	५९२

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	उपलब्धि
८.२	प्राथमिक प्रशोधन उद्योग (सुपारी, रबर, च्याँखला, अदुवा तथा बेसार, मह, माछा आदि)	सङ्ख्या	२५४
८.३	आलु चिप्स उद्योग	सङ्ख्या	४
८.४	धान तथा चिउरा मिल	सङ्ख्या	५
८.५	जैविक विषादी उत्पादन कारखाना	सङ्ख्या	८
८.६	प्राङ्गारिक मल कारखाना	सङ्ख्या	८

स्रोत: प्र.कृ.आ.प. (२०८०ख)

ख. परियोजनामा समावेश गरिएका बालीको क्षेत्रफल तथा उत्पादन

परियोजनाले राष्ट्रिय महत्त्वका प्राथमिकता प्राप्त बालीहरू समावेश गरेको छ। यस अन्तर्गत खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका लागि आधारभूत बालीहरू,^३ आयात प्रतिस्थापनका लागि महत्त्वपूर्ण बालीहरू^४ र निर्यात प्रवर्धनका लागि महत्त्वपूर्ण बाली/वस्तुहरू^५ समावेश गरेको छ। यसको अतिरिक्त पकेट तथा ब्लकको रूपमा केही थप बालीहरू: अनार, स्ट्रबेरी, भुइँकटहर, खुर्सानी, अकबरे खुर्सानी, उखु, गोलभेडा, घिउसिमी, परवर, मटरकोसा, प्याज, लसुन, कोदो, फापर, मुसुरो, मुंग, बदाम, सूर्यमुखी, सुती, चिया, फूल, बीउ आदि को पनि विशिष्टीकृत क्षेत्र निर्धारण गरेर कार्यक्रम सञ्चालन गरेको पाइयो। यसरी परियोजनाका मूल ध्येयभन्दा बाहिर गएर धेरै बालीहरूमा लगानी गर्दा परियोजनाले अपेक्षा गरे अनुसार राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा कृषि वस्तुहरूको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणमा लगानी कम हुन गई प्रतिफल प्राप्त गर्न समस्या हुन सक्छ। यसले सम्भाग कार्यान्वयनमा रहेका निकायहरूले परम्परागत कृषि प्रसार मोडेल छाड्न नसकेको प्रतीत हुन्छ।

तालिका ३.६ आ.व. २०७८/७९ मा बाली/वस्तुहरूले ढाकेको क्षेत्रफल/सङ्ख्या तथा उत्पादन

क्र.सं.	बाली/वस्तु	क्षेत्रफल (हे./सङ्ख्या)	उत्पादन (मे. टन)	राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्व अनुसार हुने उत्पादन	परियोजनाबाट थप भएको उत्पादन
१	धान	९८,४९९	४,४६,०६८	३,४२,०६८	१,०४,०००
२	मकै	३८,२६१	१,६३,९३२	१२०,५९४	४३,३३८

३ धान, मकै, गहुँ, तरकारी र आलु

४ सुन्तला जात फलफूल, स्याउ/ओखर, किवी, आँप, केरा, दुध (गाई, भैंसी) माछा, मासु (बाखा, बड्गुर), दलहन/तेलहन बाली

५ कफी, अलैंची, अदुवा/बेसार, र मौरी

क्र.सं.	बाली/वस्तु	क्षेत्रफल (हे./सङ्ख्या)	उत्पादन (मे. टन)	राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्व अनुसार हुने उत्पादन	परियोजनाबाट थप भएको उत्पादन
३	गहुँ	९,००९	३७,८४७	२६,९४७	१०,९००
४	दलहन	६,९८७	९,५०५	८,५२९	९७६
५	तेलहन	३,१२७	४,८१८	३,४४७	१,३७१
६	तरकारी	६५,३६४	१,०९२,८४५	९,३६,६१९	१,५६,२२६
७	आलु	३०,५५३	६,४४,५७२	५,२५,६४१	१,१८,९३१
८	स्याउ	८,८५७	८८,६८५	७४,८१७	१३,८६८
९	सुन्तलाजात फलफूल	१८,०२०	१,९२,९५४	१,७०,७११	२२,२४३
१०	केरा	६,०३९	१,०६,३५३	९५,७३०	१०,६२३
११	आँप	६,४९६	८१,९०८	७९,८७७	२,०३१
१२	अलैची	८,८३०	६,००७	४,८१७	१,१९०
१३	अदुवा/ बेसार	११,४६३	१,७९,२१८	१,४६,९५२	३२,२६६
१४	दूध	३६,७००	५७,०६०	३२,५९५	२४,४६५
१५	माछा	७,६९५	४३,८३८	४०,८६७	२,९७१
१६	मासु	४,८३,५४८	१८,७८६	१५,२४३	३,५४२
१७	मौरी घर	७१,७३६	२,५१०	१,४८९	१,०२१
परियोजनाको हस्तक्षेपबाट थप भएको उत्पादन (मे. टन):					५,४९,९६२
परियोजनाको थप उत्पादन (दूध, मासु र महवाहेक) (मे. टन)					५,२०,९३४
अनुमानित मौद्रिक आय (ने.रु.)					१७ अर्ब ९९ करोड १२ लाख

स्रोत: प्र.कृ.आ.प. (२०८०) र फिल्ड सर्वेक्षण (२०८०)

३.३.४ परियोजनाको नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयनको समीक्षा

कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रबाट कृषिजन्य उद्योगमा रूपान्तरित आधुनिक, व्यावसायिक, दिगो एवम् आत्मनिर्भर कृषि क्षेत्रको विकास गर्ने सोचसहित समग्र कृषि मूल्य शृङ्खलाका अवयवहरूको एकीकृत संयोजन र परिचालन मार्फत खाद्य पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै कृषि औद्योगिकीकरण उन्मुख दिगो

रूपमा आर्थिक अवसरहरू सिर्जना गरी राष्ट्रको समग्र विकासमा योगदान गर्ने सोच यस परियोजनाले लिएको छ । यसको अतिरिक्त कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धि तथा प्रतिस्पर्धी क्षमता विकासको लागि कृषि यान्त्रीकरण मार्फत तुलनात्मक लाभ हुन सक्ने आधारभूत खाद्य वस्तुको उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुन र कृषि क्षेत्रको अतिरिक्त श्रमशक्तिलाई कृषि तथा गैरकृषिमा आधारित सेवा र उद्योग क्षेत्रतर्फ आकर्षित गरी यस क्षेत्रमाथिको निर्भरता कम गर्नका लागि सहयोग गर्ने अवधारणा यस परियोजनाको रहेको छ ।

उल्लिखित सन्दर्भमा परियोजनाले कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरणको लागि गुणस्तरीय उत्पादन सामग्री तथा प्राविधिक ज्ञान सीपको सहज आपूर्ति तथा पहुँच, विकेन्द्रित कृषि शिक्षा, अनुसन्धान, प्रसार, र कृषि यान्त्रीकरण तथा पूर्वाधार विकासमा लगानी केन्द्रित गरेर मुख्य चार तहका सम्भागहरू अन्तर्गत विशिष्टीकृत कृषि उत्पादन क्षेत्रहरूमा सघन कृषि पद्धति प्रवर्धन गरेर लक्षित बालीहरूको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढ्ने आशा राखेको छ ।

परियोजनाको हस्तक्षेपले सिर्जना हुने थप उत्पादनका साथै, सघन कृषि गतिविधिहरूको कारण खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित हुने, कृषि उद्योगको प्रवर्धन भई मूल्य अभिवृद्धि हुने, रोजगारी सिर्जना हुने भएकाले गरिबी न्यूनीकरणमा समेत योगदान हुने आशा परियोजनाले गरेको छ । यसै सन्दर्भमा यस परियोजनाले कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरणका लागि लिएका नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयनको अवस्था समीक्षा गरेर परियोजनाले अपेक्षा गरेका उद्देश्यहरू हासिल भए-नभएको स्थितिको मूल्याङ्कन यस खण्डमा गरिएको छ ।

३.३.४.१ भूमिको वैज्ञानिक उपयोग

परियोजनाले भूमिको वैज्ञानिक उपयोगका लागि खण्डीकृत जमिनलाई सहकारी खेती, करार खेती (contract farming), लिज खेती (lease farming) र स्वैच्छिक रूपमा बालीको चक्लाबन्दीमा (crop pooling) आबद्ध गरेर सघन कृषि पद्धति र यान्त्रीकरण मार्फत जमिनको उत्पादकत्व बढाउने उद्देश्य लिएको थियो । यसको साथै विशेष क्षेत्रहरूको पहिचान गरी उपयोगमा आउन नसकेको व्यक्तिगत बाँझो जमिन, नदी किनारको जमिन तथा अन्य जमिन सम्भाव्यताको आधारमा विशिष्टीकृत बालीहरूमा केन्द्रित गरी सामूहिक खेतीलाई प्रोत्साहन गर्ने रणनीति लिएको थियो ।

यस सन्दर्भमा परियोजनाले केही प्रयास सुरु गरेको भए तापनि अपेक्षित परिणाम प्राप्त गर्न सकेको देखिएन । मुख्यगरी करार खेती (contract farming) तथा लिज खेतीको (lease farming) आधारभूत मोडेल (model) अनुसार कार्यक्रम सञ्चालन भएको पाइँदैन (अनुसूची ५) । उदाहरणको लागि, परियोजना कार्यान्वयन एकाइ चितवनको केरा जोनमा रहेको एक निजी केरा फर्मको करार खेतीसम्बन्धी मामिला अध्ययन गर्दा जग्गा लिने र दिने कार्य कानुनी आधारभन्दा दुवै पक्षविचको विश्वासमा गरिएको

पाइयो । यस्तो करार सम्झौता कुनै पनि समयमा रद्द हुन सक्ने र लामो समयको लागि गरिएको पाइएन । सामान्यतयः फलफूल बालीमा करार सम्झौता गर्दा लामो अवधिको लागि गर्ने गरिन्छ ।

सामान्यतया विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रका कृषकहरूले उनीहरूलाई आवश्यक हुने उत्पादन सामग्रीको व्यवस्थापन आफै गर्ने र आफ्नो बिक्रीयोग्य कृषि उपज स्थानीय बजारमा लगेर परम्परागत रूपमा नै बिक्री गर्ने गरेको पाइयो । यद्यपि, केही विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू, उदाहरणार्थ मकै विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्र दाङ, कागती विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्र नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व) आदिमा बहुसरोकारवाला मञ्च मार्फत बजार समस्याहरू पहिचान गर्ने र व्यावसायी र कृषकहरूबिच खरिद बिक्री सम्झौता गरेको पाइयो । यस्ता सम्झौताहरू खेती करार र उत्पादन सामग्रीहरूको प्याकेज तथा ऋण व्यवस्थापनजस्ता बालीको उत्पादकत्व बढाउने विषयमा भन्दा उत्पादित कृषि उपजको बजारीकरण कार्यमा मात्र केन्द्रित भएको पाइन्छ ।

भूमिको वैज्ञानिक उपयोग गर्ने रणनीति अन्तर्गत स्वैच्छिक रूपमा कृषि वस्तु वा बाली चक्लाबन्दीमा (crop pooling) आबद्ध गरेर खेती प्रवर्धन गर्ने पक्षमा भने सीमित कार्य भएको पाइन्छ । परियोजनाले करिब ६ हजार ७ सय ४५ हेक्टरमा चक्लाबन्दी खेती प्रवर्धन गरेको छ । यस अन्तर्गत बृहत् चक्लाबन्दी मार्फत धनुषाको पर्वतामा करिब १ सय हेक्टरमा स्थापना भएको व्यावसायिक मत्स्य पोखरी, स्याङ्जाको सुन्तलाजात फलफूलको बगैँचा विस्तार, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व) को कागती तथा तरकारी खेती, दाङको मकै सुपरजोनको क्षेत्र विस्तार आदि उदाहरणीय कार्यहरू हुन् । यद्यपि, यो आबद्धता जमिनको कानुनी रूपमा चक्लाबन्दी नभएर कृषकहरूबिच एकै प्रकारको बाली लगाउने समझदारी मात्र हो ।

खाद्यान्न बाली अन्तर्गत वीउ वृद्धि कार्यक्रममा गरिएको स्वैच्छिक एकल बाली लगाउने चक्लाबन्दी खेतीको (crop pooling) व्यवस्थापन राम्रो पाइएको छ । यसको अतिरिक्त फलफूल बाली विशेषगरी बगैँचा स्थापनामा गरिएको चक्लाबन्दी मध्यपहाडी क्षेत्रमा प्रभावकारी भएको पाइएको छ । स्याङ्जाको सुन्तला बगैँचा विस्तार कार्यक्रम, बागलुङको अमलाचौर तथा नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व) को कागती बगैँचा स्थापना, सिन्धुलीको जुनार बगैँचा विस्तार तथा व्यवस्थापन आदि केही उल्लेखनीय कार्य हुन् । साथै, बगैँचाको स्थापना व्यावसायिक उद्देश्यबाट समेत उत्प्रेरित भएको पाइन्छ । यद्यपि, परियोजनाको अन्त्यपछि बगैँचा व्यवस्थापनमा परियोजनाबाट सहयोग नहुने हुँदा भविष्यमा बगैँचाको दिगो व्यवस्थापन पक्ष कमजोर हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ । यसको लागि परियोजनाबाट कृषकहरूलाई सामूहिक बगैँचा व्यवस्थापन कोष स्थापना गर्न प्रेरित गर्ने, निजी सेवा प्रदायकहरूबाट (जस्तै: एग्रोभेट, सेवा उद्यमी) सेवा प्राप्त हुने वातावरण सिर्जना गर्ने, स्थानीय अगुवा कृषकलाई लामो अवधिको बगैँचा व्यवस्थापन तथा काँटछाँटसम्बन्धी तालिम दिने आदिजस्ता विकल्पहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ । कृषकस्तरमा बगैँचा व्यवस्थापन तथा काँटछाँटसम्बन्धी सेवा खरिद गर्ने परिपाटीको विकास भएमा प्राविधिक सेवाको पहुँच बढाउनुका साथै बगैँचाको उत्पादकत्व पनि कायम राख्न सकिन्छ । यसका लागि निजी प्राविधिक सेवा प्रदायकहरूलाई परियोजनाबाट तालिम प्रदान गर्नुका साथै औजार उपकरणहरू

अनुदानमा उपलब्ध गराउनु उपयुक्त हुन्छ। बगैँचा व्यवस्थापन तथा काँटछाँट नियमित नहुँदा बगैँचामा धेरै समस्या आएको विगतको अनुभवबाट हामीले सिकेका छौं। यो विषयलाई परियोजनाले गम्भीरताका साथ लिन जरुरी छ।

दिगोपनाको दृष्टिकोणबाट पनि फलफूल बालीमा ऐच्छिक चक्लाबन्दी कार्यक्रम सफल हुने देखियो। तर, खाद्यान्न बालीमा यस किसिमको चक्लाबन्दी बीउ वृद्धिवाहेकका कार्यक्रममा त्यति प्रभावकारी भएको देखिँदैन। सामान्यतया बाली उत्पादनमा करार सम्भौता नभएसम्म एकल बालीको स्वैच्छिक चक्लाबन्दी अनुदान तथा प्रवर्धनात्मक कार्यक्रमबाट लाभ प्राप्त गर्ने मनोविज्ञानबाट मात्र प्रभावित हुने सम्भावना देखिन्छ। परियोजनाका कतिपय कार्यक्रमहरू अनुदान प्राप्त गर्ने मनोविज्ञानबाट उद्वेलित भएको तथ्य कृषक तथा सरोकारवालाको छलफलमा उठेको थियो [उदाहरणार्थ, बागलुङ, स्याङ्जा, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व), कपिलवस्तु, रूपन्देही, आदि]। तसर्थ, खाद्यान्न तथा तरकारी बाली र पशुपालनको क्षेत्रमा यस किसिमका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा दिगोपनाको पक्षलाई ध्यानमा राख्न जरुरी छ। उदाहरणको लागि दाङको मकै उत्पादन विशिष्टीकृत क्षेत्रमा बाली उत्पादक र कुखुराको दाना उत्पादन गर्ने कम्पनी तथा साइलेज बनाउने कम्पनीसँग भएको सम्भौतामा प्रारम्भिक चरणमा दिगो हुने देखिए पनि यो सम्भौतामा पनि उत्पादन साधन र प्राविधिक सेवाको प्राप्ति हुने पूर्ण प्रत्याभूति कम्पनीबाट नभएकाले परियोजनाको बहिर्गमन (project exit) पछि उत्पादन प्रणालीमा समस्या हुने सम्भावना रहन्छ र यसले मूल्य शृङ्खलाको विकासमा समेत प्रभाव पार्न सक्छ। त्यसैले, नेतृत्वदायी कम्पनी मोडलमा (lead company model) गरिने यस्ता करारहरूमा करार खेतीको अवधारणा अनुसार कृषकलाई आवश्यक हुने कृषि उत्पादन सामग्रीको आपूर्ति, कृषि ऋण तथा कृषि प्रसार सेवा उपलब्ध गराउने पूर्ण प्रत्याभूति र कानुनी आधार जरुरी हुन्छ।

कृषकले खेतीको लागि आवश्यक उत्पादन सामग्री सहज रूपमा प्राप्त हुने तथा उत्पादित कृषि उपज कम्पनीको आवश्यकता अनुसार नभएसम्म करार दिगो हुने सम्भावना कम हुन्छ। नेपालमा वैदेशिक सहयोगमा सञ्चालन भएका व्यावसायिक कृषि विकास आयोजना, व्यावसायिक कृषि तथा व्यापार आयोजना, साना तथा मझौला कृषक आय वृद्धि आयोजनाहरूमा कृषकले उत्पादन गरेको उपज खरिदको लागि कम्पनी वा व्यावसायीसँग बाली तथा वस्तु उत्पादनको लागि पूर्वखरिद सम्भौता तथा उत्पादित उपज तयार भएपछि खरिद गर्ने द्विपक्षीय सम्भौता भएका थिए। तर, यी सबै प्रयासहरू अपेक्षाकृत रूपमा सफल देखिएको छैन। किसानका लागि उन्नत बीउ विजन कार्यक्रममा बीउ उत्पादक कृषकहरूलाई स्रोत बीउ आपूर्ति तथा खडा बाली निरीक्षणको कार्य बीउ कम्पनी मार्फत गर्ने प्रयास गरिएको थियो। यसले बीउ कम्पनी र बीउ उत्पादक कृषकहरू दुवै पक्षलाई सहज भएको थियो। दूध उत्पादन तथा खसी-बोका उत्पादनमा समेत यो प्रयास गरिएको थियो। यस मोडलमा अहिले पनि केही बीउ कम्पनीहरूले^६ बीउ उत्पादन कार्य अगाडि बढाएका छन्। तर यो प्रयास पनि कानुनी आधारमा तय नभएर सामान्य द्विपक्षीय सम्भौता मात्र थियो। तसर्थ, करारका कार्यक्रमहरू

६ लुम्बिनी बीउ कम्पनी, रूकुमेली बीउ कम्पनी र पञ्चशक्ति बीउ कम्पनी

नेतृत्वदायी कम्पनी मोडेलमा (lead company model) सञ्चालन गर्दा साना कृषकहरूले लाभ प्राप्त गर्न सक्छन् । करार खेती सम्झौताको कानुनी पक्ष बलियो र उत्पादनका सामग्रीहरू तथा प्राविधिक सेवा उपलब्ध हुने प्रत्याभूति नभएसम्म सघन उत्पादन कार्यक्रम तथा मूल्य शृङ्खला समेत दिगो नहुने भएकाले परियोजनाले यो पक्षमा समेत ध्यान दिन जरुरी छ ।

परियोजनाले लिजमा खेती गर्न चाहने र लिजमा खेती गर्न आफ्नो जमिन दिन चाहने व्यक्तिहरूको भूमिको वैज्ञानिक उपयोग गर्न भूमि करार सूचना केन्द्र (Land Lease Information Center) सञ्चालन कार्यविधि बनाई सोको स्थापना गर्ने नीतिगत प्रावधान रहेको थियो । तथ्याङ्क अध्यावधिक गर्ने, आवश्यक सुचना सङ्कलन गर्ने र जानकारीहरू उपलब्ध गराउनका लागि स्थापना तथा सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिइएको सो केन्द्रसम्बन्धी आ.व. २०७९/८० सम्म कुनै कार्य भएको पाइँदैन ।

कृषक तथा सरोकारवालाहरूको छलफलबाट लिजमा खेती गर्न जमिन लिने दिने चलन प्रायः छोटो अवधिको हुने गरेको पाइयो । व्यक्तिगत जमिन लिजमा दिने चलन एकल बाली वा वार्षिक रूपमा हुने गरेको छ । यद्यपि, विद्यालय वा संस्थागत जमिन मध्यम अवधिको (५ देखि १० वर्ष) लागि पनि खेती गर्न लिजमा दिएको पाइन्छ । तर, खेतीको लागि लिजमा जमिन दिएको सम्झौताको कानुनी आधार कमजोर हुने हुँदा यस्ता समझदारी छोटो अवधिमा नै रद्द भएको अनुभव कृषक तथा सरोकारवालाहरूले उठान गरेका थिए । कतिपय जग्गा धनीहरूले खेतीको लागि लिजमा जमिन दिँदा जमिनको स्वामित्वमा समस्या आउने मनोविज्ञानबाट पनि खेतीको लागि जमिन सकेसम्म आफन्त वा विश्वासिलो व्यक्तिलाई मात्र दिने गरेको वा बाँझो राख्ने गरेको पाइयो । लामो अवधिको लागि लिजमा जमिन प्राप्त गर्न कठिनाइ हुने भएकाले लगानी पनि कम हुने हुँदा जमिनको उत्पादकत्व समेत कम हुन्छ ।

३.३.४.२ आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको अवलम्बन

यस रणनीति अन्तर्गत मुख्य तीन पक्ष समेटिएको छ । पहिलो कृषि उत्पादन सामग्रीको सहज आपूर्ति व्यवस्थापन, दोस्रो सीप विकास तालिम र तेस्रो प्रविधि आयात, अनुसन्धान र हस्तान्तरण । परियोजना सुरु भएपछि पनि परियोजनामा सहभागी हुने कृषकहरूले बाली उत्पादनको लागि आवश्यक हुने उन्नत बीउ तथा रासायनिक मल पर्याप्त परिमाणमा प्राप्त गर्न नसकेको गुनासो कृषकहरूले गरेका छन् । परियोजनाले सीमित प्राङ्गारिक मल उत्पादन उद्योगमा सहयोग गरेको पाइएको भए तापनि यो रासायनिक मलको विकल्प हुने अवस्था छैन । खाद्यान्न तथा तरकारी बालीका चार वटै सम्भागहरूमा रासायनिक मलको अभाव भएकाले अपेक्षित उत्पादन हुन सकेन । विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्र अन्तर्गतका सम्भागहरूमा संलग्न कृषकहरूसँग छलफल गर्दा रासायनिक मलको आपूर्ति सघन खेतीको लागि एक ठुलो समस्या भएको तथ्य उजागर भएको छ । तराईका जिल्लाहरूमा रासायनिक मलको अभावको कारण भारतको सीमा नजिकका केही कृषकहरूले अनौपचारिक रूपमा रासायनिक मल ल्याउने गरेको समेत पाइयो । आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा रासायनिक मलको आपूर्तिमा केही

सहजता भएको भए तापनि यो समस्या पटक-पटक दोहोरिने गरेको छ भने मलको आपूर्ति बाली लगाउने समयमा प्रायः अभाव हुने गरेको जानकारी कृषकहरूबाट प्राप्त भयो ।

उन्नत बीउको सहज आपूर्तिको लागि परियोजनाले खाद्यान्न बालीको बीउ वृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सहकारी तथा कृषक समूहसँग सहकार्य र निजी बीउ व्यावसायीसँग सञ्जाल विस्तार तथा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदसँग समन्वय गरेर नयाँ सिफारिस गरिएको उन्नत जातको बीउको प्रदर्शन गर्नेजस्ता कार्यहरू गरेको भए तापनि उन्नत बीउको अभाव कायम नै रहेको पाइएको छ । यसको साथै परियोजनामा संलग्न कृषक तथा सरोकारवालाहरूमाभू धान, मकै तथा तरकारी बालीको लागि वर्णशंकर बीउको प्रयोग बढ्दै गएको सन्दर्भमा स्थानीयस्तरमा वर्णशंकर बीउको आपूर्ति कम भएको यथार्थ विद्यमान नै रहेको छ । बीउको लागि कृषकहरूले भारत समेत जानुपर्ने कुरा व्यक्त गरेका थिए । यसले बीउ आपूर्तिमा समेत समस्याहरू यथावत् रहेको देखाउँदछ । कृषकहरूले यसरी अनौपचारिक रूपमा ल्याउने रासायनिक मल तथा बीउको गुणस्तरको बारेमा जानकारी छैन । नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानले यो समीक्षा गर्नुपूर्व गरेको यसै परियोजनाको धान बाली व्यवसायीकरणको प्रयास, उपलब्धि र चुनौतीहरूसम्बन्धी अध्ययनले समेत उन्नत बीउ, रासायनिक मलको आपूर्तिमा समस्या भएकाले अपेक्षित उत्पादन हासिल गर्न नसकेको र आयातित हाइब्रिड धानको बीउको गुणस्तर एवम् विश्वसनीयतामा समस्या रहेको तथ्य सार्वजनिक गरेको थियो (पौडेल र अन्य, २०८०) । त्यसैले, मल तथा बीउको गुणस्तर एकीन नहुने भएकाले पर्याप्त बीउको आपूर्ति तथा गुणस्तर नियमनमा समेत परियोजनाले विशेष ध्यान दिन जरुरी छ । यसको अतिरिक्त नेपाल सरकारले सञ्चालन गर्ने ठुला परियोजनाहरूमा बीउ तथा रासायनिक मलको आपूर्ति सुनिश्चित गर्न नीतिगत रूपमा नै सुधार हुनुपर्छ । साथै, परियोजना निर्देशक समितिले वर्तमान समयमा रासायनिक मलको आपूर्ति सुनिश्चित गर्न चक्रीय प्रणालीमा प्रत्येक वर्ष कम्तीमा चार पटक मल आयात गर्न स्रोतको कमी नहुने गरी नीतिगत व्यवस्था गर्न र परियोजना क्षेत्रमा मलको वितरण प्रणाली सुदृढ गर्न प्राथमिकता दिनेतर्फ आवश्यक पहल गर्न जरुरी छ । नेपालमा विद्युत् उत्पादन तथा आपूर्ति बढिरहेको सन्दर्भमा नेपालमै निजी क्षेत्रको पुँजी परिचालन गरेर वा वैदेशिक लगानी तथा बहुराष्ट्रिय कम्पनी मार्फत रासायनिक मल कारखाना खोल्न सकिने अवसरको खोजी गर्न सकिन्छ ।

सिँचाइ सुविधा अन्तर्गत परियोजनाले आ.व. २०७९/८० सम्म १२ हजार ३ सय ५१ वटा साना सिँचाइ योजना तथा ८२ वटा सौर्य सिँचाइ योजनाहरूलाई सहयोग गरेर २५ हजार ६ सय ४७ हेक्टर जमिनमा सिँचाइ सुविधा विस्तार गरेको छ । यद्यपि, सुपरजोन तथा जोनको साथै परियोजनाका सबै सम्भागहरूमा सञ्चालन भएका अधिकांश खाद्यान्न बालीका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा हिउँदमा पर्याप्त सिँचाइ उपलब्ध हुन नसकेको गुनासो लाभग्राहीहरूले गरेका छन् । यसले उत्पादनमा समेत प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ । परियोजनाले सघन खेती प्रणालीका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने स्थलहरूको छनोट गर्दा राजनैतिक चाहना तथा प्रभावभन्दा माथि उठेर भौगोलिक तथा पूर्वाधार पुगेका र जलस्रोत तथा सिँचाइ विभागको समन्वय तथा सहकार्यमा वर्षभरि सिँचाइ हुने क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित गर्न जरुरी छ ।

हिउँदमा नहरमा पानीको प्रवाह समेत कमी हुने भएकाले जलस्रोत तथा सिँचाइ विभागको समन्वयमा सिँचाइ व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ, र सिँचाइको अभावमा चैते धान लगाउन देखिएको समस्या समेत कम हुन्छ। परियोजनाले चैते धान प्रवर्धन कार्यक्रममा पर्याप्त प्रयास गर्न नसकेको गुनासो सरोकारवालाहरूको रहेको छ। मुख्यगरी चिउरा तथा भुजा तयार गर्ने धान मिलसँगको करार तथा खरिद सम्झौता, धान सुकाउने ड्रायरको व्यवस्थापन र बिजुलीमा अनुदान प्राप्त गर्न कठिनाई भएको गुनासो कृषकहरूको रहेको छ। यसको अतिरिक्त धान बालीको विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रमा प्रवर्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा मध्यम मसिनो जातको धान र पहेँलो जातको मकैलाई प्राथमिकतामा राख्दा धान चामल तथा मकैको आयात कम गर्न सकिने धारणा सरोकारवालाहरूको रहेको छ। साथै, परियोजनाको हस्तक्षेपबाट चैते धानको क्षेत्रफल पनि विस्तार भएको छ।

परियोजनाले तरकारी खेतीको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन प्लास्टिक टनेल/हाउस तथा हाइटेक ग्रीन हाउसजस्ता प्रविधिको प्रवर्धन गरेकाले तरकारीको उत्पादन विशेषगरी बेमौसमी तरकारी उत्पादनमा उल्लेखनीय टेवा पुगेको छ। यसको लागि कृषि उद्यमी, कृषक समूह र कृषि सहकारी मार्फत कार्यक्रम अगाडि बढाएको पाइयो। प्लास्टिक टनेल कार्यक्रम परम्परागत रूपबाट नै प्रवर्धन गर्दै आएको भए तापनि परियोजनाले भने सघन रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गरेकाले सहरी तथा अर्धसहरी क्षेत्रका विशिष्टीकृत तरकारी उत्पादन क्षेत्रमा प्लास्टिकको टनेलमा गरिने खेती प्रविधिको उल्लेखनीय रूपमा विस्तार भएको पाइयो। उदाहरणार्थ कास्कीको हेम्जा, लम्जुङको पुन गाउँ, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व), चितवन, भ्र्पा, पर्वत, बागलुङ, आदि।

कतिपय सहकारीहरूले सामूहिक खेती गर्न हाइटेक प्लास्टिक टनेलको लागि अनुदान प्राप्त गरेको भए तापनि त्यस्तो हाइटेक प्लास्टिक टनेलमा सहकारीहरूले स्वयम् खेती नगरेर सहकारी सदस्य वा निजी उद्यमीलाई पुनः भाडामा दिएको समेत पाइयो। यसले कृषि समूह वा सहकारीहरूले अनुदान प्राप्त गर्न सुरुमा सहमति गर्ने तर पछि सामूहिक व्यवस्थापन गर्न असहज भएपछि एक व्यक्ति वा उद्यमीलाई जिम्मा लगाउने गरेको तथ्य उजागर हुन्छ। तसर्थ, परियोजनाले लगानी गर्नुपूर्व यो विषयमा समेत ध्यान दिनु आवश्यक छ। सामान्यतया कृषि फर्महरू एकल कृषकको स्वामित्वमा रहने र त्यसको प्रतिफल पनि स्वयम् कृषकले नै प्राप्त गर्ने हुँदा सहकारी तथा कृषक समूहको व्यवस्थापनले अनुगमन गरे पनि समूह तथा सहकारीको व्यवस्थापनको पूर्ण नियन्त्रण हुने अवस्था देखिएन। तसर्थ, हाइटेक प्लास्टिक हाउसजस्ता प्रविधि विस्तार गर्न कृषक समूह वा कृषि सहकारीको सदस्यलाई व्यवस्थापनको सहकार्यमा एकल कृषि उद्यमीलाई वा कृषि फर्मलाई नै सोभै उपलब्ध गराउने र अनुगमनमा सम्बन्धित कृषि समूह वा सहकारीको व्यवस्थापन सहभागी हुने व्यवस्था गर्न सके कृषक समूह वा कृषि सहकारीका सदस्यहरूबिच अनुदानको कारणले हुन सक्ने बेमेलको जोखिम कम गर्न सकिने, अनुगमन प्रभावकारी हुने र कार्यक्रमले पनि दिगो रूप लिई लगानीको प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने देखिन्छ।

प्रविधि प्रवर्धन तथा उपयोग अन्तर्गत खाद्यान्न बालीमा प्राङ्गारिक मलखादको तथा जिङ्कको प्रयोग बढाउन हरियो मलका लागि मुंग, हैचा र जाईमको प्रयोगसम्बन्धी प्रविधिहरू कृषकहरूले अनुसरण गरिरहेका छन् । तरकारी तथा फलफूल बालीमा थोपा सिँचाइ प्रविधिको प्रयोग, हाइटेक प्लास्टिक टनेल (high tech plastic tunnel), प्लास्टिक टनेलभित्र थोपा सिँचाइ प्रविधिको प्रयोग, मकैको साइलेज बनाउने प्रविधि आदिको प्रवर्धन गरिएको छ । साथै, परियोजनाले प्रविधि हस्तान्तरणका लागि बृहत् उत्पादन प्रदर्शन, प्लास्टिक ट्रेमा तरकारीको बेर्ना तथा मेसिनबाट रोप्न धानको बिरुवा उत्पादन, फ्रोजन ब्लाष्ट प्रविधिबाट ताजा माछाको प्राथमिक प्रशोधन, स्रोत केन्द्रको स्थापना (खाद्यान्नको बीउ, पी.बी.एस. बीउ आलु, नर्सरी तथा हाइटेक नर्सरी, टीस्यूकल्चर प्रयोगशाला) जस्ता प्रविधिको उपयोग गरेको पाइन्छ । आ.व. २०७९/८० सम्ममा परियोजनाको सहयोगमा ८४ वटा बीउ स्रोत केन्द्र, १० वटा हाइटेक ग्रीन हाउस, ३८ वटा पी.बी.एस. बीउ आलु उत्पादन स्क्रिन हाउस, १ सय १० वटा सेमी हाइटेक ग्रीन हाउस, ४ टिस्यू कल्चर ल्याब र ३१ वटा हाइटेक नर्सरी निर्माण भएको पाइएको छ । दाङमा कृषक सहकारीद्वारा रामपुर १० जातको मकैको स्वदेशी हाईब्रिड बीउ कृषकस्तरमा उत्पादन गरिएको छ ।

फलफूल बालीको बगैँचा विस्तार र बगैँचा व्यवस्थापनमा परियोजनाले सञ्चालन गरेका क्रियाकलापहरूमध्ये सुन्तलाजात फलफूल बालीको बगैँचा व्यवस्थापन विशेषगरी जुनारमा लाग्ने औँसा (fruit fly) किराको नियन्त्रणको लागि प्रोटीन बेट (protein bait) को प्रयोगजस्ता प्रविधिहरू प्रभावकारी रहेको पाइयो । नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व) मा किन्नो जातको सुन्तलाको परीक्षण समेत गरिएको छ । स्याउको बगैँचा विस्तारमा इटलीबाट आयातित फुजी, गाला, गोल्डेन डेलिसियसजस्ता पुङ्का जातहरूको प्रवर्धनको लागि मुस्ताङ, मनाङ, जुम्ला आदि जिल्लामा उच्च घनत्व बगैँचा स्थापना (high density planting) प्रविधि प्रयोगमा परियोजनाले सहयोग गरेको छ ।

सघन बगैँचा स्थापना कृषकहरूले मन पराएको र जमिनको उत्पादकत्व बढाउन समेत प्रभावकारी भएको देखियो । सामान्य प्रविधिबाट स्याउ बगैँचा स्थापना गर्दा प्रतिहेक्टर ३ सयदेखि ३ सय २५ सम्म बिरुवा रोपण हुने र औसत उत्पादन ८-१२ मे. टन प्रतिहेक्टर हुने गरेकोमा सघन बगैँचा प्रविधिमा ३ हजारदेखि ३ हजार ३ सयसम्म बिरुवा रोपण गरिएको र औसत उत्पादन १८-२२ मे. टन प्रतिहेक्टरसम्म उत्पादन लिन सकिने र बिरुवा रोपेको तेस्रो वर्षदेखि नै उत्पादन हुने तथ्य कृषकहरूले व्यक्त गरेका थिए । परियोजनाले नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व), स्याङ्जा, र सिन्धुलीमा कागती तथा सुन्तलाजात बालीको बगैँचा विस्तारमा गरेको योगदान तथा हिमाली क्षेत्रमा स्याउको उच्च घनत्व बगैँचा स्थापना (high density planting), मकै बालीमा साइलेज बनाउने प्रविधिको अवलम्बन उल्लेखनीय तथा अनुकरणीय रहेको छ । परियोजनाका यी प्रयासहरूले जमिन तथा कृषि श्रमको उत्पादकत्व बढाउन समेत राम्रो भूमिका खेलेको छ ।

माथि उल्लिखित प्रविधिहरूको प्रवर्धन तथा उपयोग गरिएको भए तापनि परियोजनाले इटलीबाट आयातित फुजी, गाला, गोलडेन डेलिसियसजस्ता पुडुका जातका स्याउको विरुवा उत्पादन गर्न त्यति पहल गरेको देखिएन । यस्ता पुडुका जातका स्याउ विरुवाको माग अधिक भएकाले स्वदेशमा नै रुटस्टकहरूको आयात गरेर स्याउको विरुवा शितोष्ण बागवानी विकास केन्द्र, मार्फा मुस्ताङमा तथा निजी क्षेत्रको सहभागितामा यो काम सजिलै गर्न सकिन्थ्यो । तथापि, यस्ता आयात सम्भाव्य विरुवाको वातावरण अनुकूलता र रोग किराको प्रकोपबारे अनुसन्धान समयसमयमा गर्नु उचित हुन्छ । साथै, ताप नियन्त्रित उच्च प्रविधियुक्त (temperature controlled automated) खेती प्रणालीको अनुसन्धान र प्रवर्धनमा परियोजनाले त्यति काम गरेको देखिएन । सहरी तथा सहर उन्मुख क्षेत्रहरूमा उच्च प्रविधिमा आधारित कृषि प्रविधिको प्रवर्धन गर्न सकेको भए कृषि क्षेत्रमा युवालाई आकर्षण गर्न सकिने सम्भावना थियो र अहिले पनि छ ।

परियोजनाले प्रविधिमा आधारित सघन कृषि प्रणाली सञ्चालन गर्दा यी विषयहरूमा ध्यान दिन जरुरी हुने युवा कृषक, कृषि उद्यमी तथा अन्य सरोकारवालाहरूको छलफलमा उठेको थियो । नयाँ प्रविधिको अवलम्बन गर्ने रणनीति कार्यान्वयन गर्न नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् पनि साथ साथै हुनु राम्रो हुन्थ्यो । तर, छलफलको क्रममा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग प्रवर्धन गर्न कृषि अनुसन्धान परिषद्सँग अपेक्षित समन्वय नभएको पाइयो भने कृषि अनुसन्धान परिषद्ले पनि कृषि क्षेत्रको रूपान्तरणकारी परियोजना सञ्चालन भएको सन्दर्भमा संस्थाको दायित्वभित्र पर्ने अनुसन्धान गतिविधिहरू मार्फत आफ्नो योगदान सुनिश्चित गर्न त्यति पहल गरेको देखिएन ।

३.३.४.३ कृषि यान्त्रीकरण

परियोजनाले कृषि क्षेत्रमा देखा परेको बढ्दो श्रम शक्तिको अभावलाई सम्बोधन गर्न र कृषिजन्य वस्तुहरूको उत्पादन लागत घटाउँदै प्रतिस्पर्धी बनाउन तथा कृषि पेसालाई नाफामूलक व्यवसायमा रूपान्तरण गर्ने उद्देश्य लिएर कृषि क्षेत्रमा यन्त्रहरूको प्रयोग प्रवर्धन गर्ने रणनीति लिएको छ । कृषि यान्त्रीकरण प्रवर्धन रणनीतिको समीक्षा गर्दा यसको कार्यान्वयन उत्कृष्ट रूपमा भएको पाइयो । परियोजनाका सबै सम्भागहरूमा कृषि यन्त्रहरूको प्रयोग उल्लेखनीय रूपमा बढेको पाइएको छ । कृषिमा यान्त्रीकरण प्रवर्धनका लागि उत्पादन कार्यदेखि बजार तथा प्रशोधनको लागि आवश्यक पर्ने सबै प्रकारका मेसिनरी औजार उपकरणहरूको प्रवर्धन गर्न परियोजनाले सहयोग तथा अनुदान उपलब्ध गराएको छ । यस अन्तर्गत कृषकलाई व्यक्तिगत रूपमा दिइने हाते ट्राक्टर, पावर टिलर तथा अन्य औजार उपकरणहरू र साना-ठुला मेसिनरीहरूको सेटसहित स्थापना भएका कस्टम हायरिड सेन्टरहरू (Custom Hiring Center) रहेका छन् । परियोजनाको सहयोगमा कृषि यान्त्रीकरण प्रवर्धनका लागि आ.व. २०७९/८० सम्म ६ सय १ वटा कस्टम हायरिड सेन्टरहरू स्थापना भएका छन् भने ११ हजार १ सय ४९ वटा मेसिन तथा औजार उपकरणहरू वितरण गरिएको छ ।

कृषि यन्त्रहरूको प्रयोगको अवस्था हेर्दा जमिन जोत्न, धान रोप्न, गहुँ तथा मकै छर्न, खाद्यान्न बाली कटानी गर्न बढी प्रयोग भएको पाइएको छ। खाद्यान्न बाली कटानी गर्न कम्बाइन हार्भेस्टरको प्रयोगमा कृषकहरूको रुचि देखिएको छ। कस्टम हायरिड सेन्टर मार्फत कृषकहरूले स्थानीय बजार दरभन्दा १५ देखि २० प्रतिशतसम्म न्यून दरमा खनजोत, बाली कटाइ तथा चुटाइ गर्ने मेसिनरीको सुविधा प्राप्त गरेको पाइएको छ। चितवनको खैरहनीमा एक सहकारीले स्थापना गरेको कस्टम हायरिड सेन्टरले प्रतिहेक्टर क्षेत्रफलमा ने.रु. ४ हजारदेखि ४ हजार ५ सयसम्म भाडा लिएर धान रोप्न मेसिन उपलब्ध गराएको पाइएको छ। यद्यपि, मेसिनको भाडा पेट्रोलियम पदार्थको मूल्य अनुसार तल माथि हुन सक्छ। साथै, कम्बाइन्ड हार्भेस्टरको प्रयोगबाट खेतमा नै रहेको पराल सङ्कलन गर्न रोलर बलर (roller baler) तथा धानको चिस्यान कम गर्ने मेसिन आदिमा परियोजनाले सहयोग गरेको पाइयो। त्यसैगरी, परियोजनाले स्थापना गरेका मिनी कस्टम हायरिड सेन्टर तथा कृषि यान्त्रीकरण मार्फत साना तथा मझौला कृषकहरूलाई सुविधा पुगेको छ। कृषि यन्त्रको प्रयोगले मानव तथा पशु श्रमको प्रयोगमा उल्लेखनीय रूपमा कमी भएकाले खेतीको लागत न्यूनीकरण गर्न समेत टेवा पुगेको छ। परियोजनाले अनुदानमा उपलब्ध गराएका मेसिनरी तथा औजार उपकरणहरू जमिन तयारी, बाली कटानी, भण्डारण तथा प्रशोधन आदिसँग सम्बन्धित रहेका छन्।

- ▶ जमिन तयारी सम्बन्धित (Land Preparation): ट्रयाक्टर, पावर टिलर, मिनी टिलर, रोटाभेटर, कल्टिभेटर, लेजर ल्याण्ड लेभलर, बेर्ना/बीउ रोप्ने मेसिन, ड्याड बनाउने मेसिन रिजर, डिगर (खाडल खन्ने मेसिन), एक्सकाभेटर (माछा पोखरी निर्माणका लागि),
- ▶ बाली कटानी तथा टिपाइ सम्बन्धित (Harvesting): रिपर, आलु खन्ने मेसिन, रिपर वाइण्डर, कम्बाइन्ड थ्रेसर, कर्न सेलर, धान थ्रेसर, गहुँ थ्रेसर,
- ▶ प्रशोधन सम्बन्धित (Processing): धान सफा गर्ने मेसिन, सोलार ड्रायर, चाना काट्ने मेसिन, बेसार पिस्ने मेशिन र कम्बाइन्ड मिल, धान प्रशोधन तथा चिउरा मिलका उपकरणहरू,
- ▶ अन्य साना उपकरणहरू (Other Small Equipment): स्प्रेयर, पावर स्प्रेयर, जेनेरेटर, कुल्बट, डिजिटल ब्यालेन्स, फल टिप्ने भन्याड, सिकेचर, प्रुनिडस आदि।

मेसिनरी औजार उपकरणको बढी उपयोग विशेषगरी जमिन तयारी, धान रोपण, बाली कटानीसँग सम्बन्धित कार्यमा भएको पाइन्छ। यद्यपि, उपकरणको भाडा दर (rent) धेरै जिल्लाहरूमा फरक फरक रहेको पाइयो। उदाहरणार्थ कम्बाइन्ड हार्भेस्टरको भाडा दर (combine harvester) प्रतिघण्टा ने.रु. ४ हजारदेखि ६ हजारसम्म रोटाभेटरको (rotavator) ने.रु. २ हजारदेखि ३ हजार ५ सयसम्म लिने गरेको पाइयो। यसले साना किसानहरूलाई मेसिनरी औजार उपकरण प्रयोग गर्न महँगो पर्ने समेत देखिएकाले समयसापेक्ष मेसिनरीको भाडा दर कायम हुने गरी नियमन गर्न सान्दर्भिक देखिएको छ।

परियोजनाले गरेको एक अध्ययन अनुसार परियोजना लागु भएको क्षेत्रमा औसत उर्जा उपयोग प्रतिहेक्टर १.४४ किलोवाट रहेको छ भने राष्ट्रिय उर्जा प्रयोग ०.८ किलोवाट प्रतिहेक्टर रहेको पाइएको छ (प्र.कृ.आ.प. २०८०क)। यसैगरी यान्त्रीकरणको स्तर मध्यपहाड र उच्च पहाडमा भन्दा तराईमा अधिक रहेको छ। उर्जा प्रयोगसम्बन्धी तथ्याङ्कलाई हेर्दा सबैभन्दा बढी उर्जाको उपयोग मधेश प्रदेशमा भएको र सबैभन्दा कम उर्जाको प्रयोग कर्णाली प्रदेशमा भएको पाइएको छ। यस तथ्यबाट यान्त्रीकरण रणनीतिको कार्यान्वयनमा उल्लेखनीय प्रगति भएको तथ्य उजागर भएको छ। कृषि क्षेत्रमा उर्जाको उपयोग भारतमा प्रतिहेक्टर ३.० किलोवाट छ भने विकसित देशहरूमा उर्जाको उपयोग प्रतिहेक्टर १०.० किलोवाट रहेको छ। यसले कृषि यान्त्रीकरणमा नेपाल अन्य देशको तुलनामा अबै पनि पछाडि नै रहेको पुस्त्याइ गर्दछ।

परियोजनाले अनुदानमा उपलब्ध गराएको मेसिनरी तथा औजार उपकरणहरूले कृषि यान्त्रीकरणमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको भए तापनि कस्टम हायरिड सेन्टर स्थापना गर्दा मेसिनरी औजारको उपयोग हुनुपर्ने न्यूनतम क्षमता र कस्टम हायरिड सेन्टर सञ्चालकले न्यूनतम दरको मुनाफा प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने कमाण्ड क्षेत्रको बारेमा भने परियोजनाबाट पर्याप्त अध्ययन गरिएको छैन। उल्लिखित पक्षमा पर्याप्त अध्ययनविना कस्टम हायरिड सेन्टर स्थापना गर्दा दिगो नहुने सम्भावना रहन्छ। समीक्षाको क्रममा केही कस्टम हायरिड सेन्टरले मेसिनरी उपकरणहरूको पूर्ण उपयोग हुन नसकेको जानकारी दिएका थिए भने सहकारी वा समूहद्वारा सञ्चालन गरिएका केही कस्टम हायरिड सेन्टरमा व्यवस्थापनको समस्या देखिएको छ। बर्दियाको राजापुरमा महिला सहकारीद्वारा सञ्चालन भएको कस्टम हायरिड सेन्टरका सदस्यहरूले यो समस्या रहेको तथ्य उठान गरेका थिए। परियोजनाले यस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षमा पनि त्यति ध्यान दिएको पाइँदैन। कस्टम हायरिड सेन्टर स्थापना गर्दा कस्टम हायरिड सेन्टरबाट सेवा दिने लगानीकर्ताको औजार उपकरणको अधिकतम उपयोग हुने गरी, लगानीकर्ताले न्यूनतम प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्ने कमाण्ड क्षेत्रको एकीन गरेर, र व्यवस्थापनको पक्षलाई समेत ध्यान दिएर मात्र स्थापना गर्नु पर्छ; अन्यथा, यस्ता कस्टम हायरिड सेन्टरहरू दिगो रूपमा सञ्चालन नहुने भएकाले राज्य कोषबाट दिएको अनुदानको सही उपयोग हुँदैन भने सरकारको अनुदान समेत खेर जान्छ।

३.३.४.४ कृषि उपजहरूको प्रशोधन तथा बजारीकरण पूर्वाधारहरूको विकास

परियोजनाले कृषि उपजको प्रशोधन तथा मूल्य अभिवृद्धिका लागि साना उपकरणमा अनुदान मार्फत सहयोग गर्ने प्रयास गरेको छ भने केही स्थानमा धान मिलको स्थापना गर्न सहयोग गरेको छ। आ.व. २०७९/८० सम्म परियोजनाले ८ सय ७१ वटा स-साना प्राथमिक प्रशोधन उपकरणमा सहयोग उपलब्ध गराएको छ। यी प्राथमिक प्रशोधन उपकरणहरू अलैंची सुकाउने भट्टी, केरा पकाउने च्याम्बर, मकैको च्याँख्ला उद्योग, सुपारी, अदुवा तथा बेसारको प्रशोधन, आलु चिप्स, अचार बनाउने उपकरण, रबर लेटेक्सको प्राथमिक प्रशोधन, मह प्रशोधन, माछा प्रशोधन सम्बन्धित रहेका छन्। यसको अतिरिक्त धान

तथा चिउरा मिल-५ वटा, तेल मिल-१, साइलेज उद्योग-१, अचार उद्योग-१, जुनार प्रशोधन उद्योग-१ आदिमा समेत परियोजनाले अनुदान सहयोग गरेको छ। यसैगरी, बजार पूर्वाधारहरूको विकास अन्तर्गत ५१ वटा चिस्यान घर, २८ वटा ढुवानी साधन, आठ वटा केरा पकाउने च्याम्बर, ३१ वटा सडकलन केन्द्र, १२ वटा गोदाम घर, २० वटा रष्टिक स्टोर, पाँच वटा माछा ढुवानी गर्ने चिलिड भ्यान, २० वटा जिउँदो माछा विक्री गर्ने पसलहरूलाई अनुदान सहयोग गरेको छ (प्र.कृ.आ.प., २०८०ख)।

यसैगरी, ठुला शीत भण्डारण निर्माण गर्न परियोजनाले आठ वटा निजी कम्पनीसँग सम्झौता गरेको भए तापनि सम्झौतामा उल्लेख गरे बमोजिम सन्तोषजनक कार्य प्रगति नभएकाले आठ वटामध्ये चार वटा निजी कम्पनीसँग सम्झौता रद्द भएको थियो। बाँकी चार वटा निजी कम्पनीहरूले कार्य सुरु गरेको भए तापनि उक्त खरिद प्रक्रिया परियोजनाको शीत भण्डार गृह स्थापना कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि २०७४ तथा यसको प्रथम संशोधन २०७५, नेपाल सरकारको पूर्वाधार संरचनाको निर्माण तथा सञ्चालनको लागि निजी लगानीसम्बन्धी ऐन २०६३ र सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ सँग बाझिएकाले खरिद प्रक्रियाका सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट प्राप्त सुझाव र महालेखा परीक्षकको कार्यालयको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन अनुसार कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयमा बाँकी चार वटा निजी कम्पनीहरूको काम अगाडि बढाउन लिखित निर्देशन अनुरोध भएकोमा निर्देशन प्राप्त नभएकाले स्थगन भएको छ।^७ साथै, शीत भण्डारणको काम स्थगन गरिएको भए तापनि केही निजी कम्पनीहरूले परियोजनाको निर्णय विरुद्धमा अदालतमा मुद्दा दायर गरेका छन् भने केहीले काम पनि अगाडि बढाएका छन्। यीमध्ये नुवाकोट शीत भण्डार प्रा. लि. ले निर्माण कार्य सम्पन्न गरी उपज भण्डारण गर्न सुरु गरेको छ, ग्रीन फरेस्ट्री एण्ड एग्रीकल्चर प्रा. लि. धनुषाको सम्पूर्ण काम सकिएको छ, र क्वालिटी कोल्ड स्टोरेज प्रा. लि. धादिङले ५० प्रतिशत काम सम्पन्न गरी आधा क्षमतामा भण्डारण गर्न सुरु गरेको छ। तर कैलाश कोल्ड स्टोर प्रा.लि. बाँकेले सम्झौता रकमको १० प्रतिशत मात्र काम सम्पन्न गरेको छ।

उल्लिखित सन्दर्भमा परियोजनाले कृषि उपजहरूको प्रशोधन उद्योगहरू तथा बजार पूर्वाधारहरूको स्थापना तथा विकासको क्षेत्रमा अपेक्षाकृत काम गर्न सकेको पाइएन। परियोजनाले मूल्य शृङ्खला प्रवर्धन तथा विकासको लागि भण्डारण, प्राथमिक प्रशोधन वा प्रशोधन उद्योगको स्थापना गर्ने रणनीति लिए पनि परम्परागत कृषि प्रसारको मोडेलमा नै केन्द्रित हुँदै स-साना प्राथमिक प्रशोधन उपकरणमा मात्र लगानी केन्द्रित गरेको पाइन्छ। परियोजनाले विभिन्न सम्भागहरूमध्ये मुख्य गरी सुपरजोन तथा जोनमा उत्पादन भएका विशिष्टीकृत कृषि उपजहरूको प्रशोधन तथा मूल्य अभिवृद्धि गरेर बजारीकरण गर्ने लक्ष्य लिएको थियो। तर, कृषक समूहहरूसँगको छलफल (उदाहरण, कास्की, स्याङ्जा) तथा परियोजनाका पदाधिकारीहरूसँगको अन्तरक्रिया (उदाहरण, मकवानपुर, सुर्खेत, बारा, कास्की) मा प्राप्त जानकारी अनुसार परियोजनाका उत्पादनहरू बजारसँग जोड्न नसकिएको देखियो।

७ प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको कृषि यान्त्रीकरण, कोल्ड स्टोरेज तथा मोबाइल भ्यानसम्बन्धी अप्रकाशित प्रतिवेदन (परियोजनाबाट प्राप्त Word file)

परियोजनाको प्रमुख (flagship) कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालन भएका सुपरजोनको क्षेत्रफल १ हजार हेक्टर मात्र भएकाले धान मिलको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ आपूर्ति हुन सकेन भने जोन, ब्लक र पकेटस्तरमा धान उत्पादन क्षेत्रहरू पनि सुपरजोनको मूल्य शृङ्खलामा जोडिने गरी सञ्चालन भएको पाइएन । सामान्यतया सबैभन्दा सानोस्तरको उच्च प्रविधियुक्त धान मिलले प्रतिघण्टा २ मे. टन प्रशोधन गर्न सक्ने क्षमता हुन्छ । यसस्तरका धान मिलको ७५ प्रतिशत क्षमता उपयोग गर्न प्रतिदिन ३६ मे. टन कच्चा पदार्थ आवश्यक हुन्छ । यस आँकडा अनुसार वार्षिक न्यूनतम २ सय ७० दिन मिल चलाउन ९ हजार ७ सय २० मे. टन धानको आवश्यकता हुन्छ । सुपरजोनको तोकिएको क्षेत्रफलबाट प्रतिहेक्टर ५ मे. टन उत्पादन भए तापनि कृषकहरूले आफ्नो उत्पादन घरायसी उपभोगको लागि राखेर बाँकी उद्योगमा आपूर्ति गर्दा धान मिलको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ पूर्ति हुने देखिँदैन । धान प्रशोधनकर्ताहरूसँग छलफल गर्दा अधिकांश ठुला धान मिलहरू कच्चा पदार्थको अभावमा पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन हुन नसक्ने हुँदा भारतबाट धान आयात गर्ने गरेको पाइयो ।

तराईका जिल्लाहरूमा वार्षिक २ बाली (चैते र वर्षे) धान लिन सकिने भए तापनि चैते धानको खेतीले हाल सञ्चालनमा रहेका सुपरजोनको सबै क्षेत्रफल ओगट्न सकेको छैन । उक्त समयमा पर्याप्त सिँचाइ सुविधा उपलब्ध हुन नसक्ने हुँदा सानो क्षमताको मिल सञ्चालन गर्न सक्ने अवस्था देखिएन । सुपरजोन र यसै सम्भागसँग सम्बन्धित जोन, ब्लक तथा पकेट अन्तर्गतको विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रबाट घरायसी प्रयोगबाहेक अधिक उत्पादन समेत उद्योगमा आपूर्ति हुने गरी उत्पादन कार्यक्रमको योजना, तयारी र कार्यान्वयनमा त्यति चासो दिएको पाइएन भने नहरको पानी व्यवस्थापनको लागि स्थानीय सिँचाइ कार्यालयहरू र जल-उपभोक्ता समूहसँग पनि पर्याप्त समन्वय नभएको गुनासो सरोकारवालाहरूको रहेको छ । साथै, धान सुपरजोन कपिलवस्तुमा उत्पादक र धान मिलसँग व्यावसायिक सम्बन्ध सुदृढ भएको पाइएन ।

चितवन र बर्दियाजस्ता स्थानमा धान तथा चिउरा मिलहरू सहकारी मार्फत प्रवर्धन गरिएको भए तापनि यी उद्योगहरू पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन हुन सक्ने वा नसक्ने, यिनीहरूको दिगो उपयोग, प्रतिस्पर्धी क्षमता आदि विषयमा गहन अध्ययन गरेको देखिएन । स्थलगत भ्रमणको क्रममा उद्योग स्थापना गर्ने सहकारी तथा समूहका सदस्यहरूसँग छलफल गर्दा मिलको लागि आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थको आपूर्ति समूहका सदस्यहरूको उत्पादनमा मात्र आधारित हुने देखिएको थियो । यसैगरी, बर्दियाको साना किसान सहकारीले सुरु गरेको चिउरा मिल समेत पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन हुन सक्छ भन्ने विषय पनि एकीनका साथ भन्न सकिने अवस्था छैन ।

साथै, आधुनिक धान मिलको उच्च निचोर दर (high extraction ratio) र प्रतिस्पर्धी उत्पादनको लागि राईस मिल बोइलर मेसिन (rice mill boiler plant) अति जरुरी छ । यो मेसिन चितवनको खैरहनी तथा बर्दियाको राजापुरमा परियोजनाले सहयोग गरेका दुवै मिलमा जडान भएको छैन । यी दुवै मिलको नजिकै अरु राईस मिल समेत रहेकाले कच्चा पदार्थको अभाव भई यी मिलहरू पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन

हुन सक्छन् भन्ने अवस्था देखिँदैन । यस अवस्थालाई मध्यनजर गर्दा परियोजनाले उद्योग स्थापनाको लागि लगानीको जोखिम, दिगोपना र पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन गर्न स्थानीय प्रतिस्पर्धाको अवस्था विश्लेषण र कच्चा पदार्थ आपूर्तिको पक्षलाई मिहिन ढङ्गले आकलन नगरेको र कृषकहरूको अनुदान प्रेरित मनोविज्ञान अनुसार सिर्जना भएको मागलाई मात्र ध्यान दिएको भन्न सकिन्छ ।

धान चामल व्यावसायीहरूसँग छलफल गर्दा अधिकांश धान मिलले कच्चा पदार्थको अभावमा पूर्ण सञ्चालन हुन नसकेको र भारतले धान निकासीमा लगाएको भन्सारसम्बन्धी नीतिले कच्चा पदार्थ आपूर्तिमा समस्या भएको धारणा राखेका थिए । यद्यपि, भारतले सन् २०२३ मा धान तथा चामल निर्यातमा लगाएको अतिरिक्त शुल्क र सीमित परिमाण (quota) मात्र निर्यात गर्न सक्ने प्रावधानका कारण आयातित धान महँगो हुने भएकाले कच्चा पदार्थ आयात गर्न समस्या भएको धारणा व्यक्त गरेका थिए । तर भारतले धान निकासीमा लगाएको भन्सार शुल्क तथा अवरोधले यस वर्ष नेपालका कृषकहरूले चैते धानको उचित मूल्य प्राप्त गर्नुको साथै चैते धान खेती गर्न कृषकहरू उत्प्रेरित भएको धारणा चितवन, भ्रपा तथा कैलालीका कृषकहरूले दिएका थिए । धनगढी तथा बर्दियाका मिलहरूले कृषकको थलोबाट नै चैते धान खरिद गर्ने व्यवस्था गरेका पाइयो । नीतिगत उपकरणको प्रयोगबाट धानको मूल्यमा स्थिरता कायम गर्न र कृषकहरूले मूल्य कम प्राप्त गर्ने हालको समस्या समाधान गर्न सकिने देखिएकाले यस विषयमा थप गहन अध्ययन गरेर धान आयातमा उपयुक्त नीति लागु गर्न सकिन्छ । यसै परिवेशमा परियोजनाले नयाँ मिलको सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययनको आधार र पुराना मिलहरूको सुदृढीकरणका साथै क्षमता विकासको सम्भावना समेतलाई ध्यान दिन जरुरी हुन्छ । कैलालीको रानीजमरा सिँचाइ कुलो सम्पन्न हुने भएकाले परियोजनाले त्यस क्षेत्रका कृषकहरूलाई राजापुरमा स्थापना भएका मिलहरूसँग आबद्ध गर्न सके हाल स्थापना भएका मिलहरू सञ्चालन हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

यसरी, एकातिर विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा कृषि उद्योगको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको अधिक उत्पादन (required surplus production) हुन सकेन भने अर्कोतिर विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रभन्दा बाहिर कृषि उपजको आपूर्ति शृङ्खला मार्फत कच्चा पदार्थ व्यवस्थापनबाट उद्योग सजिलै सञ्चालन गर्न सकिने पक्षलाई परियोजनाले आत्मसात् गरेको देखिँदैन । समग्रमा यसको पछाडि निम्नलिखित कारणहरू रहेका छन् ।

- क. विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूको उत्पादन गरिने सुपरजोन तथा जोनको क्षेत्रफल सानो भएकाले उद्योगको लागि आवश्यक हुने बजारयोग्य अधिक उत्पादन (surplus production) हुन नसक्नु, जोन तथा सुपरजोनमा हिउँदमा चैते धान लगाउन पर्याप्त सिँचाइ उपलब्ध नहुनु र परियोजनाका यस्ता उत्पादन क्षेत्रहरू production and market mapping विना तय गरिएको हुँदा बजार वा उद्योगको स्थापना गर्न सम्भाव्य स्थानभन्दा बाहिर छरिएको अवस्थामा सञ्चालन हुनु,

- ख. उत्पादन प्रविधिको प्रयोग परियोजनापूर्व र परियोजना सुरु भएपछि तात्त्विक फरक नहुनु र उत्पादन सामग्री मुख्यगरी रासायनिक मल र उन्नत बीउको आपूर्ति पर्याप्त हुन नसक्नु,
- ग. विशिष्टीकृत एकल बाली भनिए तापनि धान सुपरजोन तथा जोनमा एकल जातको धान उत्पादनको सट्टा धानका जातमा विविधता कायम रहनु,
- घ. कृषि प्रविधि प्रवर्धन र विकासमा पर्याप्त लगानी नहुनु र सार्वजनिक तथा निजी कृषि प्रसार सेवा प्रदायकको सेवा पर्याप्त नहुनु,
- ङ. विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रमा उत्पादित कच्चा पदार्थ तोकिएको उत्पादन क्षेत्रभन्दा बाहिर रहेका उद्योगसँग जोड्न सकिने विषयलाई परियोजनाले दृष्टिगत गर्न नसक्नु ।

माथि उल्लिखित सन्दर्भले केही समस्याको सङ्केत गरेको भए तापनि दाङ जिल्लामा सञ्चालित मकै सुपरजोनको मूल्य शृङ्खला रणनीति आशलाग्दो, अनुकरणीय र थप विस्तार गर्न सकिने देखिन्छ। मकै सुपरजोनले ढाकेको क्षेत्रफल १ हजार हेक्टरमा सीमित नभएर विस्तार भएको छ। यहाँ मकै बाली उत्पादन कार्यक्रमलाई साइलेज उत्पादन र कुखुराको दाना उत्पादन कम्पनीसँग पूर्ण आवद्ध गरिएको छ। यसले स्थानीय दाना उद्योगलाई उल्लेखनीय परिमाणको कच्चा पदार्थ आपूर्ति गरेको छ। यसैगरी, कैलालीमा प्रवर्धन गरिएको चैते धान बालीको कटानीमा कम्बाइन्ड हार्भेस्टरको प्रयोग र मिलले कृषकको थलोमा नै उचित मूल्य दिएकाले उत्पादन विस्तार गर्न थप प्रेरणा मिलेको धारणा कृषकहरूले राखेका थिए भने भारतले धान निर्यातमा गरेको भन्सार अवरोधको (export restriction) कारण नेपाली बजारमा चैते धानको माग वृद्धि भएको पाइयो ।

सुपरजोन कार्यक्रम अन्तर्गत विशिष्टीकृत बाली उत्पादनको मूल ध्येय व्यावसायीकरण, बजारीकरण, औद्योगिकीकरण र निर्यात प्रवर्धन गर्नु थियो । तर, सुपरजोन कार्यक्रम बालीको क्षेत्रफल वा वस्तुको सङ्ख्यामा मात्र केन्द्रित गरियो । विशिष्टीकृत बाली उत्पादनको लागि तोकिएका सुपरजोन/जोन क्षेत्रहरूमा उत्पादित कृषि उपजहरू सो क्षेत्रभन्दा बाहिर अर्थात् वस्तुको बजार कमाण्ड क्षेत्र र रोड कोरिडोरले समेट्ने क्षेत्रमा समेत आपूर्ति शृङ्खला मार्फत कच्चा पदार्थ व्यवस्थापन गरेर उद्योग सजिलै सञ्चालन गर्न सकिन्छ। यस पक्षलाई परियोजनाले आत्मसात् गरेको छैन। उदाहरणार्थ, कर्णाली प्रदेशका हिमाली जिल्लामा उत्पादन हुने स्याउको प्रशोधन उद्योग सुर्खेत वा कोहलपुरमा खोल्न लागत, बजार, विद्युतको उपलब्धता, सूचना प्रविधि आदिको दृष्टिकोणले उपयुक्त भएमा सुर्खेत वा कोहलपुरमा स्याउ उत्पादन नहुने भएकाले परियोजनाले लगानी गर्ने अवस्था हाल देखिँदैन। यसले कृषि उपजको मूल्य अभिवृद्धिमा समेत प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ।

परियोजनाले फलफूल बालीको बजार प्रवर्धनको लागि स्याउ, किवी, सुन्तलाजात फलफूलको ग्रेडिङ, प्याकेजिङ, लेबलिङ तथा ब्रान्डिङ मार्फत बिक्री तथा बजार प्रवर्धन गर्न सहयोग गरेको छ। उदाहरणको लागि सिन्धुली, स्याङ्जा, मुस्ताङ, मनाङ र जुम्ला आदि जिल्लामा प्याकेजिङको लागि कार्टन, ग्रेडीङको लागि ग्रेडर मेसिन र भण्डारणबाट मूल्य अभिवृद्धि गर्न कृषक तथा उद्यमीहरूलाई स-साना कोल्ड

स्टोरमा अनुदान सहयोग गरेको छ । साथै, स्याङ्जामा सुन्तलाको वाइन तथा ब्राण्डीको परीक्षण उत्पादन, सिन्धुलीमा जुनारको जुस तथा जाम उत्पादन, सिराहा तथा सप्तरीमा आँपको धुलो उत्पादन र बजार व्यवस्थापन, दोलखामा किवी भण्डारणको लागि कुलवट प्रविधिमा आधारित कोल्ड च्याम्बर जडान, भापामा सुपारीको बोक्रो उष्काउने, फाला तथा टुक्रा बनाउने, ग्रेडिङ/प्याकेजिङ गर्ने तथा सुपारीको पातको दुना टपरी बनाउने उद्योग आदिमा आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग भएको छ । यसैगरी आलु सुपरजोन डडेलधुरामा करिब १ हजार मे. टनभन्दा बढी क्षमताको शीत भण्डारण रहेकाले आलु खेती विस्तारमा थप टेवा पुगेको छ भने परियोजनाले आलु चिप्स उद्योगलाई समेत सहयोग गरेको भए तापनि यसको व्यवसाय राम्रोसँग विस्तार भएको भने पाइएन ।

उत्पादन उपान्त फलफूल तथा तरकारी बालीको व्यवस्थापन तथा बजारीकरण गर्न परियोजनाले ग्रेडर मेसिन, स्टिकर, प्याकेजिङ, कार्टन तथा प्लाष्टिक क्रेट, फल टिप्ने कैचीजस्ता उपकरणहरूको प्रवर्धन गरेको पाइयो । यसले वस्तुको मूल्य स्थिरता तथा उत्पादनोपान्त हुने नोक्सानी कम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको तथ्य कृषक तथा सरोकारवालाहरूले स्पष्ट राखेका छन् । उद्यमी कृषकस्तरमा सञ्चालन भएका साना चिस्यान केन्द्र तथा भण्डारण गृहको उपयोग प्रभावकारी देखियो । यद्यपि, एकपटक प्रयोग गरेपछि यस्ता चिस्यान केन्द्र तथा भण्डारण गृहको मर्मत तथा निर्मलीकरणमा कृषकहरूलाई पर्याप्त जानकारी नभएको पाइयो । यसका लागि, प्राविधिक विषयमा तालिम तथा कृषकहरूलाई राम्रोसँग व्यवस्थापन सञ्चालन भएका स-साना उद्योग/प्रशोधन/भण्डारण केन्द्रहरूमा अध्ययन भ्रमण गराउनुपर्ने देखिन्छ । परियोजनाले यस पक्षमा ध्यान नदिएमा भविष्यमा यस किसिमका चिस्यान केन्द्रहरू तथा भण्डारण गृह दिगो रूपमा उपयोग नहुने देखिन्छ ।

परियोजनाले सहयोग गरेका प्याकेजिङ वस्तुहरू जस्तै कार्टन, बोतल तथा डब्बा आदिमा परियोजनाको नाम लेखेको पाइयो । प्याकेजिङ वस्तुहरूमा परियोजनाको नाम लेख्नु राम्रो होइन । यसले दिगोपना भन्दा कृषकहरूको अनुदान प्रेरित मनोविज्ञानलाई बढवा दिन्छ । भविष्यमा परियोजना बहिर्गमन भएपछि परियोजनाको नाम उल्लेख हुनु राम्रो पनि हुँदैन । त्यसैले के गर्ने, के नगर्ने विषयमा परियोजना व्यवस्थापन कार्यालय गम्भीर हुन जरुरी छ । तर, परियोजनाले उपलब्ध गराएका स्थायी प्रकृतिका संरचना तथा एक स्थानबाट अर्को स्थानमा लैजान सकिने ठुला औजार, उपकरणहरूमा परियोजनाको सहयोगबाट स्थापना वा खरिद गरिएको विवरण उल्लेख गर्दा अनुदानमा हुने दोहोरोपना हटाउन सहयोग हुने हुँदा यसलाई अन्यथा भन्न सकिएन ।

३.३.४.५ कृषि अनुसन्धान - शिक्षा - प्रसार प्रणालीको सुदृढ समन्वय एवम् आधुनिकीकरण

परियोजनाले कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय, चितवन; त्रिभुवन विश्वविद्यालयको कृषि सङ्काय; जी.पी. कोइराला कलेज अफ एग्रीकल्चर एण्ड रिसर्च सेन्टर, विराटनगर; महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम; हिमालयन कलेज अफ एग्रीकल्चरल साइन्सेज एण्ड टेक्नोलोजी; सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको कृषि विज्ञान सङ्काय र नेपाल पोलीटेक्निक इन्स्टिच्युट, चितवन आदि संस्थाहरूसँग समन्वय गरेर

आ.व. २०७९/८० सम्म स्नातक तहमा अध्ययनरत १ हजार ८ सय ६२ जना विद्यार्थीहरूलाई परियोजनाका विभिन्न कार्यान्वयन एकाइ, कृषि ज्ञान केन्द्र/फार्म केन्द्रमा रहेर अनुसन्धानमा संलग्न हुने गरी इन्टर्नशिपको अवसर प्रदान गरेको छ । यस कार्यक्रमबाट केही परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरूले उनीहरू मार्फत अनुसन्धान तथा प्रसारमा उत्कृष्ट कार्य गरेको पाइयो । उदाहरणार्थ पर्वतमा बेबी कर्न (baby corn) उत्पादनको परीक्षण, धनुषामा आँपको भण्डारण अवधि लामो गराउन गरेको परीक्षण, सिन्धुलीमा जुनारको औँसा किरा नियन्त्रणको लागि कृषि प्रसार, आधुनिक प्रविधिहरूतर्फ post-harvest treatment (केरा, आलु आदि), सुन्तला तथा स्याउको ग्राफिटिड, तरकारीको विषादी अवशेष विश्लेषण, छापो व्यवस्थापन, जैविक विधिबाट रोग व्यवस्थापन (Pseudomonas, Trichoderma), सुक्ष्म तत्व व्यवस्थापन आदि । यसको अतिरिक्त परियोजना कार्यान्वयन एकाइको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने कृषकहरूको सामाजिक आर्थिक स्थिति, कृषि बजार तथा मूल्य शृङ्खला विश्लेषण, तथ्याङ्क व्यवस्थापन, जातीय परीक्षण, लाभ लागत अध्ययन, उत्पादनउपान्त प्रविधिको अनुसरण तथा प्रभावकारिता आदि विषयहरू समेटेर अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइएको छ ।

परियोजनाको यो प्रयास राम्रो भए तापनि इन्टर्नशिपमा रहेका विद्यार्थीहरूबाट परियोजनाका अधिकांश सम्भागहरूमा (जोन तथा सुपरजोनहरू) प्रविधि प्रसारको सम्बन्धमा अपेक्षित सेवा प्राप्त गरेको देखिएन । फिल्ड अवलोकनको क्रममा विभिन्न परियोजना कार्यान्वयन एकाइमा रहेका इन्टर्नहरू तथा एकाइका पदाधिकारीहरूसँगको अन्तरक्रिया (छलफल) मा यस कार्यक्रमका निम्नलिखित प्रमुख समस्याहरू पहिचान भएका थिए ।^५

- (क) विद्यार्थीहरूलाई विश्वविद्यालयमा पूरा गर्नुपर्ने पाठ्यक्रमको पठनपाठन पूरा नगरी इन्टर्नशिपमा सहभागी गराइएकाले परियोजनाले उनीहरूबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त गर्न कठिनाई भएको देखियो भने विद्यार्थीहरूलाई व्यावहारिक ज्ञान आर्जन गर्न समेत समस्या देखियो,
- (ख) इन्टर्नशिपमा विद्यार्थीहरू खटाउनुपूर्व परियोजना र विश्वविद्यालयहरूबिचमा पर्याप्त समन्वय नभएकाले उनीहरूले गर्नुपर्ने अनुसन्धान क्रियाकलापहरू तथा प्रविधि प्रसारसम्बन्धी कामको बारेमा अभिमुखीकरण नभएकाले उनीहरूलाई सेवा दिन कठिनाई भएको पाइयो,
- (ग) इन्टर्नशिप कार्यक्रम बाली उत्पादन चक्रसँग तालमेल नमिलेको, र
- (घ) सहभागी भएका अधिकांश विद्यार्थीहरू विश्वविद्यालयको अध्ययन पूरा गर्न आवश्यक पाठ्यक्रमको पाठ्यभार पूरा गर्न र तथ्याङ्क सङ्कलनमा मात्र केन्द्रित रहेको पाइयो ।

यसैगरी, 'सिक र कमाऊ' मोडेलमा प्राविधिक शिक्षालयहरूमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई व्यावहारिक ज्ञानका साथै कृषि व्यवसाय सञ्चालनबाट आय आर्जनको अवसर प्रदान गर्न परियोजनाले आ.व. २०७९/८० सम्म २ सय ८२ प्राविधिक शिक्षालयहरूसँग सहकार्य गरेको छ । परियोजनाले प्लास्टिक हाउस स्थापना, आधुनिक नर्सरी निर्माण, शिक्षालयमा पुस्तकालय तथा प्रयोगशालाको सुदृढीकरण,

५ परियोजनाको विभिन्न वर्षको वार्षिक प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरिएको सूचीबाट साभार

मौसम मापन उपकरण (meteorology station) निर्माण लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नका लागि अनुदान सहयोग गरेको र यस कार्यक्रमबाट १२ हजार ३ सय ३५ विद्यार्थीहरू लाभान्वित भएका छन् । यद्यपि, अध्ययन टोलीद्वारा केही प्राविधिक शिक्षालयहरूको स्थलगत भ्रमण गर्दा निर्माण गरिएका प्लास्टिक हाउस तथा आधुनिक नर्सरीहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापनको पक्ष निकै कमजोर पाइयो भने कतिपय स्थानमा प्लास्टिक हाउसको प्राविधिक रूपमा उपयोग गरेको देखिएन । उदाहरणार्थ सुर्खेतको रामघाटको प्राविधिक शिक्षालय, तनहुँ भिमादको प्राविधिक शिक्षालयमा प्लास्टिक टनेलको व्यवस्थापन पक्ष कमजोर रहेको पाइयो । यसैले, परियोजनाले यस्ता कार्यक्रमको लागि आवश्यक प्राविधिक सहयोग गर्न र नियमित अनुगमन गर्न जरुरी देखिएको छ ।

परियोजनाले वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम अनुसार माटो परीक्षण तथा बाली संरक्षणसम्बन्धी घुम्ती प्रयोगशाला सेवा मार्फत बाली संरक्षण शिविर (रोग किराको निदान सेवा), मत्स्य रोग शिविर, र माटो परीक्षण शिविर सञ्चालन गरेर कृषकहरूलाई आवश्यक प्राविधिक सल्लाह सुझाव दिएको पाइन्छ । यद्यपि, यस्ता कार्यक्रमहरू कृषकको माग अनुसार सञ्चालन हुन नसकेको गुनासो परियोजनामा संलग्न कृषि उद्यमी तथा कृषकहरूको रहेको छ । स्थानीयस्तरमा सामुदायिक कृषि प्रविधि प्रसार केन्द्रको स्थापना र पालिकाका कृषि तथा पशुसँग सम्बन्धित कार्यालयहरूसँग समन्वय गरेर यस्ता समस्याहरूको समाधान गर्न सकिने भएकाले यसतर्फ पनि परियोजनाले ध्यान दिन जरुरी छ ।

यसै रणनीति अन्तर्गत नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदलाई प्रविधि विकास र अनुसन्धानका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न परियोजना कार्यान्वयनका पाँचौँ वर्षसम्म बजेट उपलब्ध गराइएको थियो । तर, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले उपलब्ध बजेट बाह्य अनुसन्धान केन्द्र मार्फत अनुसन्धान तथा प्रविधि विकासलाई प्राथमिकता नदिएर पूर्वधार निर्माणमा खर्च गर्ने गरेको र विनियोजित बजेटको एक तिहाई मात्र खर्च भएकाले छैटौँ वर्षबाट बजेट विनियोजनको निरन्तरता नभएको पाइयो । परियोजना र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्विचको कमजोर सहकार्य र फितलो समन्वयको कारणले अनुसन्धान तथा प्रविधि विकाससम्बन्धी रणनीति अपेक्षित रूपमा अगाडि बढेन ।

यसैगरी परियोजनाले सरकारी फार्म केन्द्र, प्रयोगशालाहरूको सुदृढीकरण र आधुनिकीकरण गरेर परियोजनाले राष्ट्रिय प्राथमिकतामा राखेका बाली/वस्तुहरूको उन्नत बीउ, स्वच्छ विरुवा तथा भुराको उपलब्धता, रोग, किरा तथा माटो परीक्षण सेवा आदिको लागि पहिलो र दोस्रो वर्ष बजेट उपलब्ध गराएको भए तापनि केही सरकारी फार्म केन्द्र तथा प्रयोगशालाहरूले पूर्वधार निर्माण र भौतिक सुविधा विस्तारबाहेक उत्पादनका सहयोगी कार्यक्रमहरूमा बजेटको उपयोग गरेको देखिएन । यी संस्थाहरूको सेवा विस्तार नहुँदा सुन्तला, जुनार, आलु र माछाका सुपरजोनहरू प्रभावित भएका छन् । यस्ता सेवाहरू बाली तथा वस्तुको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न अति महत्त्वपूर्ण हुने हुँदा परियोजनाले उल्लिखित सेवाको सुनिश्चितताको लागि समन्वयमा विशेष पहल गर्न आवश्यक छ ।

सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र (CAESC) को अवधारणालाई कृषि विकास रणनीतिले पनि अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसार एकाइको रूपमा लिएको थियो । यस्ता सेवा केन्द्रहरूलाई हरेक स्थानीय तहमा स्थापना

गरिने लक्ष्य परियोजनाको भए तापनि प्रगति भएको देखिदैन । तर, पछिल्लो चरणमा ग्रामीण व्यवसाय तथा आर्थिक विकास परियोजना (REED) लागु भएका जिल्लाहरूका केही स्थानीय तहको सहकार्यमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र (CAESC) को भवन निर्माण कार्य सुरु भएको छ भने केहीमा सम्पन्न हुने अवस्था रहेको पाइयो (फिल्ड सर्वेक्षण, २०७९) । यसैगरी, सङ्घीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको कृषि क्षेत्र विकास कार्यक्रम (ASDP) ले केही स्थानीय तहहरूमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र (CAESC) स्थापना गरेको सन्दर्भमा परियोजनाले अनुभव सिकाइ अध्ययन (experience learning visit) को आधारमा सहकार्य गरेर यो कार्यक्रम अगाडि बढाउन सक्छ ।

समग्रमा समीक्षा गर्दा, परियोजनाले कृषि अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारविचको त्रिकोणात्मक सम्बन्धको विकास गरेर विशिष्टकृत क्षेत्रहरूको भूगोल अनुसार कृषि बाली वा वस्तुको उत्पादन प्रणालीसम्बन्धी समस्याहरू जस्तै बाली संरक्षण, माटोको उर्वराशक्ति व्यवस्थापन, नस्ल सुधार तथा पशुआहार, रोग र व्यवस्थापनमा आधारित रहेर कृषि अनुसन्धान गर्ने, फार्म केन्द्रहरूको सबलीकरण गरेर माटो परीक्षण तथा बीउ/बेना, माछा भुराको मुल स्रोत केन्द्रको रूपमा विकास गर्दै यस्ता केन्द्रहरूको सेवा विशिष्टकृत क्षेत्रमा विस्तार तथा कृषिसम्बन्धी आधारभूत सेवाको पहुँच वृद्धि गरेर कृषि आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणमा टेवा दिने नीतिगत व्यवस्था गरेको भए तापनि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् तथा यस अन्तर्गतका बाह्य अनुसन्धान केन्द्रहरू, सरकारी फार्म केन्द्र तथा प्रयोगशालाबाट परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरूमा अपेक्षित सेवाको विस्तार भएको पाइँदैन ।

यसैगरी, परियोजनाका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने एकाइहरू, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय सरकारका कृषिसँग सम्बन्धित कार्यालयहरूसँग छलफल गर्दा परियोजना निर्देशक समिति तथा परियोजना व्यवस्थापन एकाइले केन्द्रीयस्तरमा समन्वयको लागि पर्याप्त पहल गर्न नसकेकाले फिल्डसम्म त्यसको असर परेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । सरोकारवाला कृषकहरूसँग छलफल गर्दा सरकारी फार्म केन्द्रहरूबाट माटो परीक्षण, उन्नत बीउ, माछा भुरा तथा फलफूल विरुवा प्राप्त गर्न कठिन भएको पृष्ठपोषण प्राप्त भएको छ । त्यसैले, कृषि अनुसन्धान - शिक्षा - प्रसार प्रणालीको सुदृढ समन्वय एवम् आधुनिकीकरण कार्य परम्परागत कृषि प्रसारको मोडेल बजेट विनियोजन तथा प्राप्तिमा मात्र केन्द्रित हुने तर संस्थागत समन्वय तथा सहकार्य गरेर कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न चासो नदिने तथा अनुगमन नगर्ने परिपाटिको निरन्तरता कै रूपमा रहेकाले यो रणनीति सन्तोषजनक रूपमा अगाडि बढेको भन्न सकिने अवस्था देखिएन । परियोजनाको अपेक्षित लक्ष्य प्राप्त गर्न कृषि प्रसार, शिक्षा र अनुसन्धानको बलियो सम्बन्ध विकास गर्न परियोजना निर्देशक समितिले आवश्यक पहल गर्न जरुरी छ ।

३.३.४.६ प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको अवलम्बन

परियोजनाले सुपरजोन तथा जोन सम्भाग अन्तर्गतका कार्यक्रम अन्तर्गत कृषि बाली वा वस्तु उत्पादनमा संलग्न कृषकहरूलाई प्रोत्साहन गर्दै कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न बाली विशेषको आधारमा एक वर्षे बाली/वस्तुको हकमा प्रत्येक वर्ष १० प्रतिशत उत्पादकत्व वृद्धि र बहुवर्षे

वालीको हकमा क्षेत्र विस्तारको आधारमा कृषकहरूलाई प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान दिने रणनीति लिएको थियो ।

आ.व. २०७५/७६ सम्म ३४ वटा जोन र सुपरजोनहरूमा ३ हजार ३ सय ८६ हेक्टर क्षेत्र विस्तार र उत्पादकत्व वृद्धिको आधारमा जम्मा ने.रु. ८ करोड ८५ लाख ९८ हजार अनुदान रकम वितरण भएको पाइन्छ । परियोजना कार्यान्वयनको चौथो वर्षबाट आधार वर्षको तथ्याङ्क उपलब्ध हुन नसकेको, आर्थिक पारदर्शिताको अभाव र सम्भाग सञ्चालक समितिमा आएको विवाद, अनुदान रकमको ३० प्रतिशत सञ्चालक समितिको खातामा रहने प्रावधान रहेको तर उक्त रकम खर्च गर्ने प्राविधिक मापदण्ड, विधि तथा प्रक्रियामा समस्या रहेको आदि कारणबाट लेखापरीक्षणमा बारम्बार प्रश्न उठ्ने गरेकाले निरन्तरता पाउन सकेन । प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान कार्यक्रम अन्तर्गत डिजिटल माध्यमबाट सेवा प्रवाह गर्न तथा भौचर प्रणाली अवलम्बन गर्न सकिन्छ । यसबारे थप अध्ययन गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गरेमा कृषकहरूको कृषिप्रतिको आकर्षण बढाउन मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

३.३.४.७ गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता अभिवृद्धि

खाद्य स्वच्छताका मापदण्डहरू अवलम्बनका लागि घुम्ती प्रयोगशालाहरूको प्रयोग, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त प्रयोगशालाहरूको स्थापना, मुख्य बजार केन्द्रहरूमा द्रुत विषादी परीक्षण प्रयोगशाला स्थापना लगायतका पूर्वाधारहरू विकास गरी स्वच्छता एवम् गुणस्तर प्रमाणीकरणको व्यवस्था मिलाई कृषि तथा खाद्य वस्तुहरूको उत्पादनलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रवेश गराउने नीतिगत व्यवस्था परियोजनाले गरेको छ ।

उल्लिखित सन्दर्भमा, परियोजनाको सुरुका वर्षहरूमा सीमित प्रयोगशालाहरूको सुदृढीकरण कार्य अघि बढेको भए तापनि यसको निरन्तरता भएको छैन । गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता अभिवृद्धिको लागि परियोजना मार्फत उपकरणसहित प्रयोगशालाको सुविधा भएको मोबाइल भ्यान खरिद गरिएको थियो । उक्त मोबाइल भ्यान खरिदको प्रक्रियामा त्रुटि तथा अनियमितता भएको उजुरीमा अनुसन्धान गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गरेकामा उक्त अदालतबाट सो मुद्दामा सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई सफाई दिएको र उक्त भ्यान सञ्चालन गरी तीन महिनाको परीक्षण प्रतिवेदन मासिक रूपमा उपलब्ध गराउने भनी निर्णय भएकोमा दक्ष जनशक्तिको अभावमा सञ्चालन हुन नसकेको दावी परियोजनाको रहेको छ । यस सन्दर्भमा परियोजना निर्देशक समितिले पनि आवश्यक पहल गरी नीतिगत मार्गदर्शन तथा हस्तक्षेप गर्न पछि परेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

कालिमाटी तरकारी तथा फलफूल थोक बजार, काठमाडौँ लगायत देशका प्रमुख कृषि बजार स्थलहरू र भारतीय सीमावर्ती बजारहरूमा द्रुत विषादी परीक्षण प्रयोगशाला स्थापना गरी विषादी परीक्षण गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । तर, भारतीय सीमा नाकामा विषादी परीक्षण गर्ने नीतिमा भारतले आपत्ति जनाएपछि केही समय स्थगित भएकोमा सर्वोच्च अदालतको अन्तरिम आदेश अनुसार विषादी परीक्षण

कार्य खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग र कृषि केन्द्रीय प्रयोगशालाले आगाडि बढाएको पाइयो (Khanal, 2019; Giri, 2019) । यद्यपि, जनशक्ति तथा अन्य कारणले यो रणनीति पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन भएको छैन । सुपरजोन कार्यान्वयन एकाइमा खाद्य अनुसन्धान शाखाको व्यवस्था गरिए तापनि यसको कार्यान्वयन हुन सकेन ।

३.३.४.८ वातावरण परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणाली अवलम्बन

जलवायु परिवर्तनको अन्तरसम्बन्ध खाद्य उत्पादन तथा आपूर्ति प्रणालीसँग हुन्छ । यसले खाद्य सुरक्षामा प्रत्यक्ष वा परोक्ष प्रभाव पार्ने गर्दछ । जलवायु परिवर्तनका कारण औसत तापक्रमको वृद्धि तथा जल आपूर्तिको कमीले बाली उत्पादनमा नकारात्मक असर पार्ने तथ्य विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएको छ । नेपालको कृषि क्षेत्रमा पनि जलवायु परिवर्तनको असर देखिन थालेको र नेपाल जलवायु परिवर्तनको उच्च जोखिम भएको क्षेत्रमा पर्ने देश हुनाले परियोजनाले वातावरण परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणाली अवलम्बन गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको थियो ।

उल्लिखित सन्दर्भमा परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरूमा जलवायु परिवर्तनको असर कम गर्न परियोजनाले कृषकहरूलाई जलवायुमैत्री खेतीमा उत्प्रेरित गर्न स्मार्ट सिँचाइ प्रविधिहरू जस्तै: साना तथा थोपा सिँचाइ, सौर्य सिँचाइ, स्पिडकलर, मल्विड प्रविधि, प्राङ्गारिक मलको उत्पादन, भुईँ तथा डाले घाँसको रोपण आदिमा अनुदान सहूलियत उपलब्ध गराएको छ । यसका साथै कृषकहरूलाई मौसमसम्बन्धी सूचना प्रवाह गर्न र प्रतिकूल मौसम सहन सक्ने मुख्य बालीका जातहरूको बारेमा जानकारी दिन केही प्रयास भएको सर्वेक्षणका क्रममा पाइयो । यद्यपि, हरित गृह ग्यास उत्सर्जन कम गर्ने प्रविधिहरूको प्रवर्धन गर्न सुपरजोनहरूमा अनुसन्धान एकाइ पनि स्थापना गर्ने र अनुसन्धानबाट विकास वा परीक्षण गरिएका उपयुक्त अनुकूलन प्रविधिहरू कृषकहरूलाई हस्तान्तरण गर्ने योजनाको सम्बन्धमा भने ठोस पहल भएको देखिएन । परियोजनाले आगामी दिनमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को प्रादेशिक निकायहरू र बाह्य अनुसन्धान केन्द्र तथा विश्वविद्यालयहरूको सहकार्यमा जलवायु अनुकूलन पद्धतिको विकास गर्न थप पहल गर्दै लगानी गर्न वाञ्छनीय हुन्छ ।

३.४ लाभान्वित समूह तथा समावेशीकरणको अवस्था

स्थलगत अवलोकनको क्रममा परियोजनाको अपेक्षा अनुसार साना तथा भूमिहीन कृषकहरू पकेट तथा ब्लकका कार्यक्रममा सहभागी भएको पाइएको छ । साथै, ठुला कृषक, कृषि उद्यमीहरू, कम्पनीहरू, व्यापारीहरू र कृषि मजदुरहरू परियोजनाले सञ्चालन गरेका सबै सम्भाग विकास कार्यक्रम अन्तर्गत सघन कृषि प्रणालीको अवलम्बन तथा प्रवर्धन, कृषि सामग्रीको आपूर्ति, कृषि उपजको बजारीकरण तथा प्राथमिक प्रशोधनजस्ता गतिविधिहरूबाट कुनै न कुनै रूपमा समावेश भएको पाइएको छ ।

परियोजनाको प्राविधिक सहयोगबाट २ सय ८२ प्राविधिक शिक्षालयका १२ हजार ३ सय ३५ विद्यार्थीहरू तथा विभिन्न कृषि कलेज तथा कृषि विश्वविद्यालयका १ हजार ८ सय ६२ कृषि विषयमा स्नातक

अध्ययनरत विद्यार्थीहरू प्रत्यक्ष लाभान्वित भएका छन् । साथै, परियोजनाको अनुदान लगानीबाट निर्माण भएका १ हजार ३८ वटा पूर्वाधार संरचनाहरू तथा सडकलन केन्द्रको विकास र ३३ वटा हुवानी साधनहरूको परिचालनबाट करिब १५ हजार मानिसहरू प्रत्यक्ष लाभान्वित भएको अनुमान गरिएको छ (प्र.कृ.आ.प., २०८०ख) ।

नेपालजस्तो सामाजिक विविधताले भरिपूर्ण समाजमा ठुला विकास परियोजना सञ्चालन गर्दा समाजका सबै जातजाति र वर्गका जनताको सहभागिता सुनिश्चित हुने गरी लक्ष्य निर्धारण गर्नु पर्दछ । परियोजनाको दस्तावेजमा लैङ्गिक तथा जातिय समावेशीकरणको पक्षलाई उल्लेख नगरेको भए तापनि यसलाई ध्यानमा राखेर कार्यान्वयन गरेको पाइन्छ । परियोजनाका सघन कृषि प्रणालीबाट आ.व. २०७३/७४ देखि आ.व. २०७९/८० सम्म करिब १३ लाख ९५ हजार ७ सय १८ जना कृषक घर परिवार लाभान्वित भएका छन् । सामाजिक समावेशीकरणको लक्ष्य निर्धारण नगरेको भए तापनि परियोजनाका लाभान्वित घर परिवारमध्ये महिलाको सहभागिता ५०.४६ प्रतिशत, जनजातिको ३७.२ प्रतिशत, दलितको १३.२ र अन्य लाभान्वित वर्गको सहभागिता ४९.२४ प्रतिशत रहेको छ (प्र.कृ.आ.प., २०८०ख) ।

भौगोलिक समावेशीकरणको दृष्टिकोणले परियोजनाले दुर्गम क्षेत्रलाई समेत प्राथमिकता दिँदै सात वटै प्रदेशमा जोन तथा सुपरजोन सम्भाग विकासका कार्यक्रमहरू र ७७ वटै जिल्लामा ब्लक तथा पकेट सम्भाग विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरेको छ । यसले परियोजनाले विविध भौगोलिक क्षेत्रलाई समावेश गर्ने पक्षलाई आत्मसात गरेको देखिन्छ । यद्यपि, यसरी भौगोलिक क्षेत्र विस्तार गर्दा जिल्लाहरू तथा कार्यक्रम छनोटमा पर्याप्त अध्ययन गरेको देखिएन । साथै, सम्भागहरू कार्यान्वयन गर्दा यथेष्ट ध्यान नपुऱ्याएकाले विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा प्रविधि हस्तान्तरण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, अभिलेख तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन, उत्पादन साधनको उपलब्धता, प्रविधिको पहुँच वृद्धि आदिजस्ता उत्पादकत्व वृद्धिका विभिन्न आयामहरूमा समस्या देखिएको छ भने परियोजनाको प्रभावकारितामा समेत प्रश्न उठेको छ ।

३.५ स्रोत उपयोगको दक्षता र प्रभाव

यस खण्डमा परियोजनाको वित्तीय स्रोतको उपयोगको दक्षताको साथै व्यवस्थापकीय दक्षता अन्तर्गत उत्पादकत्व वृद्धि तथा रोजगार, सुपरजोनमा संलग्न कृषकहरूको परियोजना प्रतिको धारणाजस्ता विषयहरू समेटिएको छ ।

३.५.१ वित्तीय स्रोत उपयोगको कुशलता

परियोजनाले यसको १० वर्षे कार्यान्वयन अवधिभरमा ने.रु. १ खर्ब ३० अर्ब खर्च गर्ने लक्ष्य लिएकोमा सोमध्ये समीक्षा भएको आ.व. २०७९/८० सम्मको कुल सञ्चित लगानी (cumulative investment) लक्ष्य ने.रु. ७३.२४ अर्ब रहेकोमा नेपाल सरकारले परियोजनालाई ने.रु. ४५.०३ अर्ब बजेट विनियोजन

गरेको थियो। विनियोजन भएको बजेट परियोजनाको कुल लक्ष्यको ६१.५ प्रतिशत रहेको छ भने आ.व. २०७९/८० सम्मको कुल खर्च ने.रु. ३०.७८ अर्ब मात्र रहेको छ। यो रकम सोही आ.व. सम्मको लक्षित लगानीको ४२.०२ प्रतिशत र परियोजनाको कुल लक्ष्यको तुलनामा २३.५४ प्रतिशत मात्र हुन्छ (तालिका ३.१)।

उल्लिखित प्रमाणको आधारमा परियोजनाले नेपाल सरकारले उपलब्ध गराएको वित्तीय स्रोतको पूर्ण उपयोग गर्न नसकेको र परियोजना व्यवस्थापन कार्यालयको खर्च गर्ने क्षमतामा समेत कमजोर रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ। यदि अहिलेको दरमा नै परियोजनाले खर्च गर्ने हो भने आगामी तीन वर्षमा थप ने.रु. १३.१९ अर्ब खर्च भई करिब ४४ अर्ब मात्र खर्च हुने देखिन्छ। जुन कुल लगानी लक्ष्यको ३४ प्रतिशत मात्र हुन्छ।

परियोजनाले प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा वस्तुको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि लगायत यान्त्रीकरण, क्षेत्र विस्तार, अनुसन्धान तथा पूर्वाधार निर्माण आदिमा प्रतिएकाइ क्षेत्रफल/प्रतिघार/प्रतिपशुमा परियोजनाको सुरुदेखि आ.व. २०७८/७९ सम्म गरेको सञ्चित लगानी (cumulative investment) तालिका ३.७ मा प्रस्तुत गरिएको छ। कृषकहरूले गरेको लगानीको एकिन तथ्याङ्क परियोजनाको तथ्याङ्क अभिलेखबाट प्राप्त गर्न नसकिएको र कार्यक्रम अनुसार कृषकले फरक फरक अनुपातमा लगानी गर्ने भएको हुनाले सोको समेत अभिलेख प्राप्त नहुँदा तालिकामा उल्लेख गरिएको सञ्चित लगानीमा कृषकको लगानी समावेश गरिएको छैन।

उक्त तालिका अनुसार माछामा सबैभन्दा धेरै सञ्चित लगानी प्रतिहेक्टर १ लाख ५१ हजार उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिसम्बन्धी गतिविधिमा खर्च भएको अनुमान गरिएको छ। यसैगरी, उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिसम्बन्धी गतिविधि अन्तर्गत सुन्तलाजात फलफूल तथा आँपमा प्रतिहेक्टर १ लाख ४ हजार, अलैंचीमा ८१ हजार, स्याउमा ६३ हजार, तरकारी बालीमा ७२ हजार, आलु बालीमा ५५ हजार, मकै बालीमा ६९ हजार र धान बालीमा ५३ हजार रहेको छ। परियोजना सुरु हुनुपूर्व आ.व. २०७१/७२ मा प्रकाशित प्रतिवेदनहरूमा विभिन्न बालीहरूको उत्पादन खर्चसम्बन्धी विवरण उल्लेख गरिएको पाइन्छ (DoA; 2072a, 2072b, 2073)। यस अनुसार बाली उत्पादनमा लाग्ने खर्च तथा परियोजनाको लगानीको तुलना गर्दा कृषि आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणमा पर्याप्त लगानी भएको भन्न सक्ने अवस्था देखिएन। उदाहरणको लागि, खाद्यान्न बालीहरू- धान, गहुँ र मकैको लागि प्रतिहेक्टर क्रमशः रु. ६४ हजार, ६२ हजार र ५५ हजार लाग्ने तर परियोजनाको यी बालीहरूमा प्रतिहेक्टर औसत लगानी जम्मा रु. ८.८२ हजार, ७.२३ हजार र ११.५३ हजार रहेको छ। त्यसैगरी, अन्य बालीहरूमा पनि परियोजनाको लगानी र बालीलाई आवश्यक उत्पादन खर्च अनुपात ४ देखि २० प्रतिशत मात्र रहेको छ।

तालिका ३.७ विभिन्न बाली तथा वस्तुमा गरिएको सञ्चित लगानी (Cumulative Investment)

क्र.सं.	बाली/वस्तु	एकाइ	आ.व. २०७३/७४-२०७८/७९ सम्मको लगानी (रु. हजारमा)			
			व्यवस्थापन खर्चबाहेक		व्यवस्थापन खर्चसहित	
			सञ्चित लगानी	प्रतिवर्ष औसत लगानी	सञ्चित लगानी	प्रतिवर्ष औसत लगानी
१	धान	प्रति हे.	५२.९	८.८२	६४.६५	१०.८१
२	मकै	प्रति हे.	६९.१९	११.५३	८४.८१	१४.१४
३	गहुँ	प्रति हे.	४३.३९	७.२३	५३.१९	८.८६५
४	तरकारी	प्रति हे.	७२.४३	१२.०७	८८.७९	१४.८
५	आलु	प्रति हे.	५५.४	९.२३	६७.९२	११.३२
६	स्याउ	प्रति हे.	६३.२५	१०.५४	७७.५३	१२.९२
७	सुन्तलाजात	प्रति हे.	१०४.६४	१७.४४	१२८.२७	२१.३८
८	केरा	प्रति हे.	३१.३२	५.२२	३८.४	६.४
९	आँप	प्रति हे.	१०४.५९	१७.४३	१२८.२२	२१.३७
१०	अलैची	प्रति हे.	८१.९५	१३.६६	१००.४६	१६.७४
११	दलहन	प्रति हे.	१९.१२	३.१९	२३.४४	३.९०७
१२	तेलहन	प्रति हे.	२३.११	३.८५	२८.३३	४.७२२
१३	अदुवा/ बेसार	प्रति हे.	६०.५५	१०.०९	७४.२३	१२.३७
१४	दूध	प्रति पशु	४.५	०.७५	५.५२	०.९२
१५	माछा	प्रति हे.	१५०.९	२५.१५	१८४.९८	३०.८३
१६	मासु	प्रति पशु	०.२८	०.०५	०.३४	०.०५७
१७	मौरी घर	प्रति घर	२.५५	०.४३	३.१३	०.५२२

स्रोत: जोन तथा सुपरजोनको तथ्याङ्क परियोजनाको वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/८० र ब्लक तथा पकेटको तथ्याङ्क परियोजना सर्वेक्षण २०७९ मा आधारित भई आकलन गरिएको

३.५.२ परियोजनाको आर्थिक विश्लेषण

परियोजनाका विभिन्न सम्भाग अन्तर्गत सञ्चालन भएका अधिकांश विशिष्टीकृत बाली तथा वस्तुका उत्पादन क्षेत्रहरू कृषि विकासको विगत सात दशकदेखि गरिएका प्रयासहरूबाट विकसित भएका भौगोलिक क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछन् । परियोजनाले कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नुपूर्व यी क्षेत्रहरूको आधार तथ्याङ्क

सर्वेक्षण (baseline survey) मार्फत आधार तथ्याङ्क सङ्कलन नगरेको र परियोजना सुरु भएपछि पनि परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरू अन्तर्गत सञ्चालन भएका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूको क्षेत्रफल, उत्पादन तथा उत्पादकत्व, पशु सङ्ख्या, मौरी घरको सङ्ख्या, कृषि उपजको मौद्रिक आय (monetary income) जस्ता तथ्याङ्कहरूको डेटाबेस व्यवस्थित गर्न नसकेको सन्दर्भमा आर्थिक विश्लेषण (economic analysis) गर्ने कार्य जटिल तथा कठिन हुन्छ। यद्यपि, केही पूर्वमान्यताहरू (assumptions) तथा मापदण्डको आधारमा परियोजनाको लगानीको प्रतिफल प्रक्षेपण गर्न आन्तरिक आय दर (internal rate of return) विधिको प्रयोग गरिएको छ।

परियोजनाले हस्तक्षेप गरेका विभिन्न कृषि गतिविधिहरूमा परियोजना र कृषकको लगानी खुल्ने गरी तथ्याङ्कको अभिलेख व्यवस्थापन गरेको पाइएन। तर, परियोजनाले कृषि गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दा ५०-८५ प्रतिशत सम्म अनुदान दिने गरेको हुनाले परियोजनाको आन्तरिक आय दर आकलन (predict) गर्न कृषकको लगानीका चार विकल्पहरू क्रमशः ६० प्रतिशत, ५० प्रतिशत, ४० प्रतिशत र ३० प्रतिशत लिइएको छ। साथै, ग्रामीण विकास परियोजनाहरूमा सामान्यतया १५ प्रतिशतभन्दा कम व्यवस्थापन खर्च हुनु स्वाभाविक तथा राम्रो मानिने हुँदा व्यवस्थापन खर्चहरूको विकल्प ५ प्रतिशत र १० प्रतिशतको पूर्वधारणा लिइएको छ। आर्थिक विश्लेषणको लागि डिस्काउण्ट दर (discount rate) १२ प्रतिशत लिइएको छ। परियोजनाको आर्थिक विश्लेषणको लागि लिइएका पूर्वमान्यता वा मापदण्डहरू अनुसूची ६ मा प्रस्तुत गरिएको छ। समीक्षा वर्षलाई (आ.व. २०७८/७९) आधार वर्ष मानेर परियोजना सुरु भएको वर्ष (आ.व. २०७३/७४) देखि समीक्षा वर्षसम्म परियोजनाको खर्च तथा आम्दानीलाई कम्पाउण्डिङ तथा समीक्षा वर्षभन्दा पछिका १० वर्षसम्म परियोजनाद्वारा सञ्चालन गरिएका क्रियाकलापको निरन्तरतामा लाग्ने व्यवस्थापन खर्च अनुमान गरी सो को डिस्काउण्टिङ गर्दा प्रक्षेपण भएको नगद प्रवाहलाई अनुसूची ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

कृषिजन्य उपजहरूको स्थानीय मूल्यको आधारमा आकलन गरिएको मौद्रिक आयबाट हुने नगद प्रवाह अनुसार परियोजनाको प्रक्षेपित आन्तरिक आय दर (internal rate of return) सबै विकल्पहरूमा २१ प्रतिशतभन्दा बढी पाइयो र आ.व. २०७८/७९ को खुद वर्तमान मूल्य (net present value) को विस्तार ने रु. ७७ अर्ब देखि १ सय ७ अर्बसम्म पाइयो (तालिका ३.८; विस्तृत नगद प्रवाह तालिका अनुसूची ७.१ मा)।

तालिका ३.८ आन्तरिक आय दर र खुद वर्तमान मूल्य (स्थानीय मूल्यको आधारमा)

व्यवस्थापन खर्चको विकल्पहरू	कृषकको लगानीको विकल्पहरू (प्रतिशत)			
	६०%	५०%	४०%	३०%
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत)				
व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत भएमा	२१.७८	२९.४३	३६.२४	४२.३६

व्यवस्थापन खर्चको विकल्पहरू	कृषकको लगानीको विकल्पहरू (प्रतिशत)			
	६०%	५०%	४०%	३०%
व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत भएमा	२१.२४	२८.९९	३५.८८	४२.०५
२०७८/७९ को खुद वर्तमान मूल्य (ने रु. अर्बमा)				
व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत भएमा	८०.४८	९२.९२	१०१.२१	१०७.१३
व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत भएमा	७७.०३	९०.०७	९८.७७	१०४.९८

स्रोत: परियोजनाको वार्षिक प्रतिवेदनहरू तथा स्थलगत भ्रमण (२०७९/८०) मा सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूका आधारमा प्रक्षेपण गरिएको

यसैगरी, धान, गहुँ र मकैको आयात मूल्य समानताको (import price parity) आधारमा आकलन गरिएको मौद्रिक आयबाट हुने नगद प्रवाह अनुसार परियोजनाको आन्तरिक आय दर (internal rate of return) सबै विकल्पहरूमा २० प्रतिशतभन्दा बढी प्रक्षेपण भएको छ, भने खुद वर्तमान मूल्यको विस्तार ने रु. ७२ अर्बदेखि १ सय २ अर्बसम्म रहेको पाइयो (तालिका ३.९; विस्तृत नगद प्रवाह तालिका अनुसूची ७.२ मा) ।

तालिका ३.९ आन्तरिक आय दर र खुद वर्तमान मूल्य (आयात मूल्य समानताको आधारमा)

व्यवस्थापन खर्चको विकल्पहरू	कृषकको लगानीको विकल्पहरू (प्रतिशत)			
	६०%	५०%	४०%	३०%
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत)				
व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत भएमा	२०.५४	२७.९६	३४.५७	४०.५०
व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत भएमा	१९.९८	२७.५१	३४.२०	४०.१८
२०७८/७९ को खुद वर्तमान मूल्य (ने रु. अर्बमा)				
व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत भएमा	७५.७४	८८.१७	९६.४६	१०२.३८
व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत भएमा	७२.२९	८५.३३	९४.०२	१००.२३

स्रोत: परियोजनाको वार्षिक प्रतिवेदनहरू तथा स्थलगत भ्रमण (२०७९/८०) मा सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूका आधारमा प्रक्षेपण गरिएको

माथि उल्लिखित तालिका ३.८ र ३.९ अनुसार कृषकहरूको लगानी सहभागिताका तथा व्यवस्थापन खर्चका विकल्पहरूसहित सबै विकल्पहरूमा परियोजनाको आन्तरिक आय दर (internal rate of return) डिस्काउण्ट दर १२ प्रतिशतभन्दा धेरै भएकाले परियोजना आर्थिक दृष्टिकोणबाट राम्रो देखिएको छ । यसले लगानीको प्रतिफल सहजै प्राप्त हुने देखिन्छ ।

३.५.३ प्राविधिक दक्षता

३.५.३.१ उत्पादकत्व वृद्धि

क. बाली तथा वस्तुहरूको उत्पादकत्व वृद्धि

परियोजनाको आ.व. २०७८/०७९ को विभिन्न बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्वसम्बन्धी विवरण तालिका ३.१० मा प्रस्तुत गरिएको छ। उक्त तालिका अनुसार परियोजनाका प्राथमिकता प्राप्त सबै बाली तथा वस्तुहरूको उत्पादकत्व नेपालको राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्वभन्दा बढी छ।

तालिका ३.१० विभिन्न बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्वको स्थिति

क्र.सं.	बाली/ वस्तु	बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व (२०७८/७९)				उत्पादकत्वमा अन्तर (+/-)	
		एकाइ	परियोजना (क)	पन्ध्रौं योजनाको लक्ष्य (ख)	राष्ट्रिय औसत (ग)	परियोजना र पन्ध्रौं योजना (क-ख)	परियोजना र राष्ट्रिय औसत (क-ग)
१	धान	मे.ट./हे.	४.५३	४.५०	३.७४	+०.०३	+१.०६
२	मकै	मे.ट./हे.	४.२८	४.००	३.१५	+०.२८	+१.१३
३	गहुँ	मे.ट./हे.	४.२०	३.५०	२.९९	+०.७	+१.२१
४	दलहन	मे.ट./हे.	१.३६	१.३०	१.२२	+०.०६	+०.१४
५	तेलहन	मे.ट./हे.	१.५४	१.३०	१.१०	+०.२४	+०.४४
६	तरकारी	मे.ट./हे.	१६.७२	२०.००	१४.३३	-३.२८	+२.३९
७	आलु	मे.ट./हे.	२१.१०	२२.००	१७.२०	-०.९	+३.९
८	स्याउ	मे.ट./हे.	१०.०१	१२.००	८.४५	-१.९९	+१.५६
९	सुन्तलाजात फलफूल	मे.ट./हे.	१०.७१	१२.००	९.४७	-१.२९	+१.२४
१०	केरा	मे.ट./हे.	१७.६१	१२.००	१५.८५	+५.६१	+१.७६
११	आँप	मे.ट./हे.	१२.६१	१२.००	१२.३०	+०.६१	+०.३१
१२	अलैची	मे.ट./हे.	०.६८	-	०.५५	-	+०.१३
१३	अदुवा/ बेसार	मे.ट./हे.	१५.६३	-	१२.८२	-	+२.८१
१४	दूध	मे.ट./पशु	१.५५	१.१४	०.८९	+०.४१	+०.६६

क्र.सं.	बाली/वस्तु	बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व (२०७८/७९)				उत्पादकत्वमा अन्तर (+/-)	
		एकाइ	परियोजना (क)	पन्ध्रौँ योजनाको लक्ष्य (ख)	राष्ट्रिय औसत (ग)	परियोजना र पन्ध्रौँ योजना (क-ख)	परियोजना र राष्ट्रिय औसत (क-ग)
१५	माछा	मे.ट./हे.	५.७०	६.००	५.३१	-०.३	+०.३९
१६	मौरी घर	मे.ट./घार	०.०३	-	०.०२	-	+०.०१

स्रोत: प्र.कृ.आ.प. (२०८०ख) र फिड सर्वेक्षण, (२०८०) को आधारमा आकलन गरिएको

यसले परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरू अन्तर्गत कार्यान्वयन गरिएका कृषिसम्बन्धी गतिविधिहरू र रणनीतिहरू प्रतिएकाइ क्षेत्रफल/पशु/मौरी घरको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन सहयोगी भएको देखिन्छ। साथै, परियोजनाले खाद्यान्न बाली (धान, मकै, गहुँ), दलहन बाली, तेलहन बाली, फलफूल बाली (आँप, केरा) र दूधमा पन्ध्रौँ योजनाको लक्ष्य हासिल गर्न सफल भएको छ भने तरकारी, आलु, स्याउ, सुन्तलाजात फलफूल, माछा, आदिको उत्पादकत्व उक्त योजनाको लक्ष्यभन्दा कम नै रहेको छ।

ख. प्राथमिकता प्राप्त बालीहरूको थप उत्पादन

परियोजनाको हस्तक्षेपको कारण प्राथमिकता प्राप्त बालीहरूको थप उत्पादन आकलन गर्न राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्वसँग तुलना गरिएको छ। यसको लागि परियोजनाले सेवा दिएको विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा परियोजना नभएको भए उक्त क्षेत्रको न्यूनतम उत्पादकत्व राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्व सरह नै हुने पूर्वअवधारणा लिइएको छ। यस अवधारणाको आधारमा आ.व. २०७८/७९ मा परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरूमा सञ्चालन गरिएको सघन कृषि प्रणाली प्रवर्धनसम्बन्धी गतिविधिहरूबाट प्राथमिकता प्राप्त बालीहरूको उत्पादकत्व वृद्धि भएकाले वार्षिक छ, ४९ हजार ९ सय ६२ मे. टन. थप उत्पादन भएको छ। साथै, स्थानीय मूल्य अनुसार उक्त उत्पादनको मौद्रिक आय १७ अर्ब ९९ करोड १२ लाख भएको अनुमान गरिएको छ (तालिका ३.६)।

ग. कृषि यान्त्रीकरण र यसको व्यवस्थापन

कृषि यान्त्रीकरण सम्बन्धमा परियोजनाले उत्कृष्ट कार्य गरेको भनेर हिचकिचाउनु पर्दैन। कृषि क्षेत्रमा यन्त्र उपकरणको प्रयोग गर्न परियोजनाले गरेका प्रयासहरू उत्कृष्ट रहेका छन्। परियोजनाले ६ सय १ वटा कस्टम हायरिड सेन्टरको स्थापना तथा कृषकलाई व्यक्तिगत रूपमा उपकरण किन्न अनुदान उपलब्ध गराएर खेतीको लागत घटाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। कस्टम हायरिड सेन्टर मार्फत स्थानीय बजार दरभन्दा १५ देखि २० प्रतिशतसम्म न्यून दरमा मेसिनरीको सुविधा उपलब्ध भएको छ भने परियोजना लागु भएको क्षेत्रमा औसत उर्जा उपयोग राष्ट्रिय उर्जा उपयोगभन्दा ०.६४ किलोवाट

प्रतिहेक्टर बढी छ । साथै, कृषि यान्त्रीकरणले महिलाको कामको बोझ घटाउन समेत सहयोग गरेको छ । यद्यपि, यान्त्रीकरणको स्तर मध्यपहाड र उच्च पहाडमा भन्दा तराईमा अधिक रहेको छ (प्र.कृ.आ.प., २०८०क) ।

कृषि यान्त्रीकरणको प्रयास उत्कृष्ट भए तापनि मेसिनरी उपकरणहरूको न्यूनतम उपयोग हुनुपर्ने स्तर तथा कमाण्ड क्षेत्रको अध्ययनविना कस्टम हायरिड सेन्टर स्थापना गरेको देखियो । यसले गर्दा मेसिनरी उपयोग न्यून भएको अवस्थामा खर्च व्यवस्थापनमा समस्या भएको तथा भविष्यमा पनि आवश्यक कमाण्ड क्षेत्र नपुगेर मेसिनरी उपकरणहरूको उपयोग नहुने सम्भावना देखिएकाले कस्टम हायरिड सेन्टर स्थापना गर्नुपूर्व वा कुनै ठुला उपकरण अनुदानमा उपलब्ध गराउनुपूर्व उल्लिखित विषयमा परियोजनाले विशेष ध्यान दिन जरुरी हुन्छ ।

३.५.३.२ परियोजनाका लाभग्राही र गैरलाभग्राहीहरूबिचको उत्पादकत्वको तुलना

लाभग्राही र गैरलाभग्राहीहरूबिचको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय विधिबाट परीक्षणको लागि अन्तरसम्बन्धित तथ्याङ्कका लागि टी-परीक्षण (paired t-test) तथा असम्बन्धित तथ्याङ्कका लागि भिन्नता परीक्षण (variance test) र टी-परीक्षण (unpaired t-test) बाट विश्लेषण गरियो । सर्वेक्षणबाट सङ्कलन गरेको “५ वर्ष पहिले” र “अहिले” अर्थात् समीक्षा वर्ष २०७९/८० असारको तथ्याङ्कको परीक्षण Paired t-test विधिबाट गरियो । परियोजनाका लाभग्राही उत्तरदाताको तथ्याङ्कलाई “परियोजनासहित” र परियोजनाभन्दा बाहिरका उत्तरदाताको तथ्याङ्कलाई “परियोजनाबाहेक” को समूहमा वर्गीकरण गरेर unpaired t-test गरियो । दुवै विधिहरूको परीक्षण सूचक गुणाङ्क (t-coefficient) र भ्रमांशको सम्भाव्यता (level of significance) सम्बन्धी विवरण तालिका ३.११, ३.१२, ३.१३ र ३.१४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

क. धान सुपरजोन कपिलवस्तु

कपिलवस्तुको घरधुरी सर्वेक्षण अनुसार परियोजना कार्यक्रमबाट लाभान्वित हुने उत्तरदाता र परियोजनाको सहयोग प्राप्त नगर्ने उत्तरदाताको धानको उत्पादकत्व परीक्षण गर्दा निम्न नतिजा प्राप्त भएको छ (तालिका ३.११) ।

- ▶ परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको धानको पाँच वर्ष पहिलेको उत्पादकत्व र अहिलेको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट समान रहेको छ ।
- ▶ परियोजनासहितका कृषकहरूको धानको ५ वर्ष पहिलेको उत्पादकत्वभन्दा अहिलेको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट बढी छ ।
- ▶ परियोजनासहितका कृषकहरूको अहिलेको धानको उत्पादकत्व र परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको धानको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट समान छ ।

तालिका ३.११ धान बालीको उत्पादकत्वको तुलनात्मक परीक्षण सूचकसम्बन्धी विवरण

विवरण	कपिलवस्तु: धान बालीको उत्पादकत्व		
	पाँच वर्ष पहिले	अहिले	परीक्षणको सूचक गुणाङ्क
परियोजनाबाहेक	१.३२९ ± ०.३८०	१.३२९ ± ०.३५१	t = ०.०२६००९ अहिले = पहिले
परियोजनासहित	१.२३८ ± ०.३६५	१.२८३ ± ०.३३८	t = २.७५८६** अहिले > पहिले
परियोजनासहित र परियोजनाबाहेक	t = -१.४२८* प. सहित < प. बाहेक	t = -०.७७५०६ प. सहित = प. बाहेक	F = ०.९२३४५ (अहिले)

** : ५ प्रतिशत भ्रमांशको सम्भाव्यता, * : १० प्रतिशत भ्रमांशको सम्भाव्यता, उत्पादकत्वको एकाइ: कट्टा/क्विन्टल

ख. जुनार सुपरजोन, सिन्धुली

सिन्धुली जिल्लाको घरधुरी सर्वेक्षण अनुसार परियोजनाका कार्यक्रमबाट लाभान्वित हुने उत्तरदाता र परियोजनाको सहयोग प्राप्त नगर्ने उत्तरदाताको जुनारको उत्पादकत्व परीक्षण गर्दा निम्न नतिजा प्राप्त भएको छ (तालिका ३.१२) ।

- ▶ परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको जुनारको पाँच वर्ष पहिलेको उत्पादकत्वभन्दा अहिलेको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट बढी छ ।
- ▶ परियोजनासहितका कृषकहरूको जुनारको पाँच वर्ष पहिलेको उत्पादकत्वभन्दा अहिलेको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट बढी छ ।
- ▶ परियोजनासहितका कृषकहरूको अहिलेको जुनारको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको अहिलेको उत्पादकत्वभन्दा बढी छ ।

तालिका ३.१२ जुनार बालीको उत्पादकत्वको तुलनात्मक परीक्षण सूचकसम्बन्धी विवरण

विवरण	सिन्धुली: जुनार बालीको उत्पादकत्व		
	५ वर्ष पहिले	अहिले	परीक्षणको सूचक गुणाङ्क
परियोजनाबाहेक	४.९९३ ± ३.२७२	६.२०९ ± २.५४४	t = २.४११** अहिले > पहिले

विवरण	सिन्धुली: जुनार बालीको उत्पादकत्व		
	५ वर्ष पहिले	अहिले	परीक्षणको सूचक गुणाङ्क
परियोजनासहित	५.८७९ ± ३.३९४	७.०५८ ± ३.५४८	t = ३.७९९७*** अहिले > पहिले
परियोजनासहित र परियोजनाबाहेक	t = १.२५७ प. सहित = प. बाहेक	t = १.३८४१८ प. सहित > प. बाहेक	F = १.९४४७*** (अहिले)

***: १ प्रतिशत भ्रमांशको सम्भाव्यता, **: ५ प्रतिशत भ्रमांशको सम्भाव्यता, *: १० प्रतिशत भ्रमांशको सम्भाव्यता, उत्पादकत्वको एकाइ: रोपनी/क्विन्टल

ग. आलु सुपरजोन, डडेलधुरा

डडेलधुरा जिल्लाको घरधुरी सर्वेक्षण अनुसार परियोजनाका कार्यक्रमबाट लाभान्वित हुने उत्तरदाता र परियोजनाको सहयोग प्राप्त नगर्ने उत्तरदाताको आलुको उत्पादकत्व परीक्षण गर्दा निम्न नतिजा प्राप्त भएको छ (तालिका ३.१३) ।

- ▶ परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको आलुको पाँच वर्ष पहिलेको उत्पादकत्वभन्दा अहिलेको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट बढी छ ।
- ▶ परियोजनासहितका कृषकहरूको आलुको पाँच वर्ष पहिलेको उत्पादकत्वभन्दा अहिलेको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट बढी छ ।
- ▶ परियोजनासहितका कृषकहरूको अहिलेको आलुको उत्पादकत्व र परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको अहिलेको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट समान छ ।

तालिका ३.१३ आलु बालीको उत्पादकत्वको तुलनात्मक परीक्षण सूचकसम्बन्धी विवरण

विवरण	डडेलधुरा: आलु बालीको उत्पादकत्व		
	५ वर्ष पहिले	अहिले	परीक्षणको सूचक गुणाङ्क
परियोजनाबाहेक	३.४१६ ± १.९७४	५.१८६ ± २.६७७	t = ३.५८३*** अहिले > पहिले
परियोजनासहित	२.६२५ ± १.४०२	४.७८५ ± २.३३६	t = ८.७२७*** अहिले > पहिले
परियोजनासहित र परियोजनाबाहेक	t = -१.९६१४* प. सहित < प. बाहेक	t = -०.७२९६३ प. सहित = प. बाहेक	F = ०.७६१४४ (अहिले)

***: १ प्रतिशत भ्रमांशको सम्भाव्यता, *: १० प्रतिशत भ्रमांशको सम्भाव्यता, उत्पादकत्वको एकाइ: रोपनी/क्विन्टल

घ. माछा सुपरजोन बारा

बारा जिल्लाको घरधुरी सर्वेक्षण अनुसार परियोजनाका कार्यक्रमबाट लाभान्वित हुने उत्तरदाता र परियोजनाको सहयोग प्राप्त नगर्ने उत्तरदाताको माछाको उत्पादकत्व परीक्षण गर्दा परियोजनासहितका कृषकहरूको अहिलेको माछाको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको अहिलेको उत्पादकत्वभन्दा बढी छ (तालिका ३.१४)।

तालिका ३.१४ माछाको उत्पादकत्वको तुलनात्मक परीक्षण सूचकसम्बन्धी विवरण

विवरण	बारा: माछाको अहिलेको उत्पादकत्व
परियोजनाबाहेक	८१.४१०९ ± २८.६४९६
परियोजनासहित	१३४.६१२ ± १०२.४४४६
परीक्षणको सूचक गुणाङ्क	t = २.०४८८**, F = १२.७८६***, प. सहित > प. बाहेक

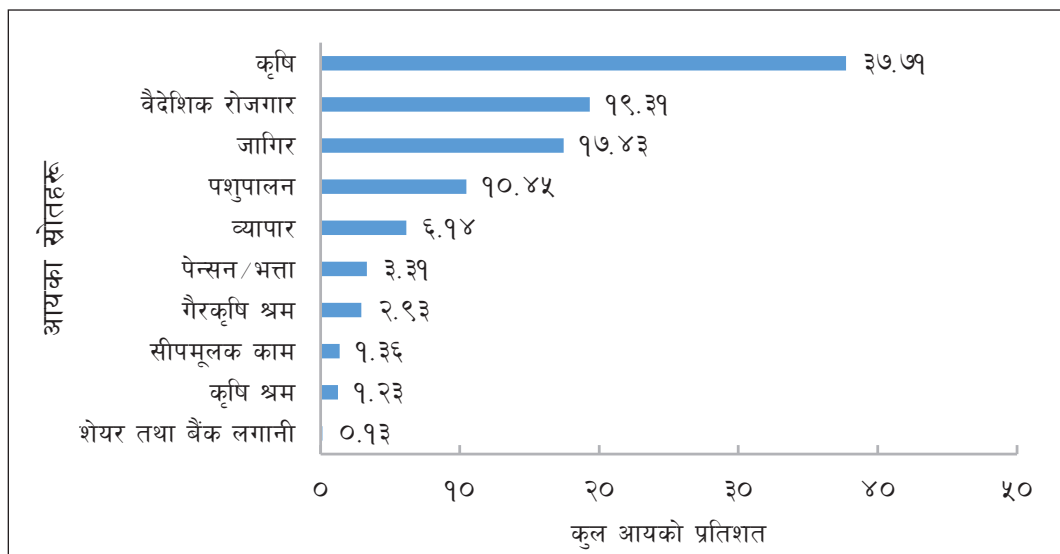
** : ५ प्रतिशत भ्रमांशको सम्भाव्यता, उत्पादकत्वको एकाइ: के.जी./कट्टा

निचोड: परियोजनाले सञ्चालन गरेका चार जिल्लाका सुपरजोनहरूमा गरिएको घरधुरी सर्वेक्षणबाट सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कको विश्लेषण अनुसार सिन्धुलीको जुनार र बारा जिल्लाको माछाको उत्पादकत्व तुलना गर्दा परियोजनामा सहभागी हुने कृषकहरूको अहिलेको उत्पादकत्व परियोजनामा सहभागी नहुने कृषकहरूको भन्दा धेरै भएकाले परियोजनाले उत्पादकत्व वृद्धि गर्न राम्रो भूमिका खेलेको छ। यसैगरी, कपिलवस्तुको धान बाली र डडेलधुराको आलु बालीको अहिलेको उत्पादकत्व तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणबाट परियोजनाबाहेकका र परियोजनामा सहभागी हुने कृषकहरूको उत्पादकत्व समान रहेको भए तापनि पाँच वर्ष पहिलेको तुलनामा परियोजनामा सहभागी हुने कृषकहरूको अहिलेको उत्पादकत्व भने वृद्धि भएको देखिएको छ।

३.५.४ सर्वेक्षणमा सहभागी कृषकहरूको आयका स्रोतहरू तथा उपभोगको विश्लेषण

सर्वेक्षण गरिएका परियोजनासहित र परियोजनाबाहेकका कृषक परिवारहरूको विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त हुने पारिवारिक आयसम्बन्धी विवरण चित्र ३.७ मा प्रस्तुत गरिएको छ। कृषक परिवारको आयका विभिन्न स्रोतहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै कृषि क्षेत्रबाट करिब ३८ प्रतिशत आय प्राप्त भएको पाइयो भने त्यसपछि क्रमशः वैदेशिक रोजगारीबाट १९ प्रतिशत, नोकरीबाट १७ प्रतिशत र पशुपालनबाट १० प्रतिशत आय प्राप्त भएको पाइयो। यसैगरी, सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरूबाट प्राप्त हुने लाभ कृषक परिवारको कुल आयको ३ प्रतिशतभन्दा बढी देखिएको छ। साथै, सीपमूलक कार्यहरूबाट कुल पारिवारिक आयमा २ प्रतिशतभन्दा कम आय योगदान हुने गरेको पाइयो।

चित्र ३.७ कृषक घरपरिवारको विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त हुने आयको विवरण

विभिन्न पेसागत उपक्षेत्रबाट आय आर्जन गर्ने कृषक परिवारको सङ्ख्या र प्रत्येक उपक्षेत्रमा संलग्न रहेका कृषक परिवारहरूको पेसागत औसत आय तालिका ३.१५ मा प्रस्तुत गरिएको छ। कृषि कार्यमा संलग्न हुने कृषकहरूको खाद्यान्न, तरकारी, फलफूल आदिको खेतीबाट वार्षिक औसत आमदानी करिब रु. २ लाख ३७ हजार हुने पाइयो। यसैगरी, पशुपालनमा संलग्न हुने कृषकहरूको वार्षिक औसत आय करिब रु. १ लाख १२ हजार, कृषि श्रमबाट औसत रु. ६३ हजार, गैरकृषि श्रमबाट औसत रु. १ लाख ५७ हजार, र सीपमूलक कार्यबाट औसत रु. ७१ हजार आय प्राप्त हुने गरेको पाइयो।

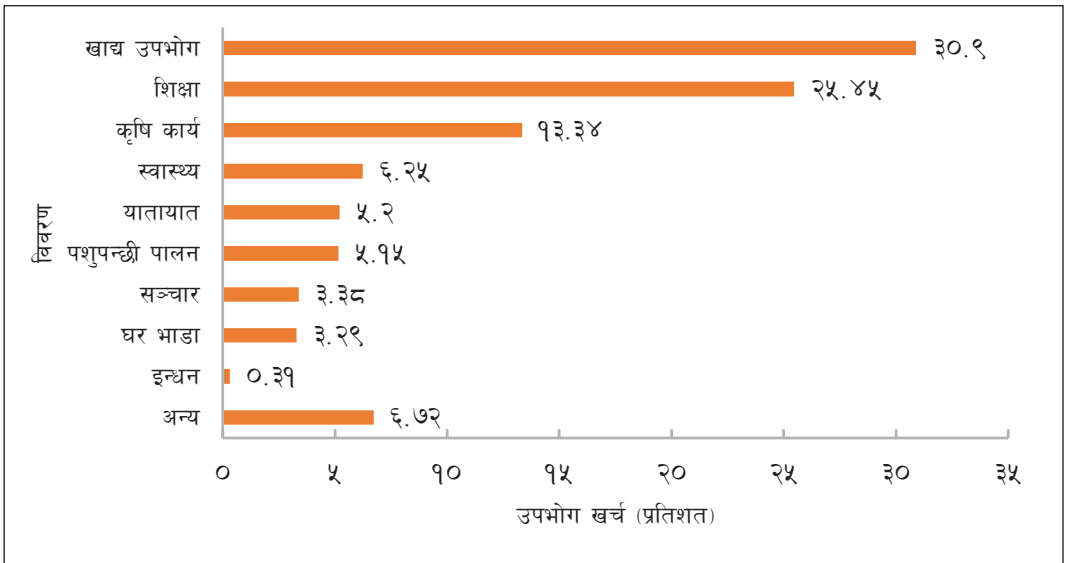
तालिका ३.१५ विभिन्न पेसागत उपक्षेत्रमा संलग्न कृषक परिवार सङ्ख्या र वार्षिक औसत आय

विवरण	विभिन्न पेसामा संलग्न परिवार सङ्ख्या		विभिन्न उपक्षेत्रबाट प्राप्त हुने औसत आय (ने.रु.)
	सङ्ख्या	प्रतिशत	
कृषि	९३९	९८.७४	२,३६,७९५.६४
पशुपालन	५५३	५८.१५	१,१२,५९१.५६
कृषि श्रम	११६	१२.२०	६३,२८४.४८
गैरकृषि श्रम (निर्माण, होटल, पर्यटन, फ्याक्ट्री, आदि)	१११	११.६७	१,५७,३६०.३६

विवरण	विभिन्न पेसामा संलग्न परिवार सङ्ख्या		विभिन्न उपक्षेत्रबाट प्राप्त हुने औसत आय (ने.रु.)
	सङ्ख्या	प्रतिशत	
नोकरी/जागिर	३०९	३२.४९	३,३६,९१२.६२
वैदेशिक रोजगार	२६४	२७.७६	४,३६,७८४.०९
व्यापार	१३२	१३.८८	२,७७,९१६.६७
सीपमूलक काम (सिकर्मी, डकर्मी, वायरिङ, सिलाइ आदि)	११४	११.९९	७१,४४७.३७
पेन्सन तथा सामाजिक सुरक्षा भत्ता	१९१	२०.०८	१,०३,३८०.६३
अन्य	१०	१.०५	७७,६००.००

सर्वेक्षणमा सहभागी भएका ९ सय ५१ कृषक घरपरिवारहरूले गरेको वार्षिक उपभोग खर्चसम्बन्धी विवरण चित्र ३.८ मा प्रस्तुत गरिएको छ। उक्त चित्र अनुसार कृषक घरपरिवारको वार्षिक कुल खर्चको ३१ प्रतिशत खाद्य उपभोगमा, २५ प्रतिशत शिक्षामा, १३ प्रतिशत कृषि कार्यमा र ६ प्रतिशत स्वास्थ्य सेवामा खर्च हुने गरेको पाइयो।

चित्र ३.८ कृषक घर परिवारको वार्षिक उपभोग खर्चसम्बन्धी विवरण

सर्वेक्षणमा सहभागी सबै (परियोजनासहित र परियोजनाबाहेक) कृषक परिवारहरूको वार्षिक उपभोग खर्च तथा आयको पञ्चमक (quintile) सम्बन्धी विवरण तालिका ३.१६ मा उल्लेख गरिएको छ। उक्त तालिका अनुसार पाँचौँ पञ्चमक र पहिलो पञ्चमकको वार्षिक उपभोग खर्चको अनुपात ३.३८ र वार्षिक आयको अनुपात ७.६१ रहेको पाइयो। यसले उपभोग खर्चभन्दा आयको वितरणमा बढी असमानता (inequality) रहेको तथ्य पुष्टि गर्दछ। साथै, उपभोग खर्च तथा आय कम हुने पहिलो पञ्चमक समूहमा रहेका कृषक परिवारहरू अर्थात् सर्वेक्षणका २० प्रतिशत कृषक परिवारहरू खाद्य तथा आय सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट जोखिममा रहेका छन्। त्यसैले, परियोजनाले पहिलो पञ्चमकमा रहेका कृषक परिवारहरूको आय वृद्धि गर्ने कार्यक्रममा जोड दिँदै आय असमानता घटाउने पक्षमा थप काम गर्नुपर्ने देखिन्छ।

तालिका ३.१६ कृषक घर परिवारको वार्षिक उपभोग खर्च तथा आयको पञ्चमकसम्बन्धी विवरण

विवरण	उपभोग खर्च (औसत रु. वार्षिक)	आय (औसत रु. वार्षिक)
पहिलो पञ्चमक	१,८५,९१५.१६	१,७५,३२४.७३७
दोस्रो पञ्चमक	२,७४,२१५.०२	३,४८,२०८
तेस्रो पञ्चमक	३,४५,७२२.५५	५,१२,२०३.८६२
चौथो पञ्चमक	४,२२,४०६.३३	७,६७,१९३.२२९
पाँचौँ पञ्चमक	६,२९,२९५.४६	१३,३४,५५९.०७
कुल औसत	३,७१,८८८.२९	६,२७,९१२.८०१
पाँचौँ र पहिलो पञ्चमकको अनुपात	३.३८५	७.६११

३.५.५ परियोजनाभित्र र परियोजना बाहिरका कृषकहरूको आय तथा उपभोग खर्च विश्लेषण

परियोजनाको विभिन्न क्रियाकलापहरूको हस्तक्षेप (intervention) बाट परियोजनामा संलग्न कृषक परिवारको आय तथा उपभोग खर्चमा फरक भयो वा भएन भन्ने विषयको निष्कर्ष गर्न परियोजनासहित र परियोजनाबाहेकका कृषक घरपरिवारको उपभोग खर्च तथा आय दुवैको मध्यक (mean) को भिन्नता परीक्षण गर्न तथ्याङ्कीय विधि अपनाइयो।

उपभोग खर्च तथा आयसम्बन्धी तथ्याङ्कको भिन्नता परीक्षण गर्दा समान नदेखिएकाले असमान भिन्नता रहेको पूर्वधारणा (assumption of unequal variance) अनुसार टी-परीक्षण (t-test) बाट प्राप्त नतिजा तालिका ३.१७ मा प्रस्तुत गरिएको छ। उक्त तालिका अनुसार १ प्रतिशत भ्रमांशको

सम्भाव्यतामा परियोजनासहित र परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको वार्षिक उपभोग खर्च तथा आय दुवै महत्वपूर्ण रूपमा (significantly) फरक रहेको पाइयो । अर्थात्, परियोजनाभित्रका घरपरिवारहरूको वार्षिक औसत उपभोग खर्च तथा आय दुवै परियोजनाबाहिरका कृषक घरपरिवारको भन्दा धेरै रहेको छ ।

यस तथ्यमा वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त आयको समेत प्रभाव हुने सम्भावना रहेकाले वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त आयलाई अलग राखेर अन्य स्रोतबाट प्राप्त भएको वार्षिक आयको मध्यकको भिन्नता समेत महत्वपूर्ण रूपमा (significantly) फरक देखिएकाले परियोजनाले कृषकको आय तथा उपभोग खर्च वृद्धि गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको तथ्य उजागर हुन्छ ।

तालिका ३.१७ परियोजनाभित्र र बाहिरका कृषकहरूको उपभोग खर्च तथा आयको तुलना

विवरण	परियोजनाबाहेक	परियोजनासहित	F परीक्षण सूचक	t परीक्षण सूचक
उपभोग खर्च				
औसत	३,३६,३८१.४	३,८२,८९२.५	०.५२९***	४.११७९६***
न्यूनतम	१,३४,८००	८१,२००	भिन्नता बराबर छैन	प. सहित > प. बाहेक
अधिकतम	७,४७,००८	१७,३३,४००		
आय				
औसत	५,२७,४६४.७	६,५९,०४३.४	०.४८९***	४.६८१***
न्यूनतम	३८,०००	२५,०००	भिन्नता बराबर छैन	प. सहित > प. बाहेक
अधिकतम	२०,४९,६००	३५,१५,०००		
वैदेशिक रोजगारीको आयबाहेक				
औसत	४३५,३१३.६	५,२८,७७२.१	०.५३६***	३.४७१***
न्यूनतम	२५,०००	२०,५००	भिन्नता बराबर छैन	प. सहित > प. बाहेक
अधिकतम	२०,४९,६००	३५,१५,०००		

३.५.६ परियोजनाभित्र र परियोजना बाहिरका कृषकहरूको समग्र गरिबीको अवस्था मापन

वार्षिक रूपमा कृषक घरपरिवारले खाद्य तथा गैरखाद्य उपभोगमा गरेको खर्चलाई आधार मानेर परियोजनासहित र परियोजनाबाहेकका कृषकहरूको समग्र गरिबीको अवस्था मापन गरिएको छ ।

नेपालको जीवनस्तर सर्वेक्षण २०८० को नतिजा अनुसार प्रतिव्यक्ति वार्षिक उपभोग खर्च ने.रु. ७२ हजार ९ सय ८ लाई गरिबीको रेखा मानिएको सन्दर्भमा सर्वेक्षणमा सहभागी भएका ९ सय ५१ कृषक घरपरिवारहरूको सोही प्रतिव्यक्ति उपभोग खर्चको आधारमा गरिबीको दर (headcount poverty) आकलन गरियो । तालिका ३.१८ अनुसार समग्र गरिबीको अवस्था करिब २३ प्रतिशत, परियोजनाभित्रको गरिबी २२ प्रतिशत र परियोजना बाहिरको गरिबी २४ प्रतिशतभन्दा बढी पाइयो । यस तथ्यबाट परियोजनाका क्रियाकलापहरूले खाद्य वस्तुको उपलब्धता र पहुँचको वृद्धि गर्दै आय वृद्धिमा समेत केही प्रभाव पारेकाले परियोजनाभित्र गरिबीको अवस्था कम गर्न भूमिका खेलेको छ भन्न सकिन्छ । यद्यपि, राष्ट्रिय गरिबीको अवस्थसँग (२०.२७ प्रतिशत) तुलना गर्दा सर्वेक्षणबाट प्राप्त नतिजाले गरिबीको अवस्था केही बढी भएको तथ्य उजागर गरेको छ । तर, परियोजना हाल कार्यान्वयनकै अवस्थामा रहेको र परियोजनाका क्रियाकलापबाट पर्ने प्रभाव समेत परियोजनाको अन्त्यमा मापन गर्नुपर्ने हुँदा यो अवस्थामा सुधार हुने सम्भावना देखिन्छ ।

तालिका ३.१८ परियोजनाभित्र र बाहिरका कृषकहरूको गरिबीको अवस्था

क्र.सं.	विवरण	गरिबीको अवस्था (Headcount Poverty Rate) - प्रतिशतमा
१	परियोजनाबाहेक	२४.३६
१.१	माछा सुपरजोन बारा	१३.३९
१.२	आलु सुपरजोन डडेलधुरा	३७.२७
१.३	धान सुपरजोन कपिलवस्तु	१४.२२
१.४	जुनार सुपरजोन सिन्धुली	२२.२२
२	परियोजनासहित	२२.२८
२.१	माछा सुपरजोन बारा	१३.९८
२.२	आलु सुपरजोन डडेलधुरा	२९.२१
२.३	धान सुपरजोन कपिलवस्तु	१२.६७
२.४	जुनार सुपरजोन सिन्धुली	२२.६५
समग्र अवस्था		२२.७४

सर्वेक्षणमा सहभागी भएका कृषक घरधुरीहरूबिच आय वितरणको अवस्था मापन गर्न जिनी गुणाङ्क (Gini coefficient) तथा लोरेन्ज वक्र (Lorenz curve) विधिको प्रयोग गरिएको छ । कृषक घरधुरीहरूको विप्रेषणसहितको वार्षिक आय र विप्रेषणबाहेकको वार्षिक आयको जिनी गुणाङ्क क्रमशः ३७ प्रतिशत र

४१ प्रतिशत रहेको छ। यसले आय असमानता कम गर्न विप्रेषणको (remittance) सामान्य भूमिका रहेको पाइयो। साथै, परियोजनासहित र परियोजनाबाहेकका कृषकहरूबिचमा तुलना गर्दा आयको जिनी गुणाङ्क परियोजनाभित्र बढी छ। यसले सामान्यतया परियोजनाको कारण परियोजना क्षेत्रमा आय असमानता बढ्न सक्ने मान्यतालाई समेत पुष्टि गरेको छ (तालिका ३.१९)। कृषकहरूको आय वितरणको Normal Q-Q plot र लोरेन्ज वक्र अनुसूची ८ मा राखिएको छ।

तालिका ३.१९ कृषक घरधुरीहरूको आय असमानता गुणाङ्क

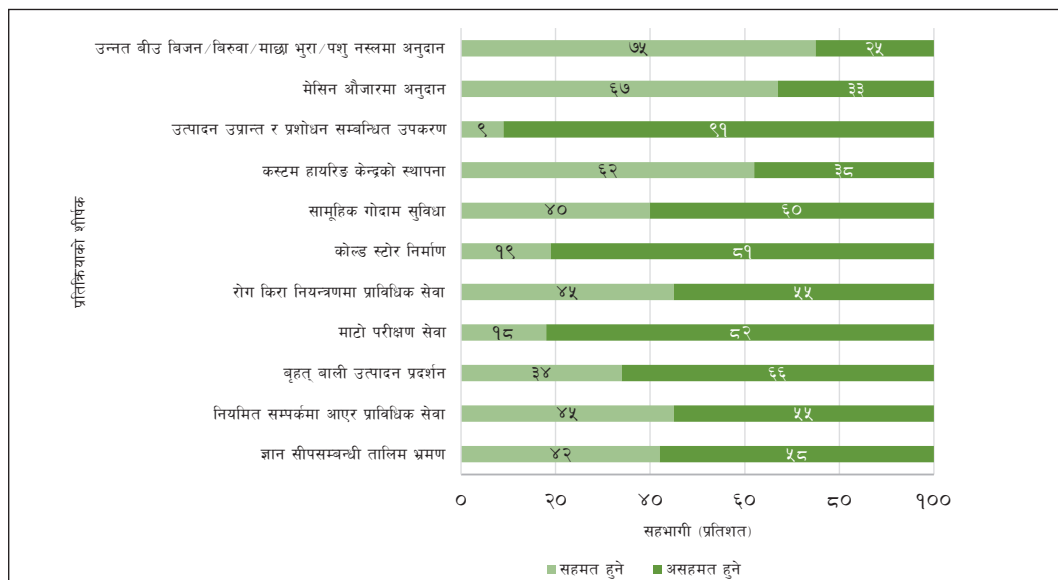
क्र.सं.	विवरण	नमुनाको जिनी गुणाङ्क (Gini Coefficient)	जनसङ्ख्याको आकलित (Estimated) जिनी गुणाङ्क
१	विप्रेषणसहित (n = ९५१)	०.३७०९	०.३७१३
२	विप्रेषणबाहेक (n = ९५१)	०.४१९२	०.४१९७
३	परियोजनासहित (n=७२६)	०.३७५९	०.३७६४
४	परियोजनाबाहेक (n=२२५)	०.३३४७	०.३३६२

३.५.७ परियोजनामा सहभागी हुने कृषकहरूको धारणा

घरधुरी सर्वेक्षणको क्रममा परियोजनाका लाभग्राहीहरूसँग उनीहरूको परियोजनाप्रतिको धारणा बुझ्ने प्रयास गरिएको थियो। लाभग्राहीहरूको प्रतिक्रिया (response) चित्र ३.९ मा प्रस्तुत गरिएको छ। परियोजनाबाट तपाइँले प्राप्त गर्नुभएका सेवा सहूलियत के-के हुन् भन्ने प्रश्नको उत्तरमा परियोजनाले प्रदान गरेका विभिन्न सेवा सुविधाहरूमध्ये ७५ प्रतिशत लाभग्राहीले अनुदानमा उन्नत बीउ विजन/बिरुवा/माछा भुरा/उन्नत पशु नस्ल आदि सेवा प्राप्त गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए।

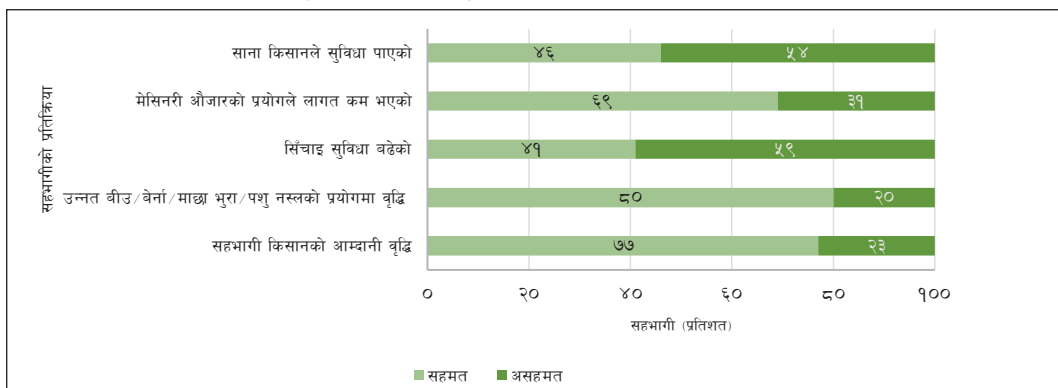
त्यसैगरी अन्य सेवा सुविधाहरूमध्ये ६७ प्रतिशत लाभग्राहीले मसिन औजार उपकरणमा अनुदान, ९ प्रतिशतले उत्पादनउपरान्त र प्रशोधनसम्बन्धी उपकरणहरूमा सहयोग र ४२ प्रतिशतले ज्ञान सिपसम्बन्धी तालिम भ्रमण प्राप्त गरेको जानकारी दिएका थिए। साथै, लाभग्राहीहरूले कृषि प्रविधि सेवा सम्बन्धमा ४५ प्रतिशतले रोग किरा नियन्त्रणमा र नियमित सम्पर्कमा आएर प्राविधिक सेवा लिने दिने गरेको र १८ प्रतिशतले माटो परीक्षण सेवा प्राप्त गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए। पूर्वाधारतर्फ १९ प्रतिशतले कोल्ड स्टोर निर्माण, ४० प्रतिशतले सामूहिक गोदाम सुविधा र ६२ प्रतिशतले कस्टम हायरिड केन्द्रबाट कृषि यान्त्रीकरणसम्बन्धी सेवा प्राप्त गरेको जानकारी दिएका थिए।

चित्र ३.९ परियोजनाबाट सहभागीले प्राप्त गरेको सेवा सहूलियतसम्बन्धी विवरण

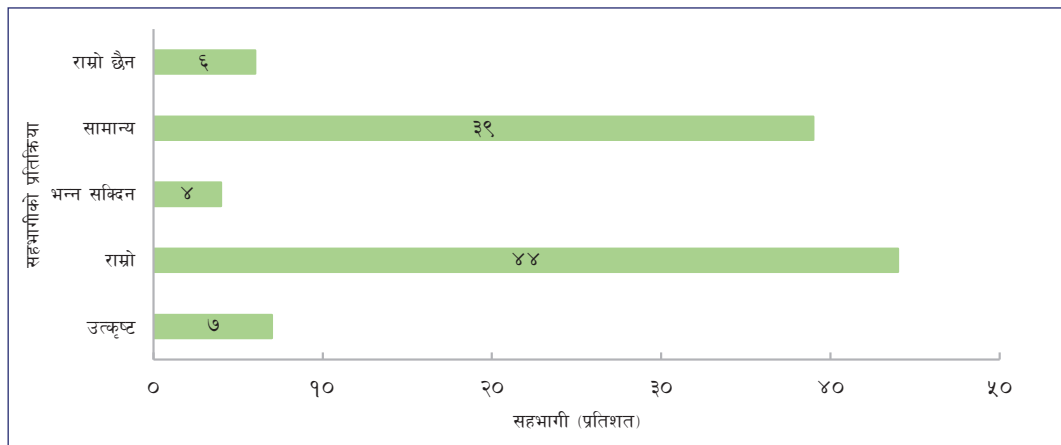
परियोजना सञ्चालन भएको विगत पाँच वर्षमा कृषकहरूले महसुस गरेका विभिन्न फाइदाहरू के-के हुन् भन्ने प्रश्नको उत्तरमा ४६ प्रतिशत सेवाग्राहीहरूले साना किसानले सुविधा पाएको धारणा व्यक्त गरे भने ६९ प्रतिशत सेवाग्राहीहरूले कृषि क्षेत्रमा यन्त्रको प्रयोग बढेकाले खेती गर्न लाग्ने खर्च कम भएको जानकारी दिए । यसैगरी ४१ प्रतिशतले सिँचाइ सुविधा बढेको, ८० प्रतिशतले कृषकहरूले उन्नत बीउ/वेर्ना/माछाका भुरा र पशु नस्लको प्रयोग पहिलेभन्दा बढेको जानकारी दिए । यसको अतिरिक्त ७७ प्रतिशत सहभागीले कृषकको आम्दानी बढाउन परियोजनाले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको धारणा व्यक्त गरेका छन् (चित्र ३.१०) ।

चित्र ३.१० परियोजनाबाट कृषकहरूले महसुस गरेको लाभसम्बन्धी विवरण

परियोजनाको सेवा प्रवाह सम्बन्धमा तपाइँको धारणा के छ भनेर सोधिएको प्रश्नमा ७ प्रतिशतले उत्कृष्ट रहेको, ४४ प्रतिशतले राम्रो रहेको, ३९ प्रतिशतले पहिले जस्तै सामान्य रहेको र ६ प्रतिशतले राम्रो छैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेका थिए (चित्र ३.११) ।

चित्र ३.११ परियोजनाको सेवा प्रवाहसम्बन्धी कृषकहरूको धारणा

समग्रमा परियोजनामा सहभागी भएका लाभग्राहीहरूको धारणाका आधारमा परियोजना मार्फत सञ्चालन भएका विभिन्न सम्भाग अन्तर्गतका सघन कृषि प्रणालीसम्बन्धी विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूबाट कृषकहरूले लाभ प्राप्त गरेको र परियोजनाको कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने शैली तथा यसका हस्तक्षेपहरू कृषकको चाहना मुताबिक हुनुको साथै कृषि वाली तथा वस्तुहरूको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सहयोगी भएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

३.५.८ रोजगारी सिर्जना

परियोजनाले कृषि क्षेत्रमा प्रविधिको पहुँच तथा प्रयोग, यान्त्रीकरण, व्यवसायीकरण तथा औद्योगिकीकरण मार्फत कम लागतमा प्रतिस्पर्धी उत्पादनबाट कृषिलाई सम्मानजनक नाफामुखी व्यवसायको रूपमा विकास गर्ने तथा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने उद्देश्य राखेको छ । विभिन्न विशिष्टीकृत सम्भाग सञ्चालनका अलावा कृषि उद्योग स्थापना र सञ्चालन मार्फत वार्षिक ५ लाख आंशिक तथा २५ हजार स्थायी रोजगारी सिर्जना हुने आकलन गरिएको थियो ।

यसैअनुरूप परियोजनाका विभिन्न सम्भागहरू अन्तर्गत सञ्चालन गरिएका सघन कृषि प्रणाली र बजार तथा उद्योगसम्बन्धी विविध गतिविधिहरूले वार्षिक रूपमा आंशिक रोजगारी ७ लाख ३५ हजार १ सय २५ र पूर्ण रोजगारी २२ हजार ३ सय २६ गरी कुल ७ लाख ५७ हजार ४ सय ५१ थप रोजगारी सिर्जना भएको अनुमान गरिएको छ । अर्थात्, ८ घण्टा श्रम बराबर १ श्रम दिन र आंशिक रोजगारीमा औसत

५ घण्टा काम गरिने मान्दा, कुल ५ लाख ५८ हजार ३ सय ५४ श्रम दिन बराबरको पूर्णरोजगारी सिर्जना भएको अनुमान गरिएको छ ।

३.५.९ प्रमुख खाद्यान्न, फलफूल तथा तरकारी बालीमा आत्मनिर्भरता

परियोजनाले गुणस्तरीय उत्पादन साधनहरूको आपूर्तिको सुनिश्चित गरेर उत्पादकत्व बढाउने र परियोजना सञ्चालन भएको दुई वर्षभित्रमा तरकारी बालीमा, तीन वर्षमा प्रमुख खाद्यान्न बाली र सात वर्षमा प्रमुख फलफूल बालीमा आत्मनिर्भर भई खाद्य तथा पोषण सुधार हुने अपेक्षा लिएको थियो । तर, खाद्यान्न तथा तरकारी बालीमा आत्मनिर्भर हुने लक्ष्य पूरा हुन सकेन । आ.व. २०७८/०७९ मा नेपालले करिब ने.रु. ४८ अर्ब मूल्य बराबरको ५ लाख ५९ हजार ७ सय ५० मे. टन धान र ५ लाख ७८ हजार ९ सय १० मे.टन चामल गरी जम्मा ११ लाख ३० हजार ६ सय ६४ मे.टन धान चामल आयात गरेको छ भने ने.रु. ७४.२८ अर्बको अनाज आयात गरेको छ । यसैगरी आ.व. २०७०/७१ मा कृषिजन्य वस्तुको व्यापार घाटा रु. ९६.१ अर्ब रहेकोमा आ.व. २०७४/७५ मा रु. १५९.८८ अर्ब पुग्यो । यो व्यापार असन्तुलन क्रमशः बढेर आ.व. २०७८/७९ मा ने.रु. २२३.८९ अर्ब पुगेको छ (भन्सार विभाग, २०७९) ।

भारतले गत ३ वर्षमा नेपालमा निर्यात गरेको कृषिजन्य वस्तुहरूको विवरण हेर्दा नेपालले निरन्तर खाद्यान्न, दाल, तरकारी तथा फलफूलको आयात गरिरहनु परेको देखिन्छ (तालिका ३.२०) ।

तालिका ३.२० भारतबाट नेपालमा कृषि उपजको आयात अवस्था

क्र.सं.	कृषि वस्तु	आ.व. २०२०/२१		आ.व. २०२१/२२		आ.व. २०२२/२३	
		परिमाण (हजार मे.ट)	मूल्य (ने.रु., अर्ब)	परिमाण (हजार मे.ट)	मूल्य (ने.रु., अर्ब)	परिमाण (हजार मे.ट)	मूल्य (ने.रु., अर्ब)
१	खाद्यान्न जम्मा	२,२२८.३	७२.४०	२,३३४.५	८५.२५	१,२७५.७	५४.८४
१.१	चामल	१,२९३.७	४७.६९	१,४०६.७	५६.५	८१२.०	३६.६१
१.२	मकै	५८१.०	१४.००	५८७.०	१८.२४	३९१.५	१५.४१
१.३	गहुँ	३३०.७	९.९१	३१९.०	९.७७८	५१.६	२.०७
१.४	कोदो, फापर र अन्य	२२.९	०.७९	२१.९	०.७३	२०.६	०.७४४
२	ताजा तरकारी	४१३.७	९.२८	५४१.४	११.५२	५४०.५	११.३६
३	ताजा फलफूल	१३२.५	३.८७	१८८.३	५.८९३	१६०.८	५.५४९

क्र.सं.	कृषि वस्तु	आ.व. २०२०/२१		आ.व. २०२१/२२		आ.व. २०२२/२३	
		परिमाण (हजार मे.ट)	मूल्य (ने.र., अर्ब)	परिमाण (हजार मे.ट)	मूल्य (ने.र., अर्ब)	परिमाण (हजार मे.ट)	मूल्य (ने.र., अर्ब)
४	दाल	३५.०	३.०६	३०.७	२.९४८	४०.३	४.०४
जम्मा		२,८०९.६	८८.६१	३,०९४.९	१०५.६	२,०१७.३	७५.७८
५	अन्य	२३०.७	२२.५२	२७६.१	२५.६६	२२१.८	२८.१९
कुल		३,०४०.२	१११.१३	३,३७१.१	१३१.३	२,२३९.१	१०४

स्रोत: APEDA (n.d.)

आ.व. २०७८/७९ मा नेपालले करिब १७.५ अर्बको फलफूल आयात गरेको थियो भने सोही वर्ष करिब ३५ अर्बको तरकारी आयात गरेको थियो। भन्सार विभागको तथ्याङ्क अनुसार २०७८/७९ मा नेपालले ३ लाख ५ हजार ६ सय मेट्रिक टन आलु आयात गर्न ७.६३ अर्ब रुपैयाँ खर्च गरेको थियो (नेपाल व्यापार सूचना पोर्टल, २०८०)। नेपालमा सुन्तला, स्याउ तथा आँपको उत्पादन राम्रो भएकाले आ.व. २०७९/८० मा फलफूलको आयातमा भने आ.व. २०७८/७९ को तुलनामा ८ प्रतिशत कमी भएको नेपाल फलफूल थोक व्यावसायी संघले जानकारी दिएको छ (Kafle, 2023)। यस सन्दर्भमा परियोजनाको तिन वर्षमा तरकारी बालीमा र ७ वर्षमा फलफूल बालीमा आत्मनिर्भर हुने लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन।

अर्कोतर्फ, परियोजनाको दस्तावेज अनुसार प्राथमिकता प्राप्त बालीहरूको प्रतिवर्ष ६.५ लाख मे.ट. उत्पादन बढाएर आत्मनिर्भर हुने सूचक सान्दर्भिक छैन। आ.व. २०७८/७९ मा समग्र कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन ने.रु. १०.३९१ खर्ब मात्र रहेको छ। साथै, परियोजनाले आकलन गरेको करिब २१ खर्ब बराबरको योगदानको लक्ष्यको आधार के हो प्रस्ट उल्लेख गरिएको छैन। यसैगरी परियोजनाको कार्यक्षेत्रले समेटेको बालीहरूको क्षेत्रफल नेपालको कुल खेती गरिएको जमिनको ११.३३ प्रतिशत मात्र रहेकाले उक्त लक्ष्य पूरा हुने सम्भावना नै देखिँदैन। परियोजनाको सुरुआत गर्ने समयमा अर्थात् सन् २०१६/१७ मा नेपालले भारतबाट ११ लाख ६४ हजार मे. ट. खाद्यान्न आयात गरेको (APEDA, n.d.) सन्दर्भमा समग्र कृषि वस्तुको उत्पादन ६.५ लाख मे. ट. थप गरी आत्मनिर्भर हुने लक्ष्य राख्नु स्वभाविक देखिएन। परियोजनाको हस्तक्षेपबाट आ.व. २०७८/७९ मा थप ५ लाख २० हजार मे. टन. कृषि उपज उत्पादन भएको देखिन्छ (तालिका ३.६)। यद्यपि, यस उपलब्धिको आधारमा नेपाल कृषि क्षेत्रमा आत्मनिर्भर हुने अवस्था देखिँदैन। तालिका ३.२० मा प्रस्तुत भए अनुसार सन् २०२२/२३ मा नेपालले भारतबाट मात्र करिब १२ लाख मे. ट. खाद्यान्न लगायत २२ लाख मे.ट. कृषि उपज आयात गरेको देखिन्छ।

यसर्थ, हालको हस्तक्षेप ढाँचा (intervention model) बाट आगामी तीन वर्षभित्र पनि आत्मनिर्भर हुन नसकिने भएकाले कार्यसम्पादन सूचक (performance indicator) लाई परिमार्जित गर्न वाञ्छनीय हुन्छ। परियोजनाको अवधि कम्तीमा १० वर्ष थप नभएसम्म यो लक्ष्य हासिल नहुने भएकाले परियोजनाको अवधि विस्तार गर्नु पनि उपयुक्त देखिएको छ।

३.६ परियोजनाको व्यवस्थापन, समन्वय र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली

परियोजनाको केही क्षेत्रहरू जस्तै कृषि यान्त्रीकरणमा भएका प्रयासहरू, दाडको मकै मूल्य शृङ्खला विकासमा भएका प्रयासहरू, स्याउ बालीको सघन बगैँचा स्थापना, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व) को कागती बगैँचा र तरकारी खेती, स्याङ्जाको सुन्तला र सिन्धुलीको जुनार बगैँचाको विस्तार तथा प्राविधिक व्यवस्थापन, सघन रूपमा गरिएको प्लास्टिक टनेलको तरकारी खेती, इलामको गाई जोन, भापाको सुपारी जोन आदि व्यवस्थापकीय पक्षबाट उत्कृष्ट र अनुकरणीय देखिएका छन्। यी क्षेत्रहरूमा कृषकहरूले उन्नत प्रविधिको अवलम्बन, गोठ तथा बगैँचा व्यवस्थापन, बाली तथा वस्तुका रोग किरा नियन्त्रण तथा बजार व्यवस्थापन कार्य राम्रोसँग गरेको पाइयो। उत्पादित कृषि उपजहरूको बिक्री गर्न सम्बद्ध बजार सरोकारवालाहरूसँग बहुसरोकारवाला मञ्च मार्फत छलफल गर्ने र मूल्य सूचना तथा बजार माग अनुसार खेती गर्ने गरेको पाइयो। यसले आपूर्ति शृङ्खलामा समेत सकारात्मक प्रभाव पारेको छ। ब्लक तथा पकेट सम्भागका केही कार्यक्रमहरू जस्तै म्याग्दी राँकुको बङ्गुर फार्म, मुस्ताङ चिमाङ्गको स्याउ फार्म, स्याङ्जा अर्जुन चौपारीको सुन्तला पकेट र सिन्धुली ग्वालटारको तरकारी पकेट, बागलुङ अमलाचौरको बाखा, इलाम सुर्योदय नगरपालिकाको गाई पकेट, पाथिभरा च्याउ उद्योग, विर्तामोड आदि पनि उत्कृष्ट कार्य रहेका छन्। जोन तथा सुपरजोनहरू सञ्चालनको लागि गरेका प्रयासहरू व्यवस्थापकीय दृष्टिकोणबाट सन्तोषजनक देखिए तापनि प्राविधिक सेवा तथा पृष्ठपोषण भने पर्याप्त नभएको मत कृषक तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको रहेको छ। ब्लक तथा पकेट कार्यक्रमहरू प्रत्येक दुई वर्षमा हस्तान्तरण हुने प्रावधान रहेकाले परियोजनाको सुरुमा सञ्चालन भएका कतिपय ब्लक तथा पकेटका कार्यक्रमहरूको सञ्चालनमा निरन्तरता भएको देखिएन।

परियोजनाले जोन तथा सुपरजोनमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र (Community Agriculture Extension Service Centre) को व्यवस्थापन गर्न सकेको छैन भने प्रतिफलमा आधारित स्मार्ट सहजीकरण (smart output based facilitation) सेवा, भूमि सूचना केन्द्रको (Land Lease Information Center) स्थापना, जलवायु अनुकूलन कृषि पद्धतिको अनुसन्धान तथा विकास र बजार तथा प्रशोधन पूर्वाधारहरूको विकासमा अपेक्षित व्यवस्थापकीय क्षमता प्रदर्शन गर्न नसकेको कारण उल्लिखित पक्षहरूमा आशातीत प्रगति प्राप्त हुन सकेन।

परियोजनाले प्रमुख कृषि उपजहरूको विशिष्टीकृत क्षेत्रहरूमा बहुसरोकारवाला निकायहरूबिचको कार्यमूलक सम्बन्ध विस्तार र समन्वय तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाहको सुनिश्चितता गर्न अपेक्षित भूमिका निर्वाह गर्न नसक्दा कृषि उपजको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि तथा निर्यात प्रवर्धन हुन सकेन।

साथै, परियोजनापूर्व र परियोजना सुरु भएपछि प्रयोग गरिएको उत्पादन प्रविधिमा तात्त्विक फरक देखिएन भने रासायनिक मल तथा उन्नत बीउ विजनको आपूर्ति पनि सहज हुन सकेन । सुपरजोन तथा जोनको क्षेत्रफल सानो हुनुको साथै विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू बजार वा उद्योगको कमाण्ड क्षेत्रभन्दा बाहिर छरिएको अवस्थामा सञ्चालन भएकाले उद्योगको लागि पर्याप्त उत्पादन (surplus production) नहुँदा उद्योगको विकास भएन । परियोजनाले निजी कृषि प्रसार सेवा प्रदायकको सेवा (एग्रोभेट तथा पाराभेट सेवा) प्रवर्धनमा चासो दिएन भने प्रविधि प्रवर्धन र विकासमा पनि पर्याप्त लगानी हुन सकेन । यसले कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण मार्फत कृषि पेसालाई सम्मानजनक नाफामुखी व्यवसायका रूपमा विकास गर्ने परियोजनाको लक्ष्य प्राप्त गर्न कठिन हुने देखिन्छ ।

यसैगरी, ठूलो रकम लगानी हुने ब्लक सम्भाग कार्यान्वयन गर्ने प्रदेश सरकार अन्तर्गतका निकायहरू र पकेट सम्भाग सञ्चालन गर्ने स्थानीय तहहरूको गतिविधिहरूमा परियोजना व्यवस्थापनको नियन्त्रण प्रत्यक्ष नहुने र प्रदेश तथा स्थानीय सरकार अन्तर्गतका निकायहरूसँग परियोजना व्यवस्थापन एकाइ र यस अन्तर्गतका कार्यान्वयन एकाइहरूबिचको संस्थागत समन्वय कमजोर रहेकाले कार्यान्वयनको अवस्था पनि सन्तोषजनक देखिँदैन । परियोजनासँग संलग्न विभिन्न सरोकारवालाहरू तथा मुख्य सूचनादाताहरूसँगको अन्तरक्रियामा पनि अधिकांशले कमजोर समन्वयको विषयमा सहमति जनाएका थिए । उदाहरणको लागि परियोजना व्यवस्थापन एकाइ मुस्ताङका पदाधिकारीले समन्वय सुधारको आवश्यकता रहेको, पर्वत जिल्लाका सरोकारवालाले तीन तहको सरकारबिचको समन्वय अभाव भएको, कास्की जिल्लाका कृषकहरूका अनुसार तिन तहका सरकार तथा परियोजनाका सम्भागहरूबिच पनि समन्वय नभएको कुरा उल्लेख गरेका थिए । तर, संस्थागत समन्वयभन्दा व्यक्तिगत तवरमा हुने समन्वयले कार्यक्रम कार्यान्वयनमा भूमिका खेलेको पाइन्छ । आ.व. २०७९/८० सम्म ब्लक तथा पकेट सम्भागहरूमा परियोजनाको करिब ४५ प्रतिशत लगानी रहेको छ । यसर्थ, उल्लिखित पक्षमा परियोजना निर्देशक समितिको निरन्तर चासो र मार्गदर्शन तथा हस्तक्षेप जरुरी देखिएको छ ।

परियोजनाको व्यवस्थापकीय पक्ष ब्लक तथा पकेटहरूमा ससर्त अनुदान विनियोजनमा मात्र सीमित रहेको छ भने अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पक्ष प्रभावकारी हुन सकेको छैन । पर्वत जिल्ला, कास्कीको हेम्जा, गण्डकी प्रदेशको कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय लगायत स्थलगत भ्रमणका क्रममा गरिएका छलफलहरूमा पनि परियोजना व्यवस्थापन मूलतः अनुदानको वितरणमा केन्द्रित भएको जानकारी दिएका थिए । परियोजना व्यवस्थापन र सम्भागबिचको अन्तरसम्बन्ध स्थापित हुन सकेको छैन । यसको अतिरिक्त परियोजनाको विभिन्न सम्भागहरू सञ्चालन तथा सम्भागहरूबिचको अन्तरसम्बन्ध कायम गर्न महत्वपूर्ण हुने परियोजना कार्यान्वयन म्यानुअल २०७७ आ.व. २०७७/७८ मा मात्र स्वीकृत भएको हुनु एक प्रमुख कमजोरीको रूपमा देखिएको छ ।

परियोजना कार्यान्वयन ढाँचा विशेषगरी ब्लक तथा पकेट सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा पटक-पटक परिवर्तन हुनु, परियोजनाको मध्यावधि मूल्याङ्कनविना नै परियोजनाको दायरा (scope) बढाउने र

प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा वस्तुको सङ्ख्या समेत थप हुँदै गएकाले परियोजना सघन कृषि प्रणालीको प्रवर्धनभन्दा परम्परागत कृषि प्रसारको मोडेल अनुसार सालबसाली कार्यक्रमको लक्ष्य पूरा गर्न र अनुदान वितरणमा मात्र केन्द्रित हुँदै गएको देखिन्छ। कृषि प्रसारका विभिन्न कार्यक्रमहरूमा परियोजना, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारबाट दिइने अनुदान रकम समेत फरक-फरक भएकाले कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको छ भने कतै कतै दोहोरोपना समेत देखिएको छ। यस्ता महत्त्वपूर्ण विषयहरूको तादात्म्य नभएकाले कतिपय कृषकहरूले परियोजनाका कार्यक्रमहरू छोडेर प्रदेश सरकारका कार्यक्रमहरूमा संलग्न हुने गरेको र दुवैतर्फबाट अनुदान लिने प्रयास गरेको गुनासो कृषकहरूको रहेको छ। यस विषयमा परियोजना व्यवस्थापन एकाइ तथा परियोजना निर्देशक समितिबाट उचित नीतिगत निर्णय र समन्वय गर्न सकेको देखिएन।

परियोजना कार्यान्वयन एकाइ स्थापना गर्दा सम्भाग कार्यक्रमको, विशेषगरी जोन सञ्चालनको आवश्यकता तथा कार्यरत जनशक्तिको कार्य बोझको आकलन हुन नसक्दा जोनको सङ्ख्या कम भएका दुर्गम जिल्लाहरूमा सञ्चालन खर्च बढी भएको पाइन्छ भने जतासुकै छरिएर रहेका जोन, ब्लक र पकेटको कारण परियोजनाको मूल मर्मअनुरूप सघन प्राविधिक सेवा प्रवाह हुन सकेको छैन।

परियोजना तीन तहका सरकार अन्तर्गतका निकायहरूबाट सञ्चालन/कार्यान्वयन भएको सन्दर्भमा प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू अन्तर्गत परियोजना कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूबिच पर्याप्त समन्वय हुन नसक्दा ब्लक र पकेट सम्भाग अन्तर्गतका विशिष्टीकृत बालीहरूको उत्पादनमा प्राविधिक पृष्ठपोषण, बजार सञ्जाल विस्तार र स्थानीयस्तरका पूर्वाधार विकासमा आवश्यक सहकार्य हुन नसकेको गुनासो सरोकारवालाहरूको रहेको छ। पछिल्लो समय परियोजनाका अनुगमन तथा प्रगति प्रतिवेदनहरूमा पकेट तथा ब्लक सम्भाग अन्तर्गतका विशिष्टीकृत बाली वा वस्तुहरूको क्षेत्रफल, सङ्ख्या, उत्पादन तथा उत्पादकत्व र बाली अनुसारको लगानीसम्बन्धी तथ्याङ्क तथा कार्यान्वयनको अवस्थाको प्रतिवेदन व्यवस्थित गर्न कठिन भएर जोन तथा सुपरजोनहरूको तथ्याङ्क मात्र समावेश गरेर वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गरेको पाइन्छ। साथै, परियोजना व्यवस्थापन एकाइको डिजिटल अभिलेखमा समेत पर्याप्त तथ्याङ्क उपलब्ध हुन सकेन।

परियोजनाका सम्भागहरू कार्यान्वयन गर्दा केही बालीहरू जस्तै स्याउ, सुन्तला, अलैंची, माछा, मौरी घर आदिका ब्लक तथा पकेट कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा जोन तथा सुपरजोनभित्र नै परेको आशंका गरिएको छ (तालिका ३.२१)। परियोजनाको डाटाबेस अनुसार आकलन गर्दा निश्चित बाली/वस्तु अन्तर्गत परियोजनाले ढाकेको क्षेत्रफल उक्त बालीको क्षेत्रफलको राष्ट्रिय तथ्याङ्कभन्दा बढी भएको पाइएको छ।

तालिका ३.२१ राष्ट्रिय क्षेत्रफलभन्दा परियोजनाको क्षेत्रफल बढी भएका बालीहरू

बाली	जोन तथा सुपरजोनको क्षेत्रफल*	न्यूनतम मापदण्ड अनुसार ब्लक र पकेटको क्षेत्रफल**	जम्मा	राष्ट्रिय क्षेत्रफल***	राष्ट्रिय क्षेत्रफलमा हिस्सा
	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	प्रतिशत
स्याउ	७,८४५	१०,३१०	१८,१५५	१३,८१३	१३१.४३
सुन्तलाजात	१२,८९८	१५,०००	२७,८९८	४९,३०६	५६.५८
अलैंची	६,८५५	७,३२०	१४,१७५	१५,९७५	८८.७३
माछा	६,६८७	८,९००	१५,५८७	१४,५४२	१०७.१९
मौरी घर	३६,६७६	१,१२,४००	१,४९,०७६	२,४८,९९५	५९.८७

* परियोजनाको प्रगति प्रतिवेदन २०७९/८०

** ब्लक तथा पकेटको सङ्ख्याको आधारमा अनुमान गरिएको

*** राष्ट्रिय तथ्याङ्क (स्रोत: Statistical Information on Nepalese Agricultural 2078/79)

स्याउ बालीको जोन तथा सुपरजोनको क्षेत्रफल र ब्लक तथा पकेटले ढाकेको न्यूनतम क्षेत्रफलबाट अनुमान गर्दा राष्ट्रिय क्षेत्रफलभन्दा परियोजनाले ढाकेको क्षेत्रफल बढी देखिएको छ। यसैगरी, माछा, अलैंची तथा सुन्तलाजात फलफूलमा समेत परियोजनाका सम्भागहरूले ढाकेको क्षेत्रफल राष्ट्रिय क्षेत्रफलभन्दा बढी देखिन्छ। तसर्थ, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा सबै पक्षको प्रभावकारी समन्वयलाई परियोजनाले ध्यान दिन जरुरी छ।

यसरी परियोजनाको क्षेत्रफल बढी देखिएका बाली तथा वस्तुको परिमार्जित क्षेत्रफल तथा सङ्ख्या निम्नानुसार भएको आकलन गरिएको छ (तालिका ३.२२)।

तालिका ३.२२ परियोजनाको समीक्षाका लागि आकलन गरिएको तथ्याङ्क

बाली	जोन सुपरजोनको क्षेत्रफल	ब्लक र पकेटको क्षेत्रफल	जम्मा	राष्ट्रिय क्षेत्रफल	राष्ट्रिय क्षेत्रफलमा हिस्सा
	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	प्रतिशत
स्याउ	४,७३३	४,१२४	८,८५७	१३,८१३	६४.१२
सुन्तलाजात	७,०२१	१०,९९९	१८,०२०	४९,३०६	३६.५५
अलैंची	५,६५०	३,१८०	८,८३०	१५,९७५	५५.२७

बाली	जोन सुपरजोनको क्षेत्रफल	ब्लक र पकेटको क्षेत्रफल	जम्मा	राष्ट्रिय क्षेत्रफल	राष्ट्रिय क्षेत्रफलमा हिस्सा
	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	हे./सङ्ख्या	प्रतिशत
माछा	५,६६०	२,०३५	७,६९५	१४,५४२	५२.९२
मौरी घर	३६,६७६	३५,०६०	७१,७३६	२,४८,९९५	२८.८१

परियोजनाबाट प्राप्त हुने अनुदानको खर्च गर्ने प्रणाली सम्बन्धमा परियोजनाले ठोस मार्गदर्शन गर्न नसक्दा प्रचलित सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा नै गएर कार्यान्वयन गरेको स्थिति देखिएको छ । फलस्वरूप, खरिद प्रक्रियाका बारेमा कम जानकारी साना किसानहरू यसबाट बढी प्रभावित भएको र उनीहरूलाई सहजीकरण गर्नुपर्ने भएकाले परियोजनाका प्राविधिक कर्मचारीहरूको प्रशासकीय काममा बढी संलग्न हुनुपरेको देखिन्छ । यसले समग्रमा परियोजना सम्भागको कार्यान्वयनलाई सहजीकरणभन्दा बढी अफ्ठ्यारो बनाएको छ । यसको साथै परियोजनाको खरिद सुशासनमा समेत यदाकदा प्रश्न उठ्ने गरेको छ । प्रयोगशाला जडित मोबाइल भ्यान, बारामा माछा ढुवानी गर्ने चिस्यान भ्यानजस्ता ढुवानी साधन तथा उपकरणको उपयोग भएको देखिँदैन । तसर्थ, यस्ता उपकरण खरिद गर्नुपूर्व आवश्यकता र औचित्यको आधारमा मात्र खरिद गर्नु पर्दछ । मोबाइल भ्यान प्रयोग गर्न अदालतले निर्देशन दिए तापनि प्रयोगमा आएको छैन । यी विषयहरूमा परियोजना व्यवस्थापन कार्यालय तथा परियोजना निर्देशक समितिको नियमित चासो हुनु जरुरी हुन्छ ।

परियोजना दस्तावेजमा खर्च गर्ने लक्ष्य तोकिएका कृषि यान्त्रीकरण, भौतिक पूर्वाधार विकास, प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान आदिजस्ता १६ वटा क्रियाकलापको लागि खर्चको लक्ष्य तोकिएकोमा सो अनुसारको तथ्याङ्कको अभिलेख अद्यावधिक भएको छैन भने परियोजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी डिजिटल कृषि नतिजा अनुगमन सूचना प्रणाली (Agriculture Result Monitoring Information System [ARMIS]) ले परियोजना व्यवस्थापन एकाइ अन्तर्गतका परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरू मात्र समावेश गरेको हुँदा सबै सम्भाग अन्तर्गतको तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्न सकेको छैन भने परियोजना व्यवस्थापनसम्बन्धी अन्य सूचनाहरू पनि यस प्रणालीमा व्यवस्थित गरिएको पाइएन । चुस्त अनुगमन प्रणाली विकास गर्न परियोजनाले बाह्य विज्ञहरूको (external expert) संलग्नतामा घटीमा वर्षको दुई पटक उद्देश्यमूलक अनुगमन भ्रमण (mission visit) मार्फत परियोजनालाई अनिवार्य पृष्ठपोषण गर्न आवश्यक छ ।

३.७ परियोजना सम्भागहरूको दिगोपना

परियोजना दस्तावेजले परियोजनाका सम्भागहरूलाई स्वसञ्चालन (self-sustaining) उन्मुख हुने गरी तिनै तहको सरकारबाट उपलब्धिमा आधारित सहजीकरण (smart output based facilitation) गर्ने

व्यवस्था गरेको छ। साथै, यस्तो सहजीकरण कार्य परियोजनामा सहभागी हुने कृषक समूह, सहकारी, र कानुनी मान्यता पाएका कम्पनी तथा उद्यमी व्यावसायीहरूलाई नै जिम्मेवार बनाई सम्भाग सञ्चालन तथा व्यवस्थापन हुने गरी क्रमशः विशिष्टीकृत बाली वा वस्तु उत्पादन क्षेत्रहरूमा दिइएको सेवाबाट बहिर्गमनमा जाने र विभिन्न सम्भागमा आवश्यक हुने कृषि शिक्षा, कृषि प्रसार सेवा र अनुसन्धानका कार्य भने सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट संस्थागत गर्दै लैजाने व्यवस्था गरिएको छ।

ठूलो कार्यक्षेत्र समेटेको, धेरै बाली तथा वस्तुहरू र तीनै तहका सरकारको प्रत्यक्ष संलग्नता तथा व्यवस्थापनमा सञ्चालन भएको यो परियोजनाको कार्यान्वयन सुरु भएपछि पटक-पटक सञ्चालन मोडालिटीमा गरिएको परिवर्तनले परियोजनाको कार्यान्वयनलाई अस्थिर बनाएको छ। परियोजनाका सम्भागहरूको (ब्लक, पकेट, जोन र सुपरजोन) वितरणलाई वैज्ञानिक र प्राविधिक तथा भौगोलिक उपयुक्ततामा आधारित बनाउन नसक्दा कृषि कार्यक्रम व्यवसायभन्दा पनि अनुदान प्रेरित भएको पाइयो। केही जोन, ब्लक र पकेट भौगोलिक तथा प्राविधिक औचित्यभन्दा पनि राजनीतिक प्रभावमा समेत स्थापना भएको र यदाकदा एउटा पकेटको लागि निर्धारण गरेको बजेट दुई वा सोभन्दा बढी कार्यक्रममा खण्डीकृत गरेर कार्यान्वयन गरेको, र कतिपय विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू स्थापना गर्दा परियोजनाको मापदण्ड अनुसार तोकिएको पूर्वाधारलाई नजरअन्दाज गरेकाले हस्तान्तरणयोग्य देखिएका छैनन्।

उल्लिखित सन्दर्भमा, परियोजना कार्यान्वयनको हालसम्मको अवस्था तथा परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाका क्रममा छनोट गरिएका सूचनादाताहरू क्रमशः कृषक, कृषक समूह, सहकारी, कम्पनी तथा उद्यमी व्यावसायीहरू तथा अन्य सरोकारवालाहरूसँग गरिएको केन्द्रित समूह छलफल र अन्तरक्रियाका आधारमा विश्लेषण गर्दा परियोजनाको परिकल्पनाभन्दा फरक वस्तुस्थिति देखिएको छ। परियोजनाले सञ्चालन गरेका सम्भागहरूमा कस्तो क्षमता विकास भएर के-के उपलब्धि हासिल भएमा स्वसञ्चालन हुने हुन् तथा यस्तो अवस्थामा उपलब्धिमा आधारित सहजीकरण कसरी उपलब्ध गराउने भन्ने विषयमा कुनै आधारभूत व्यवस्था तथा थप तयारी हालसम्म परियोजनाले गरेको देखिँदैन। साथै, सामुदायिक कृषि प्रसार सेवाको (Community Agriculture Extension Centre) स्थापना समेत भएको छैन। यसको अतिरिक्त परियोजना मार्फत छोटो अवधिको लागि आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्दैमा सम्भागहरू परिपक्व भईहाल्छन् भन्ने मान्यता पनि स्थलगत अवलोकनका क्रममा व्यावहारिक देखिएन।

प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट सञ्चालन भएका ब्लक र पकेटका सम्भागका कतिपय विशिष्टीकृत बाली वा वस्तु उत्पादन क्षेत्रहरू वास्तविक आवश्यकताका आधारमा नभई अनुदान प्राप्त हुँदा (भएमा) मात्र सञ्चालन हुने अवस्थामा रहेको समेत पाइएकाले कार्यान्वयनको स्थिति अबैध कमजोर रहेको तथ्य प्रस्ट हुन्छ। ब्लक र पकेटका सम्भागहरू कार्यान्वयनको दुई वर्षपछि हस्तान्तरण गर्ने नीतिगत व्यवस्था भए तापनि यस्ता कृषिसम्बन्धी गतिविधिहरूमा साना कृषक तथा साना उद्यमीहरू संलग्न हुने हुँदा दुई वर्षमा परिपक्व हुने अवधारणा व्यावहारिक देखिँदैन। स्थलगत भ्रमण र कृषक तथा सरोकारवालासँगको

अन्तरक्रियाको आधारमा अधिकांश ब्लक तथा पकेट सम्भाग अन्तर्गतका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू दुई वर्षको प्राविधिक सहयोगपछि दिगो रूपमा स्वसञ्चालन हुने अवस्थामा रहेको देखिएन । किनकि, यस किसिमका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू हालसम्म मूल्य शृङ्खलामा पूर्ण आवद्ध भइसकेका छैनन् भने प्रदेश तथा स्थानीय तहको कृषि प्रसार प्रणालीबाट थप केही समय सघन प्राविधिक पृष्ठपोषण मार्फत परिपक्व बनाएर स्वसञ्चालन बनाउने योजना पनि देखिएन । सायद यही कारण परियोजनाको अवधि तीन वर्ष मात्र बाँकी रहँदा पनि करिब आधा पकेटहरू सञ्चालनमा आउनै सकेका छैनन् ।

यस अवस्थाको विश्लेषण गर्दा एकातिर प्रदेश र स्थानीय सरकारले परियोजनाका सम्बद्ध सम्भागहरू (ब्लक र पकेट) को स्वामित्व र अपनत्व लिन नसकेको (नलिएको) तथा तिनको कार्यान्वयनलाई परियोजनाको मर्म र भावनाअनुरूप प्राथमिकतामा राख्न नसकेको देखिन्छ भने अर्कातिर सङ्घीय सरकार र परियोजना व्यवस्थापन एकाइले पनि जुनस्तरको अन्तरसरकारी तथा अन्तरनिकाय समन्वय गर्नुपर्ने थियो, त्यो गर्न नसकेको नै देखिन्छ । परिणामतः हालसम्म योगदान तथा सहजीकरण गरिएका अधिकांश पकेट र ठुलो सङ्ख्याका ब्लकहरूमा सङ्घीय सरकारको आर्थिक तथा प्राविधिक सहायताले अभै केही वर्षसम्म निरन्तरता नपाउने हो भने तिनीहरू निरन्तर सञ्चालनमा नआई हालसम्मको लगानी र योगदान खेर जाने तथा संस्थागत नहुने जोखिम रहेको छ । यस्तो जोखिम केही जोनहरूमा समेत रहेको छ । साथै, जोन र सुपरजोनमा गरिएको हालसम्मको लगानी तथा योगदान पकेट र ब्लकको तुलनामा केही फलदायी देखिएको भए तापनि सघन रूपमा अधि बढाइएका अधिकांश यस्ता सम्भाग अन्तर्गतका कार्यक्रमहरूमा पनि सङ्घीय सरकार तथा परियोजनाको निरन्तर सहयोग तथा योगदान नहुने हो भने आर्थिक तथा प्राविधिक कारणले दिगो सञ्चालन हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन ।

परियोजनाका विशिष्टीकृत बाली वा वस्तु उत्पादन क्षेत्रहरूमा आज पनि रासायनिक मल, श्रम, उन्नत गुणस्तरीय बीउ, कृषि प्रविधि आदिको अभाव रहनुको साथै सिँचाइको सुविधा पनि पर्याप्त नपुगेको र बजारसम्बन्धी समस्याहरू पनि विद्यमान रहनुको साथै मूल्य शृङ्खलाको समेत पूर्णविकास नभएको अवस्थामा किसानहरूले परियोजनाको वहिर्गमनपछि जोन तथा सुपरजोनका सम्भागमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूको स्वसञ्चालन गर्न सक्ने अवस्था नै देखिँदैन । उदाहरणार्थ, स्थलगत अध्ययनका क्रममा किसानहरूसँग गरिएको छलफल तथा अन्तरक्रियालाई आधार मान्ने हो भने हाई डेन्सिटी रोपणका लागि आवश्यक हुने पुड्का जातका स्याउको बिरुवा आयात, जुनारमा लाग्ने औँसा किराको नियन्त्रणका लागि गरिएको विषादी तथा प्रोटिन बेटको सामूहिक बृहत् प्रयोग (mass spray), चैते धानको रोपणको क्षेत्र विस्तार तथा खरिद बिक्री, बीउ वृद्धि कार्यक्रम र सघन प्लाष्टिक टनेलको तरकारी खेती आदिमा सङ्घीय सरकारको कुनै न कुनै प्रकारको थप आर्थिक तथा प्राविधिक सहायताले निरन्तरता नपाउने हो भने किसानको क्षमताले मात्र तिनको उत्पादन सम्भव नहुने प्रष्ट देखिएको र यस्ता बालीहरूको उत्पादनले निरन्तरता नपाई किसानहरू कृषि पेसाबाट बाहिर आउनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था सिर्जना हुने सम्भावना समेत देखिएको छ ।

उल्लिखित सन्दर्भमा, परियोजनाले प्रदेश र स्थानीय सरकारको भूमिका परिभाषित गरेर आपसी समन्वय अभिवृद्धि गरी तीनै तहका सरकारलाई परियोजना कार्यान्वयनमा समान जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाई बाँकी अवधिमा परियोजना कार्यान्वयन गर्नुपर्ने तथा हालसम्मको योगदानलाई थप परिणाममुखी र दिगो बनाउन अझै सघन, व्यवस्थित र योजनाबद्ध हस्तक्षेप गर्नुपर्ने देखिएको छ। त्यसैले, सम्भागहरू परिपक्व नहुँदै अहिलेकै अवस्थामा आगामी तीन वर्षपछि परियोजनालाई बहिर्गमनमा लैजाने निर्णय अव्यावहारिक र अपरिपक्व हुने देखिन्छ।

३.८ समस्या तथा चुनौती

स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त गुणात्मक सूचना, समीक्षाका लागि प्रयोग गरिएका स्वमूल्याङ्कन फाराम, परियोजनाका विभिन्न आवधिक र वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनहरू, परियोजना कार्यान्वयन एकाइबाट प्रकाशित प्रगति विवरण तथा अन्य पुस्तिकाहरू तथा परियोजनासँग सम्बन्धित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरू र अन्य अध्ययन प्रतिवेदनहरूका आधारमा परियोजनाका विभिन्न सम्भाग अन्तर्गतका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा निम्नलिखित मुख्य समस्या तथा चुनौतीहरू रहेका छन्।

३.८.१ समस्याहरू

- क) परियोजनाका सम्भागहरू सञ्चालनपूर्व पर्याप्त तथा वस्तुगत अध्ययन नहुनु र परियोजनाको निर्धारित परिवर्तनको सिद्धान्तानुरूप सम्भागहरूको एक सम्भागबाट अर्को सम्भागमा स्तरोन्नति तथा क्षेत्र विस्तार हुन नसक्नु।
- ख) परियोजनाका सम्भाग स्थापना गर्ने स्थलको निर्धारण गर्ने क्रममा केही स्थानमा राजनीतिक प्रभाव देखिनुको साथै पकेट तथा ब्लक व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धमा पटक-पटक भएको नीतिगत परिवर्तन; प्रदेश सरकारका निकायहरू तथा स्थानीय तहले लागत सहभागितामा सम्पन्न गर्नुपर्ने वा हस्तान्तरण पछि निरन्तरता दिनुपर्ने वा दुवै अवस्थाका सम्बन्धित सम्भागका कार्यक्रमहरूका लागि आवश्यक बजेट विनियोजन नगरेको तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न असमर्थता समेत व्यक्त गरेकाले पकेट तथा ब्लक सम्भागको व्यवस्थापन तथा दिगो सञ्चालनमा समस्या देखिएको।
- ग) परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरूमा दक्ष प्राविधिक जनशक्ति तथा सम्बद्ध विज्ञहरूको सेवा अभाव हुँदा नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको पूर्वनिर्धारित लक्ष्यानुरूप परियोजनाका गतिविधिहरू र वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट अनुसार सेवा प्रवाह सम्पन्न हुन नसक्नु।
- घ) परियोजनाको व्यवस्थापकीय नियन्त्रण नहुने ब्लक तथा पकेट सम्भाग विकास कार्यक्रम सञ्चालनसम्बन्धी जोखिम कम गर्न परियोजनाले ख्याल नगरेको र प्रदेश तथा स्थानीय तहसँग परियोजनाको (अन्तरसरकार तथा अन्तरनिकाय) समन्वय कमजोर हुँदा यी सम्भागहरू

- अन्तर्गतका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा प्राविधिक तथा व्यवस्थापन पक्ष कमजोर रहनुका साथै कार्यक्रम कार्यान्वयनसम्बद्ध बजेट खर्च, बालीको क्षेत्रफल/वस्तुको सङ्ख्या तथा उत्पादन आदि तथ्याङ्कको अभिलेखीकरण हुन नसक्नु ।
- ड) परियोजना दस्तावेजमा एकातिर सिँचाइ, यान्त्रीकरण, प्रयोगशाला, उद्योग, कस्टम हायरिड सेन्टरजस्ता क्रियाकलापमा वित्तीय लक्ष्य राखिएको तर भौतिक लक्ष्य नराखिएको भने अर्कोतिर परियोजनाको डाटावेस र आवधिक तथा अध्ययन प्रतिवेदनहरूमा भौतिक प्रगति उल्लेख गरेको तर वित्तीय प्रगतिको तथ्याङ्क अद्यावधिक नगरेको ।
- च) परियोजनाको मध्यावधि समीक्षा हुनु अगावै सम्भाग अन्तर्गत विशिष्टीकृत बाली तथा वस्तुको दायरा (scope) बढाएकाले स्रोत छरिनुको साथै प्राविधिक पृष्ठपोषणमा समेत समस्या देखिएको ।
- छ) परियोजनाले उपलब्ध गराउने अनुदान दर र प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले सञ्चालन गरेका कृषि कार्यक्रममा दिने अनुदानको अंशमा एकरूपता नभएको र प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूले समान प्रकृतिका कार्यक्रम (जस्तै: मुख्यमन्त्री नमुना कृषि कार्यक्रम, मेयर कृषि कार्यक्रम आदि) सञ्चालन गर्दा परियोजनाका विभिन्न सम्भागबाट सञ्चालन हुने केही कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न कठिनाइ हुनुको साथै दोहोरोपना समेत देखिएको ।
- ज) विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा उत्पादन सामग्रीहरू मुख्य गरी रासायनिक मल र उन्नत बीउ बिरुवा तथा पशुनस्लको आपूर्ति कृषकको मागअनुरूप पर्याप्त र समयानुसार हुन नसक्नुको साथै सार्वजनिक र निजी कृषि प्रसार सेवा प्रदायकको सेवा पर्याप्त नहुनु ।
- झ) कृषि प्रविधि प्रवर्धन, जलवायु अनुकूलन कृषि प्रणालीको विकास, परियोजनाको समस्या तथा बजारको माग लगायतका विषयवस्तुमा अनुसन्धानका क्रियाकलापहरू सञ्चालनको लागि पर्याप्त लगानी हुन सकेको छैन । साथै, कृषि अनुसन्धानको लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्का विभिन्न अनुसन्धान केन्द्र तथा यसका बाह्य अनुसन्धान केन्द्रहरू र विश्वविद्यालयहरूसँग पर्याप्त समन्वय नहुनु ।
- ञ) विशिष्टीकृत एकल बाली भनिए तापनि धान सुपरजोन तथा जोनमा एकल जातको धान उत्पादनको सट्टा धानका जातमा विविधता कायम रहेकाले धान प्रशोधन उद्योगहरूलाई पर्याप्त परिमाणको एकै किसिमको कच्चा धान उपलब्ध हुन नसकेको ।
- ट) कोरोना महामारीको कारण यातायात तथा आवतजावतमा बन्दाबन्दी भएकाले आ.व. २०७६/७७ र २०७७/७८ का केही कार्यक्रम सञ्चालनमा अवरोध सिर्जना भएकाले सम्भागका कार्य प्रगतिमा असर गरेको ।
- ठ) कमजोर अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीका कारण लक्ष्यअनुरूपको उपलब्धि हासिल गर्न, तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्न, परियोजना कार्यान्वयनको लागि गरिने खरिद व्यवस्थापनमा पूर्ण सुशासन कायम गर्न सम्बन्धमा यदाकदा प्रश्न उठ्नु ।

३.८.२ चुनौतीहरू

- क) परियोजनाको वित्तीय लक्ष्य तथा सरकारले कार्यक्रम सञ्चालन गर्न विनियोजित गरेको बजेट अनुसार खर्च गर्न नसक्नु परियोजनाको ठुलो चुनौती हो । न्यून बजेट खर्चले परियोजनाले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमको प्रभावकारिता तथा उद्देश्य अनुसारको उपलब्धि प्राप्तमा नकारात्मक असर पार्ने भएकाले परियोजनाको हालको बजेट खर्च गर्ने क्षमता अनुसार भौतिक तथा वित्तीय लक्ष्य प्राप्त चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।
- ख) परियोजनाको बाँकी अवधिमा परियोजना सम्भाग अन्तर्गत पकेट विकास कार्यक्रमको लक्ष्य प्राप्त तथा यस्ता विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरू दिगो रूपमा सञ्चालन हुने गरी व्यवस्थापन गर्न कठिन देखिएको छ ।
- ग) परियोजनाको शीत भण्डार गृह स्थापना कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि २०७४ तथा यसको प्रथम संशोधन २०७५, नेपाल सरकारको पूर्वाधार संरचनाको निर्माण तथा सञ्चालनको लागि निजी लगानीसम्बन्धी ऐन २०६३ र सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ सँग बाभिएकाले ठुला शीत भण्डारण निर्माण कार्यमा कानुनी जटिलता सिर्जना भई परियोजनाको महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न नसकिएको देखिन्छ ।
- घ) परियोजनाको हालको हस्तक्षेपले नेपालको कृषि क्षेत्रको अपेक्षित आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरण भएर समग्र कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण र कृषि क्षेत्रमा युवाको आकर्षण बढाउने पक्ष चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।
- ङ) परियोजनाको हस्तक्षेपले परियोजनाको लक्ष्य अनुसार खाद्यान्न, तरकारी, तथा फलफूलको उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने तथा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा पूर्ण सुनिश्चित हुने विषय चुनौतीपूर्ण देखिएको छ ।

परिच्छेद ४

परियोजना समीक्षा सार तथा उपलब्धि स्तरीकरण

परियोजनाको विभिन्न पक्षमा समीक्षा गर्दा परियोजनाका केही पक्ष सबल तथा केही पक्षहरू दुर्बल रहेका छन् । अन्ततः परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाबाट परियोजनाको कार्यान्वयनस्तर कस्तो रत्यो भन्ने पक्षमा प्रत्येक criteria मा परियोजनाको उपलब्धि र यसैको आधारमा स्तरीकरण गरिएको छ ।

४.१ समीक्षा सार

वि.सं. २०७२ मा नेपालको संविधान जारी भई सङ्घीयता कार्यान्वयनमा आएपछि मुलुकको कृषि क्षेत्र हेर्ने तत्कालीन कृषि प्रसार प्रणालीको संस्थागत संरचना विघटन भयो । तीनै तहका सरकार अन्तर्गत कृषि प्रसारका नयाँ संस्थागत संरचना निर्माणको चरणमा प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना कार्यान्वयनमा आएको थियो । कृषि प्रसारको संरचनात्मक निर्माणको सङ्क्रमणकालमा गाउँ-गाउँसम्म नेपाल सरकारको उपस्थितिको प्रखर उदाहरण बनेको यस परियोजनाको सफलता वा असफलताले नै समग्र कृषि क्षेत्रको सफलता र असफलता मापन गर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ भन्न सकिन्छ । कृषि क्षेत्रमा लगानी तथा प्रविधि र उत्पादनका साधनहरूको पहुँच पर्याप्त नभएको र बाली-वस्तुको उत्पादकत्व समेत न्यून भएको अवस्थामा खाद्यान्न तथा अन्य कृषि उपजको बढ्दो आयात कम गरेर व्यापार घाटामा सुधार ल्याउन यो परियोजनाले लिएको ध्येय - कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रबाट कृषि उद्योगमा रूपान्तरित आधुनिक, व्यावसायिक, दिगो एवम् आत्मनिर्भर कृषि क्षेत्रको विकास गर्न कृषि मूल्य शृङ्खलाका अवयवहरूको एकीकृत संयोजन एवम् परिचालनबाट रोजगारीको सिर्जना तथा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने विषय अत्यन्तै सान्दर्भिक देखिन्छ । यसका साथै, कृषिसम्बद्ध राष्ट्रिय नीतिहरू: कृषि नीति, आवधिक योजना, कृषि विकास रणनीतिले निर्धारण गरेको लक्ष्य प्राप्तमा योगदान गर्ने तथा दिगो विकास लक्ष्य, शून्य भोकमरी चुनौती लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूसँग तादात्म्य हुने गरी परियोजनाको तयारी गरिएको पाइन्छ ।

परियोजना तयार गर्दा एउटै निकायबाट कार्यान्वयन गर्ने प्रबन्ध गरिएको भए तापनि सङ्घीयता कार्यान्वयनसँगै परियोजनाका दुई सम्भागहरू क्रमशः ब्लक प्रदेशले र पकेट पालिकाले सञ्चालन गर्ने गरी नीतिगत परिमार्जन गरियो । संवैधानिक व्यवस्था अनुसार प्रदेश सरकार तथा पालिकाहरूले आफ्नो नीतिगत व्यवस्था आफै गर्न सक्ने भएकाले माथि उल्लिखित दुई सम्भाग अन्तर्गत सञ्चालित विशिष्टीकृत बाली वा वस्तुसम्बन्धी गतिविधिहरू परियोजना व्यवस्थापनको व्यवस्थापकीय नियन्त्रणमा रहन सकेन । यसले परियोजनाको परिवर्तनको सिद्धान्त अनुसार सम्भाव्य भूगोलमा पकेटबाट ब्लक, ब्लकबाट जोन तथा सुपरजोनमा स्तरोन्नति हुने प्रकृत्यामा चुनौती थपियो भने परियोजनाले पनि यथेष्ट समन्वय र प्रभावकारी भूमिका खेल्न सकेन ।

सम्भाग कार्यान्वयनको कोणबाट हेर्दा एकातिर पकेट कार्यक्रम छनोट तथा वितरणमा (स्थानीय तहमा) यदाकदा राजनीतिक प्रभाव र मतभेदका कारण एउटै पकेटलाई पनि दुई-तीन वटामा विभाजन गरी वितरण गरिएको, पकेटको छनोट वस्तुगत र आवश्यकतामा आधारित हुन नसकेको (भौगोलिक र प्राविधिक पक्षभन्दा राजनीतिक पक्ष बढी हावी भएको), पकेट कार्यान्वयनको अभिलेख र रिपोर्टिङ नभएको तथा उद्देश्यअनुरूप कार्यक्रम सञ्चालन हुन नसक्दा बजेट खर्च हुन नसकी फ्रिज भएको समेत देखिन्छ भने अर्कातिर पकेट सञ्चालन गर्दा स्थानीय सरकारले माग गरे अनुसारको सङ्ख्यामा पकेटहरू स्वीकृत (वितरण) नहुँदा पनि कार्यक्रमप्रति उत्साहमा कमी रहेको देखिन्छ। साथै, केही लाभग्राहीमा परियोजनाको पकेट कार्यक्रम हो कि स्थानीय तहको नियमित कार्यक्रम हो भन्ने जानकारी पनि प्रष्ट र यथार्थ नभएको पाइयो। कार्यक्रमलाई प्रभावकारी एवम् कुशलतापूर्वक सञ्चालन तथा सम्पादन गर्न स्थानीय तहमा आवश्यक दक्ष कर्मचारी अभाव रहेको पनि अवस्था छ। पकेटको लागि उत्पादन तथा प्रविधि प्रसारमा खर्च गरिनु पर्नेमा उपकरण तथा मेसिन खरिदमा मात्र बढी अनुदान दिइएकाले अधिकांश स्थानीय तहले परियोजना कार्यान्वयन म्यानुअलको अक्षरस अनुसरण गरेको देखिएन। समग्रमा, अधिकांश स्थानीय तहले पकेट कार्यक्रमको अपेक्षित अपनत्व लिन नसकेको कारणबाट पकेट सम्भाग अन्तर्गतका कार्यक्रम कार्यान्वयनको पक्ष कम प्राथमिकतामा परेको पाइयो।

यसैगरी, ब्लक कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने प्रदेशको कृषि हेर्ने मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरूमा आवश्यक सङ्ख्यामा दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनुका साथै उक्त मन्त्रालयका लागि विनियोजित वार्षिक कृषि बजेटसमेत पूर्णरूपमा खर्च नभएको अवस्थामा सङ्घीय परियोजनाको ब्लक सम्भागको कार्यान्वयन पक्ष पनि कम प्राथमिकतामा परेको पाइयो। यसका साथै कृषिसम्बद्ध प्रदेश कानुन तथा कार्यविधि र सङ्घीय परियोजनाको कार्यविधिविच एकरूपता नहुँदा कृषि अनुदानका स्किम तथा दायरा फरक भएकाले ब्लक सम्भागको कार्यान्वयनलाई समेत प्रभावित गरेको पाइयो। ब्लक कार्यक्रम सङ्ख्यात्मक उपलब्धिका हिसाबले प्रभावकारी देखिए तापनि सो कार्यक्रम बृहत् उत्पादन कार्यमा केन्द्रित हुनुपर्नेमा त्यस्तो नभई पकेटसरह मेसिनरी उपकरण वितरणमा बढी केन्द्रित भएकाले यसबाट अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल हुन सकेन। साथै, परियोजना सुरु भएपछि मध्यावधि मूल्याङ्कनपूर्व थप भएको पशुपन्छी विकासतर्फका ब्लक सम्भाग अन्तर्गतका केही कार्यक्रम (विशेषगरी बाखा र बङ्गुर) मा वस्तुको सङ्ख्या निर्धारण गर्ने मानक उपयुक्त र व्यावहारिक देखिएन।

जोन र सुपरजोनका कार्यक्रमहरू बजारीकरण, औद्योगिकीकरण र निर्यात अभिवृद्धिमा केन्द्रित हुनुपर्नेमा उत्पादनमै बढी केन्द्रित हुँदा परियोजनाको चार सम्भागहरूमा व्यावहारिक रूपमा तात्त्विक फरक देखिएन। जोन र सुपरजोनका कार्यक्रमहरू मूलतः मेसिन/औजार सहयोगमा बढी केन्द्रित रहको देखिएका छन्। यसबाट उत्पादन लागत घट्नुको (३५ प्रतिशतसम्म कमी भएको अध्ययनमा पाइएको) साथै महिला कृषकको कामको बोझ समेत घटेको छ। यसैगरी, परियोजनाले स्थापना गरेका कस्टम हायरिड सेन्टरहरूबाट साना तथा ठुला किसानहरूले लाभ लिएका छन्। यद्यपि, कस्टम हायरिड सेन्टरको आवश्यक कमान्ड क्षेत्र र उपलब्ध मेसिनरीहरूको न्यूनतम उपयोग क्षमताको पक्षमा भने ध्यान दिइएको

पाइएन । कृषि औजार तथा उपकरणको व्यापक वितरणले यान्त्रीकरणमा परियोजनाको योगदान देखिएको छ । चक्लाबन्दी गरी सामूहिक खेती प्रवर्धन गर्ने भनिए तापनि सामूहिक कार्यप्रतिको कमजोर नेपाली मनोविज्ञान तथा उपयुक्त नीतिगत/कानुनी अभावका कारणले कृषक, कृषक समूह, सहकारीले यसलाई प्राथमिकता साथ आत्मसात गरेको पाइएन । फलस्वरूप, अधिकांशतः यो land pooling को सट्टा crop pooling मा मात्र सीमित बन्न पुगेको देखिन्छ । यस किसिमको चक्लाबन्दी फलफूल बालीमा दिगो देखिएको छ तर खाद्यान्न तथा तरकारी बालीमा असफल हुने सम्भावना देखिन्छ ।

जोन/सुपरजोनका विशिष्टीकृत बाली उत्पादन क्षेत्र ठुला सिँचाइ आयोजनाको कमान्ड क्षेत्रभित्र कार्यान्वयन गर्न सम्बद्ध निकायहरू (कृषि र सिँचाइ) विचको समन्वय तथा सहकार्यको पक्षमा खासै ध्यान दिएको देखिएन । यद्यपि, परियोजनाबाट प्रवर्धित साना सिँचाइको कार्यक्रमबाट भने किसानहरू खुशी मात्र पाइएनन् बालीको उत्पादन र उत्पादकत्व दुवैको अभिवृद्धिमा यसको ठुलो योगदान रहेको पाइयो ।

परियोजनाका रणनीतिहरूको समीक्षा गर्दा समग्रमा सन्तोषजनक देखिएको छ । भूमिको वैज्ञानिक उपयोगको रणनीति अन्तर्गत स्वैच्छिक चक्लाबन्दी र करार तथा लिज खेतीको प्रयास गरिएको भए तापनि आधारभूत मोडेल अनुसार करार नभएको; भूमि करार सूचना केन्द्रको स्थापनाको लागि कुनै कार्य नभएको तथा फलफूल बालीमा बाहेक अन्य बालीमा स्वैच्छिक चक्लाबन्दी त्यति प्रभावकारी नभएको देखियो । आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको अवलम्बन अन्तर्गत सिँचाइ सुविधा विस्तार, प्लास्टिक टनेल/हाउस तथा हाइटेक ग्रीन हाउसजस्ता प्रविधिको प्रवर्धन, प्राङ्गारिक मलखादको प्रयोग अभिवृद्धि, थोपा सिँचाइ प्रविधिको प्रयोग, मकैको साइलेज बनाउने प्रविधि आदिको प्रवर्धन; बृहत् उत्पादन प्रदर्शन; आधुनिक प्रयोगशाला लगायत स्रोत केन्द्रको स्थापना; रोग किरा व्यवस्थापन; सघन बगैँचा स्थापना आदि प्रभावकारी रहेको तर उन्नत बीउ तथा रासायनिक मलको उपलब्धता तथा ताप नियन्त्रित खेती प्रणालीको उल्लेखनीय प्रवर्धन भएको पाइएन । बढ्दो श्रम शक्तिको अभावको सम्बोधन तथा कृषिजन्य वस्तुहरूको उत्पादन लागत घटाउन अवलम्बन गरिएको कृषि यान्त्रीकरणको रणनीतिको कार्यान्वयनमा कस्टम हायरिड सेन्टरको स्थापना तथा मेसिन, औजार, उपकरणहरूको प्रभावकारी रहेको छ । तर, मेसिनरी औजार उपकरणको मर्मत सम्हारमा किसानलाई पर्याप्त सहयोग गर्न नसक्दा कतिपय औजार उपकरणहरूको प्रयोग नहुने सम्भावना समेत देखिएको छ । किनकि, सानो सानो मर्मत स्थानीयस्तरमा सम्भव भए तापनि सामाग्रीहरू नै बदल्ने र जटिल खालका समस्या आईपर्दा मर्मत गर्न कठिनाई भई औजारहरू थन्किएको अवस्था पनि पाइएको छ ।

कृषि उपजहरूको प्रशोधन तथा बजारीकरण पूर्वाधारहरूको विकासमा परियोजनाले साना प्राथमिक प्रशोधन उपकरण, मिल तथा प्रशोधन उद्योग, गोदाम घर, रस्टिक स्टोरजस्ता बजार पूर्वाधारहरू र उत्पादन उपान्तका मूल्यअभिवृद्धिसम्बन्धी क्रियाकलापहरूमा (ग्रेडिङ, प्याकेजिङ, लेबलिङ, तथा ब्राण्डिङ) सहयोग गरेको छ । यद्यपि, ठुला शीत भण्डारण निर्माण सम्बन्धमा प्राविधिक तथा प्रशासनिक समस्याको समाधान समयमै गर्न नसक्नु तथा स-साना प्राथमिक प्रशोधन उपकरणमा मात्र लगानी

केन्द्रित गर्नु कमजोर पक्ष रहेको छ । कृषि अनुसन्धान-शिक्षा-प्रसार प्रणालीको सुदृढ समन्वय एवम् आधुनिकीकरण रणनीति अन्तर्गत परियोजनाले इन्टर्नशिपको अवसर प्रदान गर्नु र 'सिक्दै कमाउँदै' मोडेलमा प्राविधिक शिक्षालयहरूसँग सहकार्य गरी माटो परीक्षण तथा बाली संरक्षणसम्बन्धी प्राविधिक सल्लाह सुभावा दिनु सकारात्मक पक्ष रहेको छ । कृषि अनुसन्धानका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक परियोजना र कृषि अनुसन्धानसम्बद्ध निकायहरूबिचको सहकार्य र समन्वय भने कमजोर रहेको पाइयो । प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान तथा गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता अभिवृद्धिको रणनीति अनुसार भने केही कार्य सुरु गरे तापनि यसले निरन्तरता पाउन सकेन । यसैगरी, जलवायु परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणाली अवलम्बनका सन्दर्भमा जलवायुमैत्री खेतीका केही स्मार्ट प्रविधिहरूमा अनुदान सहूलियत उपलब्ध गराएको देखिएको छ । यद्यपि, प्राविधिक ज्ञान र सीपको विकाससम्बन्धी अनुसन्धानमा परियोजनाले खासै योगदान गर्न सकेको देखिँदैन ।

स्रोत उपयोगको दक्षता समीक्षा गर्दा परियोजनाको वार्षिक औसत खर्च गर्ने क्षमता ६८.३५ प्रतिशत रहेको पाइयो । यद्यपि, परियोजनाले हालैका वर्षहरूमा (२०७७ देखि) भने समग्र राज्य तथा अन्य सङ्घीय निकायहरू सरह नै खर्च गरेको पाइन्छ (करिब ७८ प्रतिशत) । परियोजनाले गरेको लगानी, कृषकको योगदान र आगामी वर्षमा हुनसक्ने व्यवस्थापन खर्चलाई आधार मानेर परियोजनाको आर्थिक विश्लेषण गर्दा आन्तरिक आय दर २० प्रतिशतभन्दा बढी देखिनुले परियोजना नाफामूलक स्थितिमा रहेको सङ्केत गर्छ । परियोजनाको विशिष्टीकृत क्षेत्रको बाली वा वस्तुको औसत उत्पादकत्व राष्ट्रिय उत्पादकत्वभन्दा धेरै छ । साथै, परियोजनाले पन्ध्रौँ योजनाले निर्धारण गरेको उत्पादकत्वको लक्ष्य हासिल गरेको छ । परियोजना बाहिरभन्दा परियोजनाभित्रका कृषकको उत्पादकत्व बढी छ, कस्टम हायरिड सेन्टर मार्फत कृषकले स्थानीय बजारभन्दा २० प्रतिशत न्यून दरमा मेसिनरी सुविधा प्राप्त गरेको सन्दर्भमा परियोजना प्राविधिक दक्षताको दृष्टिकोणबाट पनि राम्रो रहेको सहजै आकलन गर्न सकिन्छ ।

यसैगरी, परियोजनाको समग्र प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दा परियोजना बाहिरका कृषकको तुलनामा परियोजनाभित्रका कृषकको वार्षिक आय तथा खर्च दुवै धेरै रहेको छ भने गरिबीको दर समेत कम पाइएको छ । परियोजनाले लक्ष्य अनुसार नै रोजगारी सिर्जना गरेको छ भने समीक्षा अवधिसम्म वार्षिक रूपमा कृषि उपजको थप उत्पादन ५.५ लाख मे. टन भएको छ । साथै, परियोजनाको अन्त्यसम्ममा कृषि उपजको थप उत्पादनको लक्ष्य ६.६ लाख मे. टन पूरा हुने देखिन्छ । तर, वार्षिक रूपमा ठुलो परिमाणमा खाद्यान्न आयात भइरहेको सन्दर्भमा परियोजनाले तोकेको लक्ष्य अनुसारको उत्पादनले कृषि उपजमा आत्मनिर्भर हुने महत्त्वाकाङ्क्षी सूचक पूरा हुने सम्भावना न्यून छ ।

परियोजनाको व्यवस्थापनको पक्षमा विशेषगरी अनुदान व्यवस्थापन, जनशक्ति व्यवस्थापन, संस्थागत समन्वय र ज्ञान व्यवस्थापनमा भने महत्वपूर्ण सुधारहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ । परियोजनाबाट उपलब्ध गराइने अनुदानको खर्च गर्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा किसानहरूलाई छुट्टै कार्यविधि स्वीकृत गरेर मार्गदर्शन गर्न नसक्दा किसानहरू पनि प्रचलित सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामै जानुपर्ने स्थिति सिर्जना

भएको छ। त्यसैगरी, स्थानीय सरकार र प्रदेश सरकारबाट आफ्नै नियमित बजेटबाट पनि ब्लक तथा पकेटहरूमा एउटै बाली तथा वस्तुको लागि परियोजनाभन्दा फरक (बढी) अनुदान प्रदान गरेको पाइयो। यसले समग्रमा परियोजनाका सम्भागको कार्यक्रम कार्यान्वयनमा समस्या पारेको छ। कृषि प्राविधिकहरू अनुदान वितरण प्रक्रियाको प्रशासनिक काममा समेत संलग्न हुनुपर्दा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा केही ढिलाइ हुनुको साथै प्राविधिक सेवा प्रवाहमा समेत केही समस्या देखिएको छ। त्यसैगरी, परियोजनाले ब्लक सम्भाग अन्तर्गत २३.५ प्रतिशत र पकेट सम्भाग अन्तर्गत २२ प्रतिशत गरी परियोजनाको ४५.५ प्रतिशत (करिब आधा) बजेट ससर्त अनुदानमा विनियोजन गरेको सन्दर्भमा तीनै तहका सरकारका निकायहरूबिच सघन समन्वय नभएसम्म उल्लिखित सम्भागहरूबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न कठिन हुन्छ। यसका साथै, परियोजनाले किसानहरूलाई अत्यावश्यक कृषि तथा भेटेरीनरी सेवा उपलब्ध गराउन पहिलो निजी सेवा प्रदायकहरू (first hand private services) जस्तै एग्रोभेट तथा पाराभेटको क्षमता अभिवृद्धि गरी परिचालन गर्न सकिने पक्षलाई ख्याल गर्न नसक्दा प्राविधिक सेवा प्रवाह व्यवस्थापन कमजोर देखियो। परियोजनाको परिकल्पना अनुसार सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको व्यवस्थापन तथा प्रतिफलमा आधारित स्मार्ट सहजीकरण सेवाहरू सञ्चालन भएको पाइएन। परियोजनाले वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, कृषि प्रसार सामाग्री, डिजिटल तथ्याङ्क तथा सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (agriculture result monitoring information system) मार्फत परियोजना अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा ज्ञान व्यवस्थापन गर्न खोजेको देखिए तापनि तथ्याङ्क अभिलेखीकरण पूर्ण र पद्धतिसङ्गत देखिएन। परियोजना दस्तावेजमा स्पष्ट किटान गरिएका शीर्षकहरूको खर्च अभिलेख समेत व्यवस्थित गरेको पाइएन।

परियोजनाको परिवर्तनको सिद्धान्त (theory of change) अनुसार पकेटबाट ब्लक, ब्लकबाट जोन र जोनबाट सुपरजोनमा सम्भागहरू विकसित हुँदै जानुपर्नेमा यसरी विकास भएको उदाहरण एकदमै सीमित देखिन्छ। परियोजनाको सुरुआती लगानीदेखि निरन्तरतासम्मका अनुदान स्किमहरू प्राप्त गरेर अनुसरणमा गएका सम्भागहरू दिगोपनाका हिसावले सम्बन्धित कृषक, कृषक समूह तथा सहकारीले सञ्चालन निरन्तरता दिएका तथा सम्बन्धित सरकारहरूले अंगीकार गरी निरन्तर सञ्चालन भएका उदाहरणहरू पनि समग्रमा १८ प्रतिशत जति मात्र रहेको अनुमान गरिएको छ।

समग्रमा हेर्दा, बजेट खर्चका समस्या, पर्याप्त र दक्ष जनशक्तिको उपलब्धता, तीन तहका सरकारबिचको न्यून समन्वयबाट सिर्जित कार्यान्वयन जटिलता, परियोजना सञ्चालन मोडालिटीमा भएको पटक-पटकको परिवर्तन र विद्यमान अस्पष्टताहरू, परियोजना सम्भागहरूबिच कार्यमूलक समन्वयको समस्या, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रभावकारी नहुनु, विशिष्टीकृत बाली तथा वस्तु र तिनको क्षेत्रफल/सङ्ख्याको निर्धारण वैज्ञानिक हुन नसक्नु, र बहुसरोकारवाला निकायहरूबिच प्रभावकारी समन्वयको संस्कृति विकास हुन नसक्नुजस्ता कारणले यस परियोजनाको लक्ष्य प्राप्तमा केही समस्या देखिएको छ। अधिकांश कृषक, कृषक समूह, सहकारीजस्ता लाभग्राहीबिच परियोजना भन्नु नै यान्त्रीकरण हो भन्ने अपूर्ण बुझाइ रहेको अवस्था, परियोजना र संघबाट ससर्त वित्तीय हस्तान्तरणमा उपलब्ध गराइने

कार्यक्रमको बारेमा कार्यक्रम कार्यान्वयन तहमा रहेका जनप्रतिनिधि र केही प्राविधिकहरूमा प्रष्ट तथा पूर्णजानकारीको अभाव देखिनु, परियोजनाका सबै सम्भागहरूको कार्यान्वयनमा दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको अभाव तथा परियोजना दस्तावेजमा उल्लेख भए अनुसार नवीनतम प्रविधि विकास र प्रविधि प्रदर्शनमा परियोजनाको सक्षमता न्यून मात्र देखिनु परियोजनाका कमजोर पक्षहरू हुन् ।

यद्यपि, निम्न वर्गीय किसानहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार, उन्नत बीउ तथा विरूवाको प्रयोग अभिवृद्धि, साना सिँचाइ योजनाबाट सिँचाइ सुविधा विस्तार, मुख्य बाली तथा वस्तुहरूको उत्पादन र उत्पादकत्व दुवैमा वृद्धि, कृषि यान्त्रीकरण, बालीचक्रमा सुधार आदि परियोजनाको प्रभावी पक्षहरू हुन् । यस परियोजनाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको परियोजनाले निर्वाहमुखी खेती प्रणालीलाई यान्त्रीकरण तथा प्रविधि प्रसारको माध्यमबाट व्यवसायीकरण गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । परियोजनाका क्रियाकलापहरूबाट साना किसानहरू लगायत कृषि उद्यमी, व्यावसायी तथा प्रशोधनकर्ताहरू समेत लाभान्वित भएका छन् ।

४.२ परियोजनाको उपलब्धि स्तरीकरण मापदण्ड र तह

OECD ले तय गरेका आधारभूत परियोजना मूल्याङ्कनका मापदण्डहरू अनुसार परियोजना कार्यान्वयनको उपलब्धिहरूलाई विकास साभेदार संस्थाहरूले प्रयोग गर्ने उपलब्धिस्तरीकरण विधि अनुसार (IFAD, 2022) १ देखि ६ विन्दुको स्केलमा (१ अङ्क - अत्यन्तै असन्तोषजनक देखि ६ अङ्क - अत्यन्तै सन्तोषजनक) मापन गरिएको छ । यसका लागि १ देखि ६ अङ्क दिने आधार यसप्रकार रहेका छन्-

- क) अत्यन्त सन्तोषजनक- ६ (परियोजनाको समीक्षा मापदण्डमा मर्म अनुसारको कार्य भएको र कुनै पनि कमजोरी नरहेको वा न्यून मात्र कमजोरी रहेको स्थिति)
- ख) सन्तोषजनक- ५ (परियोजनाको समीक्षा मापदण्डमा मर्म अनुसारको अत्यधिक कार्य भएको र केही मात्र कमजोरी रहेको स्थिति)
- ग) मध्यम रूपमा सन्तोषजनक- ४ (परियोजनाको समीक्षा मापदण्डमा मर्म अनुसारको केही कार्य भएको र केही कमजोरी रहेको स्थिति; कमजोरीभन्दा सबल पक्ष धेरै भएको)
- घ) मध्यम रूपमा असन्तोषजनक- ३ (परियोजनाको समीक्षा मापदण्डमा मर्म अनुसारको केही कार्य भएको र केही कमजोरी रहेको स्थिति; कार्य भएको तर कमजोरी बढी देखिएको)
- ङ) असन्तोषजनक- २ (परियोजनाको समीक्षा मापदण्डमा मर्म अनुसारको केही मात्र कार्य भएको र अत्यधिक कमजोरी रहेको स्थिति)
- च) अत्यन्त असन्तोषजनक- १ (परियोजनाको समीक्षा मापदण्डमा मर्म अनुसारको कुनै पनि कार्य नभएको) ।

तालिका ४.१ विभिन्न मापदण्डमा परियोजनाको स्तरीकरण

क्र.सं.	मापदण्ड (Criteria) तथा आधार (Justification)	तह
१	सान्दर्भिकता तथा तादात्म्य	६
१.१	परियोजना तयारीको सन्दर्भ र आधारहरू नेपालको अर्थतन्त्रमा योगदान पुर्याउने क्षेत्रहरूमध्ये कृषि एक प्रमुख क्षेत्र रहेको । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषिको योगदान ३२.५ प्रतिशत हुनाको साथै जनसङ्ख्याको ठुलो हिस्सा कृषिमा निर्भर रहेको । प्रविधिको पहुँच तथा प्रयोगबाट श्रम तथा भूमिको हालको न्यून उत्पादकत्व बढ्ने, कृषि क्षेत्रमा यान्त्रीकरण, व्यवसायीकरण तथा औद्योगिकीकरण गर्न सके लागत कम गरेर प्रतिस्पर्धी उत्पादन र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुने हुँदा बढ्दो आप्रवासन दर कम गर्न सकिने । खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र गरिबी निवारणमा मद्दत पुग्ने । परियोजनामा भएको लगानीबाट कृषि क्षेत्रको वृद्धि दर बढ्ने हुँदा कृषिमा आधारित उद्योगलाई टेवा पुग्ने र उपजको मूल्य अभिवृद्धि तथा निर्यात प्रवर्धन गर्न सकिने भएकाले नेपालको समग्र आर्थिक वृद्धि र विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याउने ।	६
१.२	नीतिगत आधारहरू तथा तादात्म्य परियोजनालाई कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयन गर्ने एक कडीको रूपमा लिइएको छ । राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१, चौधौँ योजना तथा पन्द्रौँ पञ्चवर्षीय योजना, दिगो विकासका लक्ष्यहरू (लक्ष्य नं १: गरिबीको अन्त्य, लक्ष्य नं २: भोकमरीको अन्त्य, लक्ष्य नं १३: जलवायु परिवर्तन) र शून्य भोकमरी चुनौतीसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्य योजना र देशको समग्र आर्थिक नीतिहरूसँग पूर्ण तादात्म्य रहेको छ ।	६
२	अवधारणा तथा कार्यान्वयन ढाँचा	५.४
२.१	अवधारणा विशिष्टीकृत बाली वा वस्तु उत्पादन क्षेत्रमा गरिने परिवर्तनको पहल र आधुनिकीकरण तथा यान्त्रीकरणमा भएको लगानीबाट सघन उत्पादन प्रणालीको प्रवर्धन भई कृषि क्षेत्रको तत्कालीन वृद्धि दरमा सुधार हुने । यसले रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुने र परियोजनाको कार्यान्वयनबाट थप हुने उत्पादनले खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धन, गरिबी न्यूनीकरण र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुग्ने ।	६

क्र.सं.	मापदण्ड (Criteria) तथा आधार (Justification)	तह
२.२	<p>कार्यान्वयन ढाँचा</p> <p>कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरण गर्न उपयुक्त भौगोलिक क्षेत्रमा विशिष्टीकृत बाली वा वस्तु उत्पादन क्षेत्रहरूको स्थापना गर्ने र सघन उत्पादन प्रणालीको लागि प्रविधिको प्याकेज उपलब्ध गराउने ।</p> <p>नीतिगत मार्गदर्शनको लागि सङ्घीय मन्त्रालयहरूको प्रतिनिधित्वसहितको कृषि मन्त्रीको नेतृत्वमा निर्देशक समिति र कृषि सचिवको नेतृत्वमा कार्यान्वयन समिति रहेको । यसैगरी, केन्द्रीयस्तरमा परियोजनाको व्यवस्थापन एकाइ र सुपरजोन तथा जोन सम्भागको कार्यान्वयनको लागि विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रमा परियोजना कार्यान्वयन एकाइको स्थापना गरिएको । राज्य सङ्घीय संरचनामा गएपछि प्रदेश मातहतका जिल्लास्तरका कार्यालयले ब्लक सम्भाग र पालिकाहरूले पकेट कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको । सुपरजोन/जोनस्तरमा कृषक परिचालन गर्न कृषकस्तरीय सञ्चालक/समन्वय समितिको व्यवस्था रहेको । परियोजना कार्यान्वयनको समन्वयको लागि प्रदेशस्तरमा प्रदेश परियोजना कार्यान्वयन समन्वय तथा अनुगमन समितिको व्यवस्था रहेको ।</p>	६
२.३	<p>सरोकारवाला निकायको प्रतिनिधित्व</p> <p>सङ्घीयस्तरमा अर्थ; वन तथा वातावरण; भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण; उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय; ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय; शिक्षा मन्त्रालय; प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय; राष्ट्रिय योजना आयोगको सहभागिताको व्यवस्था रहेको ।</p> <p>सिँचाइ विभाग, कृषि अनुसन्धान परिषद् र यस अन्तर्गतका निकायहरू, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, प्रदेश सरकारका कृषिसँग सम्बद्ध जिल्लास्तरका कार्यालयहरू र स्थानीय पालिकाहरू र कृषि विश्वविद्यालयहरू र प्राविधिक शिक्षालयहरूको कार्यान्वयन तहमा सहभागिता तथा सहकार्यको व्यवस्था रहेको ।</p>	६
२.४	<p>कार्यान्वयन ढाँचामा परिवर्तन र पर्याप्तता</p> <p>सङ्घीयता कार्यान्वयन पछि पुनर्संरचना भई प्रदेश सरकारका जिल्लास्तरका निकायबाट ब्लक र पालिकाहरूबाट पकेट कार्यान्वयन भएको । राजनीतिक हस्तक्षेप र विवादका कारण सञ्चालक समितिको विशिष्ट उत्पादन क्षेत्रसम्बन्धी केही अधिकार कम गरी समन्वय समिति बनाइएको । मध्यावधि मूल्याङ्कनपूर्व परियोजनाको दायरा बढाइएको ।</p>	४

क्र.सं.	मापदण्ड (Criteria) तथा आधार (Justification)	तह
२.६	लक्षित समूह तथा समावेशीकरण साना तथा भूमिहीन कृषकहरू, कृषक समूह तथा सहकारीहरू, कृषि उद्यमी तथा व्यावसायीहरू, प्रशोधनकर्ताहरू परियोजनाका लक्षित समूह रहेको, सबै भौगोलिक क्षेत्र समावेश भएको तर लैङ्गिक तथा समावेशीसम्बन्धी लक्ष्य नभएको। प्राथमिक सेवा दिने निजी सेवा प्रदायक (एग्रोभेट तथा पाराभेट) समावेश नभएको।	५
३	प्रभावकारिता	४.३
३.१	भौतिक प्रगति (समीक्षा अवधिसम्मको लक्ष्यको आधारमा) समीक्षा अवधिसम्म ३ लाख ५० हजार ३ सय हे. क्षेत्रफलमा कुल १० हजार ४ सय ९० (लक्ष्यको ८७.६ प्रतिशत) वटा विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रको स्थापना - पकेट ८ हजार ७ सय १० वटा (५८ प्रतिशत); ब्लक १ हजार ५ सय ८७ वटा (१०५ प्रतिशत), जोन १ सय ७७ वटा (५९ प्रतिशत) र सुपरजोन १६ वटा (७६ प्रतिशत); सिँचाइ सुविधा २५,४६७ हेक्टर विस्तार भएको र परियोजनाको हस्तक्षेपबाट कृषिजन्य वस्तुको थप उत्पादन ५ लाख ४९ हजार ९ सय ६२ मे. टन (वार्षिक लक्ष्यको ८५ प्रतिशत) र यसको मौद्रिक मूल्य ने.रु. १७ अर्ब ९९ करोड	५
३.२	रणनीति कार्यान्वयनको अवस्था	३.८
३.२.१	भूमिको वैज्ञानिक उपयोग खाद्यान्न, तरकारी तथा फलफूल बालीमा स्वैच्छिक चक्लावन्दी प्रवर्धन ६ हजार ७ सय ४५ हे. मा गरिएको। फलफूल बालीमा स्वैच्छिक चक्लावन्दी प्रभावकारी देखिएको तर खाद्यान्न तथा तरकारी बालीमा दिगो नहुने सम्भावना रहेको। सीमित क्षेत्रमा करार खेती गरिएको भए तापनि यसको मोडेल र कानुनी पक्ष कमजोर रहेको। भूमि करार सूचना केन्द्र स्थापना गर्ने लक्ष्य भए तापनि सोसम्बन्धी कार्य नभएको।	४
३.२.२	आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको अवलम्बन तरकारी खेतीको लागि प्लास्टिक टनेल र उच्च प्रविधिमा आधारित ग्रीन हाउसको प्रवर्धन भएको; स्याउ बालीको उच्च घनत्व रोपण कार्य उत्कृष्ट रहेको, बृहत् उत्पादन प्रदर्शन; प्राङ्गारिक खेती; मेसिनबाट रोपिने धानको लागि ब्याडको तयारी; स्रोत केन्द्र तथा प्रयोगशालाको स्थापना, बगैँचा विस्तार र व्यवस्थापनको लागि प्रोटीन बेट, तालिम तथा काँटछाँट, र थोपा सिँचाइ प्रविधिको प्रवर्धन गरिएको। रासायनिक मलको आपूर्तिमा समस्या रहेको। परियोजनाले ताप नियन्त्रित उच्च प्रविधि प्रवर्धन (automated technology) गरेको देखिएन।	४

क्र.सं.	मापदण्ड (Criteria) तथा आधार (Justification)	तह
३.२.३	<p>कृषि यान्त्रीकरण</p> <p>कृषि यन्त्रहरूको प्रयोग प्रवर्धनमा परियोजनाले उत्कृष्ट कार्य गरेको। समीक्षा अवधिसम्म ६ सय १ कस्टम हायरिड सेन्टरको स्थापना र ११ हजार १ सय ४९ वटा मेसिन, औजार उपकरण वितरण भएको। मर्मत संभारमा दिएको क्षमता विकाससम्बन्धी तालिम पर्याप्त नभएको। कस्टम हायरिड सेन्टरको स्थापना गर्दा न्यूनतम उपयोग क्षमता र कमाण्ड क्षेत्रको पर्याप्त अध्ययन हुनुपर्ने।</p>	५
३.२.४	<p>बजार पूर्वाधारहरू तथा प्रशोधन उद्योग विकासमा सहयोग</p> <p>समीक्षा अवधिसम्म ८ सय ७१ वटा प्राथमिक प्रशोधन उद्योगमा (५ सय ९२ वटा अलैंची भट्टी, २ सय ७९ वटा -सुपारी, रबर, चामल तथा चिउरा मिल, च्याँख्ला, अचार, अदुवा तथा बेसार, आलु चिप्स, मह, र माछा आदि सँग सम्बन्धित) सहयोग, ५१ वटा चिस्यान घर, २८ वटा हुवानी साधन, आठ वटा केरा पकाउने च्याम्बर, ३१ वटा सडकलन केन्द्र, १२ वटा गोदाम घर, २० वटा रष्टिक हाउस, पाँच वटा माछाको चिलिङ भ्यान र २० वटा जिउँदो माछा पसल स्थापनामा सहयोग प्रदान गरिएको। फलफूल ग्रेडिङ तथा पयाकेजिङमा सहयोग गरेको। परियोजनाको विशिष्टीकृत क्षेत्र सानो हुनुको साथै सडक कोरिडोरको अवधारणा अवलम्बन नभएकाले आपूर्ति शृङ्खला विकास हुन नसक्दा ठुला प्रशोधन उद्योग स्थापना हुन नसकेको।</p>	४
३.२.५	<p>कृषि प्रसार, शिक्षा तथा अनुसन्धान प्रणालीको समन्वय र सुदृढीकरण</p> <p>कृषि प्रसारका तरिकाहरू परम्परागत रहेको र परियोजनाको मर्म अनुसार संलग्न प्राविधिकहरूको पर्याप्त अभिमुखीकरण नभएको। विश्वविद्यालयसँगको समन्वय तथा सहकार्यमा १ हजार ८ सय ६२ जना स्नातक तहका विद्यार्थीहरूलाई परियोजनाका सम्भागहरूमा इन्टर्नशिप प्रदान गरिएको। 'सिक र कमाऊ' मोडेल अन्तर्गत २ सय ८२ प्राविधिक शिक्षालयसँग साभेदारी गरिएको भए तापनि पर्याप्त अनुगमन तथा पृष्ठपोषण हुन नसकेको। कृषि अनुसन्धान परिषद् तथा अन्य अनुसन्धान केन्द्रबाट सेवा विस्तार अपेक्षित रूपमा हुन नसकेको।</p>	४
३.२.६	<p>प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान</p> <p>परियोजना कार्यान्वयनको पहिलो ३ वर्ष ३ हजार ३ सय ८६ हेक्टर क्षेत्रफलको बालीमा उत्पादकत्व वृद्धिका आधारमा प्रोत्साहन अनुदान वितरण गरिएको भए तापनि तथ्याङ्क अभाव र उत्पादन समूहमा आर्थिक पारदर्शिता तथा लेखा परीक्षणमा समेत प्रश्न उठेका कारण निरन्तरता नदिइएको।</p>	३

क्र.सं.	मापदण्ड (Criteria) तथा आधार (Justification)	तह
३.२.७	गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता अभिवृद्धि प्रयोगशालाहरूको सुदृढीकरणमा सहयोग गरिएको, प्रयोगशाला जडित मोबाइल भ्यान खरिद गरिएको भए तापनि त्यसको प्रभावकारी उपयोग हुन नसकेको ।	२
३.२.८	जलवायु परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणाली अवलम्बन जलवायु मैत्री खेती प्रवर्धनको लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम तथा बालीका सुक्खा सहन गर्न सक्ने जातको उपयोग, स्मार्ट सिँचाइ प्रविधि जस्तै सौर्य ऊर्जा, थोपा सिँचाइ, स्पीडकलर, घाँस रोपण र प्लास्टिक मल्चीङ आदिको प्रवर्धन गरिएको भए तापनि जलवायु अनुकूलन प्राविधिक ज्ञान र सीप विकासमा पर्याप्त अनुसन्धान नभएको ।	४
४	स्रोत उपयोगको दक्षता (Efficiency)	५.७
४.१	वित्तीय स्रोत उपयोग समीक्षा अवधिसम्म परियोजनाको विनियोजित बजेटको औसत खर्च दर प्रतिवर्ष ६८.३५ प्रतिशत रहेको छ । सङ्घीय निकाय, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको खर्च दर क्रमशः ६८.९१ प्रतिशत, ६२.१५ प्रतिशत र ७३.५८ प्रतिशत रहेको छ । हालसम्मको यथार्थ खर्च र लगानी लक्ष्यको अनुपात: ४२.०२ प्रतिशत रहेको छ । परियोजनाको स्रोत उपयोग गर्ने क्षमता कम देखिए तापनि अन्य सङ्घीय निकायको हाराहारीमा रहेको । उपलब्ध मानव संसाधनको उपयोग प्रभावकारी रूपमा गरेको पाइयो ।	५
४.२	आर्थिक विश्लेषण-आन्तरिक आय दर (Internal Rate of Return) विभिन्न विकल्पहरूमा (scenarios) परियोजनाको आन्तरिक आयदर प्रक्षेपण गर्दा २० प्रतिशतभन्दा बढी छ । यसले परियोजनाको लगानीले आर्थिक लाभ दिने कुरा स्पष्ट हुन्छ । परियोजनाको आ.व. २०७८/७९ को खुद वर्तमान मूल्य (NPV) स्थानीय मूल्यको आधारमा ९२.९२ अर्ब र आयात समानता मूल्यको आधारमा ८८.१७ अर्ब रहेको छ ।	६
४.३	प्राविधिक दक्षता: कृषि बाली वस्तुको उत्पादकत्व वृद्धि तथा यान्त्रीकरण परियोजनाका विशिष्टीकृत क्षेत्रमा सबै बाली वा वस्तुको उत्पादकत्व राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्वभन्दा बढी छ भने धान, मकै, गहुँ, तेलहन, दलहन, केरा, आँप, दूधको उत्पादकत्व पन्ध्रौँ योजनाको लक्ष्य पूरा भएको छ । साथै, परियोजनामा संलग्न कृषकहरूको उत्पादकत्व परियोजनामा संलग्न नभएका कृषकहरूको तुलनामा बढी पाइयो । परियोजना लागु भएको क्षेत्रमा औसत उर्जा उपयोग (१.४४ किलोवाट प्रति हे.) राष्ट्रिय उर्जा उपयोग (०.८ किलोवाट प्रति हे.) भन्दा बढी छ ।	६

क्र.सं.	मापदण्ड (Criteria) तथा आधार (Justification)	तह
५	परियोजनाको प्रभाव	५.३
५.१	रोजगारी सिर्जना, कृषकको आय तथा गरिबीको अवस्था परियोजनाबाट आंशिक रोजगारी ७ लाख ३५ हजार १ सय २५ र पूर्ण रोजगारी २२ हजार ३ सय २६ सिर्जना भएको छ। परियोजनामा संलग्न र संलग्न नरहेका कृषकहरूको वैदेशिक रोजगारबाहेकको औसत आय क्रमशः ने.रु. ५ लाख २८ हजार ७ सय ७२। १० र ४ लाख ३५ हजार ३ सय १३। ६६ रहेको छ। परियोजनामा संलग्न कृषकहरूको आय ने.रु. ९३ हजार ४ सय ५८। ४४ ले बढी छ। परियोजनामा संलग्न कृषकहरूको गरिबी दर (head count poverty rate) २२.२८ प्रतिशत रहेकोमा संलग्न नरहेका कृषकहरूको गरिबी दर २४.३६ प्रतिशत रहेको छ।	६
५.२	प्रमुख कृषि उपजमा आत्मनिर्भरता आत्मनिर्भरताको लक्ष्य महत्त्वकाङ्क्षी रहेको भए तापनि परियोजनाको कार्यान्वयनबाट वार्षिक थप हुने कृषिजन्य वस्तुको उत्पादन लक्ष्य (६.६ लाख मे.ट.) भने हासिल हुने देखिन्छ।	४
५.३	लाभान्वित परिवार तथा समावेशीकरण करिब १३ लाख ९५ हजार ७ सय १८ जना कृषक घर परिवार लाभान्वित भएका छन्। परियोजनामा महिलाको सहभागिता ५०.४६ प्रतिशत, जनजातिको सहभागिता ३७.२ प्रतिशत, र दलितको सहभागिता १३.२ प्रतिशत रहेको छ। भौगोलिक रूपमा परियोजना कार्यक्रमहरू सातै वटा प्रदेश र ७७ वटै जिल्लामा सञ्चालन भएको छ।	६
६	परियोजनाको व्यवस्थापन र दिगोपना	४
६.१	वित्तीय स्रोतको उपलब्धता तथा जनशक्ति व्यवस्थापन नेपाल सरकारबाट परियोजनालाई खर्चको आधारमा पर्याप्त स्रोत उपलब्ध भएको। मानव संसाधनको स्रोत कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको पुल दरबन्दी रहेको। अपुग कर्मचारी करारमा लिइएको र केही जोन/सुपरजोनहरूमा प्राविधिक कर्मचारीको अभाव पूरा गर्न इन्टर्नशिपमा रहेका स्नातक तहका विद्यार्थीहरूलाई समेत परिचालन गरिएको छ।	४

क्र.सं.	मापदण्ड (Criteria) तथा आधार (Justification)	तह
६.२	<p>समन्वय तथा संस्थागत व्यवस्था</p> <p>निर्देशक समिति लगायत विभिन्न समितिहरूको बैठकबाट भएका निर्णयहरूबाट परियोजना कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुगेको छ। जोन/सुपरजोन व्यवस्थापन कार्यालयबाट प्राविधिक सेवा प्राप्तिको लागि प्रदेश अन्तर्गतका कार्यालयहरूमा सामान्य समन्वय तथा सहकार्य हुने गरेको। यद्यपि, तीन सरकारहरूबिचको संस्थागत तथा कार्यगत समन्वय कमजोर हुनुका साथै प्रदेश तथा स्थानीय तहमा सञ्चालन गरेका ब्लक तथा पकेट सम्भागमा परियोजनाको व्यवस्थापकीय नियन्त्रण नहुने भएकाले तथ्याङ्क व्यवस्थापन तथा अभिलेखीकरणमा समस्या रहेको।</p> <p>परियोजनाले सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको स्थापना र प्रतिफलमा आधारित स्मार्ट सहजीकरण सेवा सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएको भए तापनि यसको संस्थागत व्यवस्थापन हुन नसकेको।</p>	४
६.३	<p>अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा ज्ञान व्यवस्थापन</p> <p>परियोजनाको कार्यान्वयनको लागि परियोजना दस्तावेज, परियोजना कार्यान्वयनसम्बन्धी विभिन्न कार्यविधिहरू र परियोजना कार्यान्वयन म्यानुअल तयार गरिएको छ। आवधिक तथा वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन र कृषि प्रसार तथा अध्ययन सामग्रीहरूको तयारी तथा वितरण र अभिलेखीकरण भएको छ। प्रभावसम्बद्ध अध्ययन सीमित भएको छ। सूचना प्रणाली (result monitoring information system) तयार भएको छ तर सम्पूर्ण तथ्याङ्क अद्यावधिक भएको छैन।</p>	५
७	<p>दिगोपना</p> <p>कृषि यान्त्रीकरण तथा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग (सघन बगैँचा व्यवस्थापन, प्रोटिन बेट प्रयोग, प्लास्टिक टनेल खेती, आदि), स्थापना भएका प्राथमिक प्रशोधन उद्योग तथा स्रोत केन्द्रहरूको निरन्तरता हुने देखिन्छ। यद्यपि, केही धान मिलहरू आपूर्ति शृङ्खलामा जोडनुपर्ने देखिएको छ। परियोजनाको परिवर्तनको सिद्धान्त अनुसार सम्भागहरूको स्तरोन्नति नभएको (१५-१८ प्रतिशत बाहेक) र तोकिएको समय अवधिभित्र स्वसञ्चालन हुने गरी सम्भागहरूको हस्तान्तरण गर्न कठिनाई रहेको छ।</p>	३
समग्र मूल्याङ्कन		४.९

यस अनुसार, समग्रमा परियोजनाको कार्यान्वयनको उपलब्धि सन्तोषजनक रहेको छ।

परिच्छेद ५

निष्कर्ष तथा सिफारिसहरू

५.१ निष्कर्ष

नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान उल्लेख्य रहेको छ। विगत केही वर्षदेखि मुलुकको खाद्यान्न तथा अन्य कृषिजन्य वस्तुमा परनिर्भरता बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा नीति निर्माताले खाद्य सुरक्षा राष्ट्रिय सुरक्षाको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष रहेको विषयलाई हृदयङ्गम गर्न जरुरी छ। यस सन्दर्भमा नेपालको कृषि क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक र दिगो बनाउने अभिप्रायले सञ्चालन गरिएको प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरण गर्ने एक महत्त्वपूर्ण आयोजना हो। विशिष्टीकृत बाली वा वस्तुका उत्पादन क्षेत्रहरूमा सघन कृषि उत्पादन केन्द्रहरू (पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोन) स्थापना गरी तिनलाई आधुनिक प्रविधि, उन्नत बीउ, यान्त्रीकरण र उचित बजार पहुँच प्रदान गर्ने कार्य परियोजनाबाट गरिएको छ।

परियोजना कार्यान्वयनको सात वर्षसम्मको प्रगति तथा कार्यसम्पादनमा केही कमीकमजोरीहरू देखिए तापनि आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनको (OECD) मापदण्ड तथा रणनीतिहरूको कार्यान्वयन समीक्षाका आधारमा परियोजनाले समग्रमा सन्तोषजनक कार्य गरेको देखिन्छ। ठुलो कार्यक्षेत्र र धेरै बाली तथा वस्तुहरू समेटेर अघि बढाइएको यस परियोजनाको हस्तक्षेपबाट मुख्य कृषि बालीहरूको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि भएको छ। राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्व तथा पन्ध्रौँ योजनाको लक्ष्यसँग तुलना गर्दा परियोजनाका विशिष्टीकृत क्षेत्रहरूको उत्पादकत्व बढी छ। परियोजनाले यान्त्रीकरण मार्फत बाली उत्पादनको लागत न्यूनीकरण गर्न तथा महिलाको कार्यबोझ घटाउन समेत मद्दत गरे तापनि मूल्य अभिवृद्धिमा प्रभाव पर्ने गरी काम भएको देखिएन। साथै, उन्नत कृषि प्रविधिहरूको प्रयोगबाट निर्वाहमुखी अवस्थाको नेपाली कृषि क्षेत्रलाई व्यावसायिकता उन्मुख बनाउन परियोजनाले गरेको पहल सद्धानीय छ। यद्यपि, कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण, बजारीकरण र औद्योगिकीकरण मार्फत निर्यात प्रवर्धन गर्ने; खाद्यान्न, तरकारी, तथा फलफूल बालीमा आत्मनिर्भर बन्ने; तथा खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति र गरिवी न्यूनीकरण गर्ने परियोजनाको उद्देश्य भने महत्वाकाङ्क्षी देखिएको छ।

परियोजनाका लागि विनियोजित वित्तीय स्रोतको उपयोग अवस्था औसत ६८.३५ प्रतिशत रहेको भए तापनि २०७७/७८ देखि विनियोजित बजेटको ७५ प्रतिशत वा बढी खर्च गरेको देखिएको छ। परियोजनाको मूल दस्तावेजमा व्यवस्थित गरी परियोजनाको अभिन्न अङ्गका स्वरूपमा रहेका रणनीतिहरू अन्तर्गतका केही कार्यक्रम (गतिविधि) हरू (जस्तै: कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको स्थापना, भूमि करार सूचना केन्द्रको सञ्चालन, रासायनिक मलको बिक्री वितरणमा निजी सेवा प्रदायकको सहभागिता, कृषि विश्वविद्यालय तथा कलेज मार्फत गरिने प्राज्ञिक अनुसन्धान आदि) आजसम्ममा पनि कार्यान्वयनमा ल्याउन नसक्नुमा

परियोजनाको वित्तीय तथा व्यवस्थापकीय पक्षको सक्षमता कमजोर रहेको देखिएको छ। यद्यपि, केही महत्त्वपूर्ण रणनीतिक कार्यहरूमा (फलफूलमा स्वैच्छिक चक्लाबन्दी, कृषि यान्त्रीकरण, कृषि उपज प्रशोधन उपकरणमा सहयोग, प्रयोगशाला तथा स्रोत केन्द्रको स्थापना, इन्टर्नशिप कार्यक्रम, आदि) परियोजनाले उल्लेखनीय योगदान गरेको छ।

परियोजनाको हस्तक्षेपबाट आ.व २०७८/७९ मा मात्रै थप करिब ५.५ लाख मे. टन कृषि उपज उत्पादन भएको थियो जसको मौद्रिक मूल्य ने रु. करिब १८ अर्ब रहेको पाइयो। परियोजनाको प्रभाव तथा स्रोत उपयोगको कुशलताको कोणबाट हेर्दा परियोजनाको आन्तरिक आय दर विभिन्न विकल्पहरूमा २० प्रतिशतभन्दा धेरै भएकाले आर्थिक दृष्टिमा परियोजनाबाट लगानीको प्रतिफल सहजै प्राप्त हुने देखिन्छ। तर, परियोजनाबाट हालसम्म प्रतिएकाइ क्षेत्रफलमा भएको सञ्चित लगानी कृषिको आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणमा पर्याप्त हुन नसकेको देखिएको छ।

परियोजनाबाहिरका किसानको तुलनामा परियोजनाभित्रका किसानको समग्र वार्षिक आय र उपभोग खर्च (विप्रेषणबाहेक पनि) दुवैको अवस्था राम्रो रहेको तथा गरिवी दर कम देखिएको हुँदा परियोजनाले सहभागीहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन केही योगदान गरेको पनि देखिन्छ। परियोजनामा सहभागी भएका तथा नभएका किसानहरूको वार्षिक आयको जिनी गुणाङ्क क्रमशः ३७ र ३३ प्रतिशत रहेको र विप्रेषणसहित र बाहेकको जिनी गुणाङ्क क्रमशः ३७ र ३३ प्रतिशत हुनुले आय असमानतामा विप्रेषणको केही भूमिकासहित सामान्यतया परियोजना क्षेत्रमा आय असमानता बढ्न सक्ने मान्यता अनुसार परियोजनामा संलग्न संलग्न कृषकहरूबिचमा आय असमानता बढी नै रहेको देखिएको छ।

परियोजना सञ्चालन मोडालिटीमा पटक-पटक परिमार्जन गरिनु, अन्तरसरकारी तथा अन्तरनिकायगत समन्वय (कार्यगत समन्वय) कमजोर हुनु, सम्भागहरूको विकास तथा स्तरोन्नतिलाई परिवर्तनको सिद्धान्तमा पूर्णतः आधारित बनाउन नसक्नु, पर्याप्त अध्ययनविना नै परियोजनाको दायरा वृद्धि गर्नु, रासायनिक मल र उन्नत बीउ, बिरुवा तथा पशुनस्लको आपूर्ति मागअनुरूप पर्याप्त नहुनु तथा अनुगमन, मूल्याङ्कन र रिपोर्टिङ प्रणाली कमजोर देखिनुले परियोजनाको व्यवस्थापन पक्षमा भने कमजोरी रहेको देखाउँदछ।

निम्नवर्गीय किसानहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार, उन्नत बीउ तथा बिरुवाको प्रयोग अभिवृद्धि, साना सिँचाइको कारण कृषि उत्पादनमा वृद्धि, मुख्य बाली तथा वस्तुहरूको उत्पादन र उत्पादकत्व दुवैमा वृद्धि, कृषि यान्त्रीकरण, बालीचक्रमा सुधार आदि परियोजनाको प्रभावी पक्षहरू हुन्। समग्रमा निर्वाहमुखी कृषिलाई व्यावसायिकता र आधुनिकता उन्मुख गराउन तथा राजनीतिक र प्रशासकीय सङ्क्रमणको अवस्थामा ठुलो सङ्ख्याका किसानहरू मार्फत कृषि क्षेत्रमा नेपाल सरकारको उपस्थित गराउनमा परियोजनाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिएको छ।

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना नेपालको कृषि क्षेत्रलाई आधुनिक, प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउने एक महत्वपूर्ण कदम भएकाले यसको सफल कार्यान्वयनले नेपालको कृषि क्षेत्रलाई नयाँ उचाइमा पुऱ्याउन सक्छ । यद्यपि, यसको प्रभावकारिता र सफलता परियोजनामा संलग्न सम्पूर्ण पक्षहरूको प्रतिबद्धता, समन्वय र साभेदारीमा निर्भर गर्ने भएकाले यस आयोजनालाई थप गतिशील र प्रभावकारी बनाउन सरकार, निजी क्षेत्र, कृषक समुदाय, सहकारी, अनुसन्धान संस्थानहरूसहित सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको सक्रिय सहभागिता अत्यन्त आवश्यक छ । यसका अतिरिक्त परियोजना कार्यान्वयनमा आएका विभिन्न समस्या र चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दै परियोजनाको लक्ष्यअनुरूपको उपलब्धि हासिल गर्न थप प्रयास र सुधारका उपायहरू अवलम्बन गर्न आवश्यक रहेको देखिन्छ । परियोजनाको हालसम्मको कार्यप्रगति विश्लेषण तथा परियोजनाका लागि निर्धारित बाँकी अवधिमा परियोजनाबाट सम्पादन हुनसक्ने कामको अवस्थालाई आकलन गर्दा परियोजनाको निर्धारित लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्तिका साथै परियोजना सम्भागहरूको दिगोपनाका लागि कम्तिमा पनि पाँच वर्षसम्म परियोजनाको अवधि विस्तार गरेर कार्यान्वयनमा जानु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ ।

५.२ सिफारिसहरू

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाले मध्यावधि समीक्षासम्म प्राप्त गरेका उपलब्धिहरू र कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरूको विश्लेषणको आधारमा आगामी दिनमा परियोजनाको कार्यान्वयनलाई थप सुदृढ र व्यवस्थित बनाई उद्देश्यअनुरूपका उपलब्धि हासिल गर्न निम्नानुसारका सिफारिसहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.१ परियोजनाको बाँकी अवधिमा अवलम्बन गर्नुपर्ने सुधारका उपायहरू

५.२.१.१ परियोजना सम्भागहरूको सञ्चालन

सामान्यतया कुनै पनि आवधिक विकास आयोजनाका सबै सम्भागहरू परियोजनाको व्यवस्थापकीय नियन्त्रणमा सञ्चालन गरिएको हुन्छ र गर्नु पनि पर्दछ, अन्यथा व्यवस्थापकीय जोखिम रहने भएकाले उद्देश्य प्राप्तिका प्रतिकूल प्रभाव पर्दछ । यस सन्दर्भमा, परियोजनाको चार सम्भागहरूमध्ये जोन र सुपरजोन सङ्घीय सरकारको कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको परियोजना व्यवस्थापन एकाइबाट कार्यान्वयन भएको छ । साथै, बाँकी दुई सम्भागहरू क्रमशः ब्लक र पकेट संवैधानिक व्यवस्था अनुसार अधिकार सम्पन्न प्रदेश सरकारका निकायहरू र स्थानीय सरकारबाट कार्यान्वयन भइरहेका छन् । ब्लक तथा पकेटका कार्यक्रममा परियोजनाको व्यवस्थापकीय नियन्त्रण नरहेकाले यी सम्भागहरूको कार्यान्वयनको तदारुकता, आवधिक रिपोर्टिङ, सूचना तथा अभिलेख व्यवस्थापन, र कमजोर समन्वयका कारण कार्यसम्पादनमा देखिएको समस्या विश्लेषण गर्दा आगामी दिनमा देहायका दुईमध्ये कुनै एक विकल्प अनुसरण गरी परियोजनाको कार्यान्वयन गर्नु उपयुक्त र बढी नतिजामुखी हुने देखिन्छ ।

विकल्प एक

- क) प्रदेश परियोजना कार्यान्वयन समन्वय तथा अनुगमन समितिलाई सक्रिय बनाउन जरूरी देखिएको छ। परियोजनाका सबै सम्भागका गतिविधिहरूलाई थप व्यवस्थित, उद्देश्य केन्द्रित र प्रभावकारी बनाउन प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय पृष्ठपोषण आवश्यक छ। परियोजनाको करिब ४५ प्रतिशत बजेट खर्च भइरहेको पकेट र ब्लक सम्भागको सञ्चालनमा तत्काल सङ्घीय सरकारको व्यवस्थापकीय सहजीकरण नहुने हो भने आगामी दिनमा पनि दुवै सम्भागको कार्यान्वयनबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न कठिन हुने देखिन्छ। यसैले, प्रत्येक प्रदेशमा परियोजना व्यवस्थापन एकाइको (विज्ञ समूहसहितको) प्रादेशिक समन्वय केन्द्र स्थापना गरेर पकेट र ब्लक सम्भागको कार्यान्वयनमा प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई आवश्यक समन्वय र व्यवस्थापकीय सहजीकरण गर्न वाञ्छनीय हुन्छ। यस व्यवस्थाले परियोजनाका जोन तथा सुपरजोन सम्भागमा समेत प्राविधिक पृष्ठपोषण गर्न र सम्भागहरूलाई स्थानीय तह तथा प्रदेश सरकारका निकायहरूको समन्वयमा हस्तान्तरण गरेर परियोजनाको बहिर्गमन कार्य गर्न सहज हुन्छ। यस्ता समन्वय केन्द्रमा कृषि अर्थ विज्ञ, बाली संरक्षण विज्ञ, पशु विज्ञ तथा कृषिसम्बद्ध औजार उपकरणहरूसहित कोल्ड स्टोरेज व्यवस्थापनको ज्ञान र सीप भएको कृषि इन्जिनियर/विज्ञ व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।
- ख) माथि बुँदा (क) मा उल्लेख भए बमोजिम सर्वप्रथम योग्य तथा परिपक्व पकेट तथा ब्लक सम्भागका कार्यक्रमहरू हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुन्छ। परियोजनाको बाँकी अवधिमा परियोजनाद्वारा सञ्चालन भएका सबै पकेट तथा ब्लक सम्भागलाई परिपक्व र दिगो बनाउन हस्तान्तरण पछिका थप दुई वर्षसम्म घट्टो लगानी सहभागिता मोडेलको अवधारणा अनुसार आर्थिक सहायता (पहिलो वर्ष ५० र दोस्रो वर्ष २५ प्रतिशतको दरले) उपलब्ध गराउँदै हस्तान्तरण गर्ने रणनीति लिनु वाञ्छनीय हुन्छ।

विकल्प दुई

- क) संवैधानिक व्यवस्था अनुसार प्रदेश सरकारले प्रदेशस्तरको र स्थानीय तहले स्थानीय तहस्तरको कृषिसम्बन्धी आयोजना आफ्नै स्रोतमा सञ्चालन गर्न सक्छन्। मुख्यतया: परियोजनाले उत्पादनमा मात्र केन्द्रित हुने गरी सञ्चालन गरेका ब्लक र पकेटजस्ता साना सघन कार्यक्रमहरूको सञ्चालन स्थानीय तथा प्रदेश सरकारले गर्न सक्ने भएकाले सङ्घीय सरकारले यस्ता साना कार्यक्रममा प्राथमिकता दिएर सञ्चालन गरिरहन आवश्यक देखिँदैन। यद्यपि, प्राविधिक दृष्टिकोणले जोन तथा सुपरजोनमा स्तरोन्नति गर्न सकिने ब्लक तथा पकेटका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूलाई स्तरोन्नति गरेर सञ्चालन गर्न सकिन्छ। परियोजनाबाट यस विकल्प अनुसार ब्लक र पकेट सञ्चालन नगर्ने नीतिगत निर्णय भएमा परियोजनाको लगफ्रेममा उल्लेख भएका प्रतिफलसम्बन्धी सूचकहरू परिमार्जन गर्न आवश्यक हुन्छ।

- ख) परियोजनाले हाल सञ्चालनमा रहेका जोन र सुपरजोनका कार्यक्रमहरू सघन उत्पादनमा मात्र बढी केन्द्रित रहेको पाइएकाले यी सम्भागहरूबिच व्यावहारिक रूपमा तात्त्विक भिन्नता देखिएन भने दुवै सम्भागको तोकिएको क्षेत्रफल सानो भएकाले आपूर्ति शृङ्खलाको अपेक्षित विकास नहुँदा बजार तथा उद्योगसँग सम्बन्ध विस्तार नभएकाले मूल्य शृङ्खला विकासमा समेत अवरोध देखापरेको छ। परियोजनाले विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रमा उत्पादित कृषि उपज तोकिएको उत्पादन क्षेत्रभन्दा बाहिर अर्थात् बजार कमाण्ड क्षेत्र र रोड कोरिडोरले समेट्ने क्षेत्रमा रहेका उद्योगहरूलाई जोड्न नसकेको हुँदा त्यस्ता उद्योगहरू मार्फत प्रशोधन गर्ने सम्भावनाको खोजी र सहयोग गर्न सान्दर्भिक हुन्छ। साथै, उत्पादनका लागि प्राविधिक मापदण्ड र बजारका लागि आपूर्तिसँग सम्बन्धित मापदण्डका आधारमा यी सम्भागको क्षेत्रफल तथा वस्तुको सङ्ख्या पुनर्परिभाषित गर्न र सोही अनुसार कार्यान्वयनमा लैजानुपर्ने देखिएको छ।
- ग) परियोजनाले सम्भागका उद्देश्यअनुरूपको बाली तथा वस्तुको उत्पादन सुनिश्चित गर्न बुँदा (ख) मा उल्लेख भए अनुसार सम्भाग निर्धारणको प्राविधिक आधारसहितको क्षेत्र (क्षेत्रफल तथा सङ्ख्या) विस्तार गरेर सङ्घीय सरकारले परियोजना अन्तर्गत नयाँ जोन र सुपरजोन सम्भागको स्थापना तथा सञ्चालन गर्दा प्राविधिक पक्षबाट समान बाली तथा वस्तुको मूल्य शृङ्खला समाहित हुने गरी जोनको क्षेत्र सम्बन्धित सुपरजोनको आसपास (वरिपरि) पर्ने गरी सञ्चालन गरिनु पर्दछ। साथै, सुपरजोनको वितरण जिल्लागत आधारमा नभई सम्बन्धित उद्योगलाई आवश्यक कच्चा पदार्थको आपूर्ति सुनिश्चित हुने गरी एकापसमा जोडिएको ठुलो क्षेत्रमा आधारित हुनु पर्दछ।

५.२.१.२ परियोजनाका अन्तरवस्तुमा परिमार्जन

- क) परियोजना दस्तावेजमा तत्कालीन पूर्वधारणा (assumption) का आधारमा तय गरिएका खाद्यान्न, तरकारी तथा फलफूल बालीमा आत्मनिर्भर हुने, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा हासिल गर्ने, आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धन गर्नेसम्बन्धी सोच एकदमै महत्त्वकाङ्क्षी देखिन्छ। साथै, परियोजनाको कृषि वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धिबाट निर्यात प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य अनुसार कृषि उपजहरूको प्रशोधन, मिल/उद्योग स्थापना, ग्रेडिङ्ग, भण्डारण (शीत भण्डार, चिस्यान घर, गोदाम घर, रष्टिक स्टोर), ढुवानी साधन, प्याकेजिङ आदिमा गरिएको सामान्य सहयोगबाट निर्यात प्रवर्धन नै गर्ने गरी हाल उत्पादन, प्रशोधन तथा बजारीकरणसम्बन्धी कार्यमा पर्याप्त हस्तक्षेप नभएकाले यस क्षेत्रमा थप लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ। यसको अतिरिक्त परियोजनाका उल्लिखित लक्ष्यहरू आधार तथ्याङ्क र मापनयोग्य सूचकहरूका आधारमा निर्धारित नभएकाले परियोजनाले यी विषयहरूलाई पुनर्परिभाषित गरेर प्रष्ट पार्नुपर्ने र आगामी दिनमा यस्ता पक्षहरूलाई ध्यानमा राखेर आधार तथ्याङ्क र मापनयोग्य सूचकहरूको आधारमा लक्ष्यहरूको निर्धारण गर्न वाञ्छनीय हुन्छ।

- ख) जोन तथा सुपरजोनहरू ठुला सिँचाइ आयोजनाबाट वर्षभरी सिञ्चित हुन सक्ने क्षेत्रमा खाद्य सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट महत्त्वपूर्ण देखिएका तथा औद्योगिक विकास र आयात प्रतिस्थापनका लागि सम्भावित बाली तथा वस्तुको कच्चा पदार्थ पुग्ने गरी सञ्चालन गर्ने । जोन तथा सुपरजोनहरूको कमाण्ड क्षेत्र वा वस्तु सङ्ख्या निर्धारण गर्न थप अध्ययन गर्न सकिन्छ । यद्यपि, खाद्यान्न बालीको जोनको न्यूनतम क्षेत्र २ हजार हेक्टर र सुपरजोनको ५ हजार हेक्टर भएमा यसको प्रभाव राम्रो हुने र कृषि यान्त्रीकरणको प्रभावकारिता समेत बढ्ने देखिन्छ । यसका लागि कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले सिँचाइ मन्त्रालयसँग थप समन्वय गर्न जरुरी हुन्छ । साथै, जोन तथा सुपरजोनका कार्यक्रमहरू पनि प्रत्येक चार वर्षमा निरन्तरतासहित अनुसरण गर्दै पहिलेका सम्भागहरूलाई क्रमशः हस्तान्तरण गर्दै लैजान आवश्यक देखिन्छ ।
- ग) प्रत्येक जोन र सुपरजोनमा निजी कृषि प्रसार सेवा प्रदायकहरूको सेवा सुनिश्चित गर्न परियोजनाले किसानहरू प्रत्यक्ष रूपमा जोडिने स्थानीय एगोभेट तथा पाराभेटको आवश्यकता अनुसार स्थापना तथा क्षमता वृद्धि गर्न र स्थानीय उद्योग वाणिज्यसँग सम्बन्धित सस्थाहरूसँग समन्वय तथा सहकार्य गर्न आवश्यक छ । साथै, कृषि उपजको प्रशोधन तथा बजार व्यवस्थापनको लागि निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्न सहूलियत दरको ऋण, बिमा सेवा तथा प्राविधिक पृष्ठपोषणको सुनिश्चितता गर्दै लगानीमैत्री वातावरणको निर्माण गर्न परियोजनाले ध्यान दिन जरुरी छ ।

५.२.१.३ परियोजनाको रणनीति कार्यान्वयनमा सुधार

५.२.१.३.१ भूमिको वैज्ञानिक उपयोग

जोन तथा सुपरजोन क्षेत्रमा अधिकांश crop pooling का माध्यमले स्वेच्छिक रूपमा चक्लाबन्दीतर्फ केही कृषकहरू अग्रसर भएको देखिन्छ । यस्ता करार तथा लिज खेती सम्भौताको कानुनी पक्ष बलियो नहुने र उत्पादनका सामग्री तथा प्राविधिक सेवा उपलब्ध हुने प्रत्याभूति नहुने हो भने सघन उत्पादन कार्यक्रम तथा मूल्य शृङ्खला समेत दिगो नहुने भएकाले साना कृषकहरूले बढी लाभ प्राप्त गर्न सक्ने गरी (जस्तै: नेतृत्वदायी कम्पनी मोडेल) मा करार खेती तथा लिज खेतीको प्रवर्धन गर्न जरुरी देखिन्छ । चक्लाबन्दीजस्तो गहन र जटिल विषय कृषक स्वयम्को स्वेच्छिकताले मात्र नपुग्ने तथा सम्भव नहुने भएको हुँदा यसलाई प्रोत्साहन र व्यवस्थित गर्न परियोजनाको दस्तावेजले भूमि करार सूचना केन्द्र सञ्चालन गरेर कृषि भूमि लिजमा दिन र लिन चाहनेहरूलाई आवश्यक सहजीकरण गर्ने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा करार खेती, लिज खेती आदिसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थासहितको ठोस नीति कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक देखिन्छ ।

५.२.१.३.२ आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको अवलम्बन

- क) कृषक समूह वा कृषि सहकारीलाई उपलब्ध गराइने ठुला हाइटेक प्लास्टिक हाउसजस्ता प्रविधि विस्तारका कार्यक्रम कृषक समूह वा कृषि सहकारीलाई भन्दा पनि त्यस अन्तर्गतका एकल कृषि

उद्यमीलाई वा कृषि फर्मलाई नै सोभै उपलब्ध गराउने र सहजीकरण तथा अनुगमनमा सम्बन्धित कृषि समूह वा सहकारीको व्यवस्थापनमा सहभागी हुने व्यवस्था गर्न सके समूह वा सहकारीका सदस्यहरूबिच अनुदानको कारणले हुन सक्ने बेमेलको जोखिम कम गर्न सकिने, अनुगमन प्रभावकारी हुने र कार्यक्रमले पनि दिगो रूप लिई लगानीको प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने देखिन्छ ।

- ख) निजी सेवा प्रदायकहरू (एग्रोभेट/पाराभेट) बाट प्रदान गर्न सकिने प्रसार सेवालाई परियोजनाले प्राथमिकता दिएमा पहिलो कृषि प्रसार सेवा (first hand service) र उत्पादन सामाग्रीमा कृषकको पहुँच बढाउन सकिन्छ । यसका लागि, निजी सेवा प्रदायकहरूबाट प्रसार सेवा प्रदान गर्दा भौचर प्रणाली मार्फत पाइलटिड गरी यसलाई डिजिटल प्रविधिमा जोड्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- ग) कृषकहरूले आवश्यक उन्नत बीउ र रासायनिक मल समयमै उपलब्ध नहुँदा खेतीको उत्पादन तथा उत्पादकत्व दुवै प्रभावित भएको पाइएकाले खेतीका लागि आवश्यक उन्नत बीउ र रासायनिक मलको आपूर्तिलाई आवश्यकतामा आधारित र सहज बनाउन परियोजनाले विशेष योगदान गर्नुपर्ने देखिन्छ । उन्नत बीउ, विरुवा र पशुनस्लको सहज आपूर्ति गर्न बीउवृद्धि (वर्णशंकर समेत), नस्ल सुधारमा र अनुसन्धानमा परियोजनाले थप लगानी गर्न विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिएको छ ।
- घ) परियोजना निर्देशक समितिले वर्तमान समयमा रासायनिक मलको आपूर्ति सुनिश्चित गर्न चक्रीय प्रणालीमा प्रत्येक वर्ष कम्तीमा चार पटक मल आयात गर्न स्रोतको कमी नहुने र वितरण प्रणाली सुदृढ गर्न प्राथमिकता दिने गरी नीतिगत व्यवस्था गर्न आवश्यक छ । यसको अलावा नेपालमा विद्युत् उत्पादन तथा आपूर्ति बढिरहेको सन्दर्भमा भविष्यमा मलको उत्पादन गर्न नेपालमै निजी क्षेत्रको पुँजी परिचालन गरेर वा वैदेशिक लगानी तथा बहुराष्ट्रिय कम्पनी मार्फत रासायनिक मल कारखाना खोल्न सकिने अवसरको खोजी गर्न सकिन्छ ।
- ङ) गुणस्तरीय सुन्तलाजात फलफूल र उच्च घनत्वको बगैचा प्रवर्धन गर्न पुड्का जातका स्याउको विरुवा नेपालमै उत्पादन गर्न सकिने देखिएकाले आवश्यक परेमा वातावरण अनुकूलता र रोग किराको प्रकोपबारे अध्ययन गरी रूटस्टकहरूको आयात गरेर शितोष्ण बागबानी विकास केन्द्र, मुस्ताङ तथा निजी क्षेत्रको सहभागितामा नेपालमै विरुवा उत्पादन सुरु गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
- च) सहरी तथा सहर उन्मुख क्षेत्रहरूमा उच्च प्रविधिमा आधारित कृषि प्रविधिको प्रवर्धन गरेर कृषि क्षेत्रमा युवालाई आकर्षण गर्न सकिने सम्भावनाका सन्दर्भमा पनि परियोजनाको थप योगदान अपेक्षाकृत हुने देखिन्छ ।
- छ) खाद्यान्न बालीका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रमा प्रवर्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा मध्यम मसिनो जातको धान, चैते धान र पहुँलो जातको मकैलाई प्राथमिकतामा राखेर सघन रूपमा अघि बढेको खण्डमा धान, चामल तथा मकैको आयात कम गर्न सकिने देखिन्छ ।

५.२.१.३.३ कृषि यान्त्रीकरण, मूल्य शृङ्खला तथा बजार पूर्वाधार विकास

- क) कस्टम हायरिड सेन्टर तथा ठुला शीत भण्डारको न्यूनतम क्षमताको उपयोग र सञ्चालन मुनाफालाई सुनिश्चित गर्न मेसिनरी औजारको उपयोग हुनुपर्ने न्यूनतम क्षमतालाई आवश्यक पर्ने कमाण्ड क्षेत्रको अध्ययन गरेर स्थापना गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । साथै, केही सहकारी वा समूहद्वारा सञ्चालित कस्टम हायरिड सेन्टरमा देखिएको व्यवस्थापकीय समस्या सम्बोधन र मेसिनरी तथा औजार उपकरणको मूल्य नियमन तथा साना किसानको पहुँचजस्ता व्यवस्थापकीय समस्याको आकलन गरेर त्यसलाई पनि सम्बोधन गर्ने रणनीतिसहित यस्ता सेन्टरहरूको स्थापना तथा सञ्चालन गरिनुपर्ने पनि देखिन्छ ।
- ख) परियोजनाले सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको स्थापना गरी कस्टम हायरिड सेन्टरसहित पोष्ट हार्भेष्ट केन्द्रको व्यवस्थापन र नियमन यस केन्द्रको मातहतबाट गर्ने तथा विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रहरूमा अनुसन्धान, शिक्षा तथा प्रसारको एकाइ स्थापना गरेर उल्लिखित केन्द्रसँगको समन्वयमा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेको भए तापनि यस्तो सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको स्थापना अभैसम्म हुन नसकेको हुँदा अविलम्ब केन्द्रको स्थापना गरी क्रियाशील बनाउनु वाञ्छनीय हुन्छ ।
- ग) सहरी क्षेत्र तथा घना बस्तीको मागलाई आधार लिएर सघन तथा व्यावसायिक कृषि उत्पादन कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापन हुने; कृषि उपजले उचित मूल्य पाउने; र आयात प्रतिस्थापनमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले परियोजनाले उल्लिखित पक्षमा ध्यान दिएर कार्यक्रमहरू केन्द्रित गर्न उपयुक्त हुन्छ ।
- घ) ठूला शीत भण्डारको निर्माण, सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा परियोजनाले कानुनी प्रावधानमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिएको छ । साथै, यसका आर्थिक तथा प्राविधिक पक्षको विश्लेषण र शीत भण्डारको न्यूनतम सञ्चालन मुनाफा प्राप्त हुने क्षमताको उपयोग हुने गरी निर्माण गर्न उत्तम हुन्छ ।
- ङ) कृषकस्तरमा सञ्चालन गरिएका कतिपय साना चिस्यान केन्द्र तथा शीत भण्डारको एकपटक प्रयोग गरेपछि मर्मतसंभार तथा निर्मलीकरणमा कृषकहरूलाई प्राविधिक सहजीकरण गरेर यस्ता पूर्वाधारहरूको दिगो र प्रभावकारी उपयोग गर्न आवश्यक देखिएको छ । साथै, कृषक, सहकारी तथा कृषि प्रसार कार्यकर्ताहरूमाभू यस्ता उपकरणहरूको प्रयोगसम्बन्धी सीप विकास तालिम प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२.१.३.४ कृषि अनुसन्धान - शिक्षा - प्रसार

- क) परियोजनाले सहजीकरण गरेको इन्टर्नशिप कार्यक्रमलाई थप व्यवस्थित गर्न आवश्यक देखिएको छ । यसका लागि प्रथमतः विश्वविद्यालय र परियोजना व्यवस्थापन/कार्यान्वयन एकाइबिचको आपसी समन्वयलाई सुदृढ गर्न आवश्यक छ । विद्यार्थीहरूलाई विश्वविद्यालयमा पूरा गर्नुपर्ने

पाठ्यक्रमको पठनपाठन पूरा नगरी इन्टर्नशिपमा सहभागी नगराउने, कार्यक्रमलाई विश्वविद्यालयको क्यालेण्डरका अतिरिक्त बाली उत्पादन चक्रसँग तालमेल मिलाउने तथा अनुसन्धानलाई आवश्यकतामा आधारित बनाउन परियोजना कार्यालयले उपलब्ध गराउने अनुसन्धान समस्यामा मात्र केन्द्रित गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

- ख) 'सिक्रै कमाउँदै' कार्यक्रमको सफलताका लागि अनुदान रकमलाई वृद्धि गरी टनेल खेती र नर्सरी व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्राविधिक शिक्षालयहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरेर कार्यक्रम कार्यान्वयनमा लैजान तथा प्राविधिक सहयोग, नियमित सहजीकरण र अनुगमनको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ ।
- ग) कृषि अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारविचको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध विकास गरेर विशिष्टकृत क्षेत्रहरूको भूगोल अनुसार कृषि बाली वा वस्तुको उत्पादन प्रणालीसम्बन्धी समस्याहरू समाधान गरेर कृषि आधुनिकीकरण तथा व्यवसायीकरणलाई अभिवृद्धि गर्न परियोजनाले नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् तथा यस अन्तर्गतका बाह्य अनुसन्धान केन्द्रहरू, सरकारी फार्म केन्द्र तथा प्रयोगशालासँगको समन्वय र सहकार्यलाई परिणाममुखी बनाउन आवश्यक छ ।

५.२.१.३.५ प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको अवलम्बन

प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान कार्यक्रमलाई आधार तथ्याङ्कको अभाव, अस्पष्ट कार्यविधि तथा समूह, सहकारीको खातामा जाने ३० प्रतिशत रकमको परिचालनसम्बद्ध कार्यविधिको अभाव लगायतका कारणले कार्यान्वयनमा निरन्तरता दिन नसकिएको देखिएकाले यससम्बन्धी सबैखाले समस्याहरूको पहिचान गरेर तिनको निराकरण गर्न थप परामर्श तथा अध्ययनको आवश्यकता पर्ने देखिएको छ । यसको अतिरिक्त परियोजनाले प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान कार्यक्रम व्यवस्थित गर्न डिजिटल माध्यम र भाउचर प्रणालीको अवलम्बन गर्न सके नगद हस्तान्तरणबाट सिर्जना हुने समस्या समाधान हुन सक्छ ।

५.२.१.३.६ गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता स्थापना

नेपालमा उत्पादित कृषि तथा खाद्य वस्तुहरूको खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर अभिवृद्धि र गुणस्तर नियन्त्रणका लागि तय गरिएका कार्यनीतिहरूमा परियोजनाको हस्तक्षेप कमजोर भएको पाइएकाले आगामी दिनमा यसलाई प्राथमिकतामा राखेर न्यूनतम खाद्य स्वच्छता कायम गर्ने र आवश्यक गुणस्तर नियन्त्रण गर्ने कामलाई उच्च प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिनु उपयुक्त हुन्छ । साथै, प्रयोगशाला जडित मोबाइल भ्यानको प्रयोग तथा विषादी परीक्षण गर्ने प्रयोगशाला स्थापना गर्न परियोजनाले सहजीकरण गर्न आवश्यक छ ।

५.२.१.३.७ वातावरण परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणालीको अवलम्बन

जलवायु परिवर्तन अनुकूलन कृषि प्रणाली प्रवर्धनको लागि कृषकहरूको क्षमता विकास र जलवायु अनुकूलन कृषि प्रणालीको विकाससम्बन्धी अनुसन्धान आवश्यक छ । परियोजनाले आगामी दिनमा

नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को प्रादेशिक निकायहरू र अन्तर्गतका बाह्य कृषि अनुसन्धान केन्द्रहरू तथा कृषि विश्वविद्यालयहरूसँगको सहकार्यमा जलवायु अनुकूलित कृषि प्रणालीको विकास गर्न तथा यसैअनुरूप कृषकहरूको क्षमता विकास समेत गर्न थप पहल गर्दै लगानी गर्नु बाञ्छनीय हुन्छ ।

५.२.१.४ कार्यालय तथा मानव संशाधन व्यवस्थापन

क) परियोजना व्यवस्थापनका लागि सङ्घीय सरकारले हाल जिल्लास्तरमा सञ्चालन गरेका परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरू (cost centers) धेरै भएकाले परियोजनाको प्रशासनिक खर्च बढ्नुका साथै प्राविधिक कर्मचारीहरू प्रशासकीय काममा समेत संलग्न हुनुपर्ने हुँदा प्राविधिक पृष्ठपोषणमा समेत असर गरेकाले हाल सञ्चालनमा रहेका ५८ वटा खर्च व्यवस्थापन केन्द्रहरूलाई कार्यक्षेत्रगत तथा भौगोलिक निकटताका आधारमा एकआपसमा गाभेर (करिब ५० प्रतिशत घटाई) ३० वटामा सीमित गर्नु उपयुक्त हुन्छ । साथै, मितव्ययिताको लागि खर्च गर्ने निकाय घटाएर प्रादेशिक संरचनाबाट परियोजनाको व्यवस्थापन गर्न सक्ने विकल्प रहेको छ । यसरी कार्यान्वयनमा जाँदा साविकका खर्च व्यवस्थापन केन्द्रमा कार्यरत प्राविधिक जनशक्तिलाई अन्यत्र समायोजन पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको अतिरिक्त हाल पुल दरबन्दीमा खटाइएका स्थायी कर्मचारीहरूको वृत्ति विकासमा अवरोध भएकाले कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च देखिएको छैन । यसको सम्बोधनको लागि नीतिगत व्यवस्था गर्न र यस्ता ठुला परियोजना सञ्चालन गर्दा परियोजना अवधिभरको लागि अस्थायी दरबन्दी सिर्जना गरेर जनशक्ति व्यवस्थापन गर्न बाञ्छनीय हुन्छ ।

ख) परियोजना सम्भागको कार्यान्वयनका क्रममा आउने विभिन्न बाली तथा वस्तुको बजार माग र बजार लागत विश्लेषण, कृषि उपजको ढुवानी गर्दा हुने क्षति तथा नोक्सानीको आकलन, बजार सूचनाको पहुँच तथा विस्तार, बजार सञ्जाल विकाससम्बन्धी बहुसरोकारका विषयसहित मूल्य शृङ्खला विकास तथा बजारीकरण र बजार व्यवस्थापनसम्बद्ध अन्य पक्षहरूको कार्यान्वयन पक्ष विज्ञ सेवाको अभावमा कमजोर पाइएको छ । तसर्थ, आवश्यक विज्ञताका लागि छोटो अविधिको सेवा लिने व्यवस्था व्यावहारिक हुन्छ । यसको लागि कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत रहेका स्रोत केन्द्रहरूबाट सेवा लिने वा परियोजनाले विज्ञ सूची तयार गरेर सो मार्फत व्यवस्थापन गर्नसक्छ । साथै, कोल्ड स्टोरेज व्यवस्थापन, हाइटेक नर्सरी तथा टनेलको सञ्चालन, कस्टम हाइड्रिड सेन्टरको स्थापना तथा सञ्चालन, धान मिल सञ्चालन र पोष्ट हार्भेष्ट सेन्टरको निर्माणजस्ता प्राविधिक पक्षमा समेत बाली तथा वस्तु विशिष्टीकृत प्राविधिकको विज्ञता अभावमा किसान तथा व्यापारीहरूले नोक्सानी व्यहोर्नु परेको अवस्था देखिएको हुँदा परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरूमा आवश्यकता र औचित्यका आधारमा सम्बन्धित विषय विज्ञहरूको छोटो अवधिको परामर्श सेवा व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

५.२.१.५ समन्वय र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको सुधार

क. कार्यगत समन्वय तथा सम्बन्ध

परियोजनाका सम्भागहरूको कार्यान्वयनमा तीन तहका सरकार अन्तर्गतका निकायहरू क्रियाशील रहेकाले सम्भागहरू बिचको अन्तरसम्बन्ध तथा सरकारहरूबिचको समन्वयमा समस्या उत्पन्न भई त्यसबाट परियोजना प्रभावित भएको अध्ययनमा पाइएको छ । समन्वयको कमीको कारणले परियोजनाको तथ्याङ्क तथा अभिलेख व्यवस्थापन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा समस्या देखिएको र लाभग्राहीको छनोट तथा लाभको वितरणमा देखिएको दोहोरोपना र असान्दर्भिक वितरण नियन्त्रण गर्न परियोजना कार्यान्वयनमा सहभागी तिनै तहका सरकारहरू तथा तिनका निकायहरूबिच कार्यगत समन्वय तथा सम्बन्ध (functional coordination and linkage) सुदृढ गर्न अत्यावश्यक देखिन्छ । परियोजनाले हाल प्रदेश तथा पालिकाहरूलाई बजेट विनियोजन गरिरहेको सन्दर्भमा कार्यगत समन्वय सुदृढ गर्न न्यून बजेट विनियोजन गरेर परियोजनाको कार्यान्वयन म्यानुअलमा व्यवस्था भएका संस्थागत संयन्त्रहरूको नियमित बैठकद्वारा प्रदेश तथा पालिकाका कृषिसम्बद्ध निकायहरूबिच कार्यगत समन्वय बढाउन सकिन्छ । यसका लागि परियोजनामा व्यवस्थित हालका प्रदेश र स्थानीय सरकारस्तरमा संयन्त्रहरूलाई क्रियाशील र कामयावी बनाउन परियोजना व्यवस्थापन एकाइले विशेष पहल गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

ख. उद्देश्यमूलक अनुगमन भ्रमण

समग्रमा परियोजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन उद्देश्यमूलक ढङ्गबाट सञ्चालन गरिएको देखिएन । यसर्थ परियोजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई लक्ष्यमा आधारित पृष्ठपोषण गर्ने सुत्रको रूपमा विकास गर्न अपरिहार्य देखिएको छ । यस सन्दर्भमा परियोजना अन्तर्गत सञ्चालन गरिएका कृषिसम्बन्धी गतिविधिहरूको मूल्याङ्कन गर्न बाह्य विज्ञहरूको (external expert) संलग्नतामा घटीमा वर्षको दुई पटक समयसारिणी तोकेर उद्देश्यमूलक अनुगमन भ्रमण (mission visit) मार्फत परियोजनालाई अनिवार्य पृष्ठपोषण गर्ने परिपाटी सुरु गर्न सिफारिस गरिन्छ ।

ग. व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सुधार

मुलुकको सातै प्रदेश, ७७ जिल्ला र ७ सय ५३ स्थानीय तहको वृहत्तर भौगोलिक क्षेत्रका साथै यहाँ उत्पादन हुने अधिकांश (करिब दुई दर्जन) बाली तथा वस्तुहरू समेटेर एक दशकसम्म कार्यान्वयनमा जाने, तीनै तहका सरकारहरू कार्यान्वयनमा सहभागी हुने तथा १ सय ३० अर्ब माथिको लगानी लक्ष्य रहेको रूपान्तरणकारी परियोजनाको स्वरूपमा तयार गरिएको प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा अभिलेखीकरणमा व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको उपयोग हुन नसकी परम्परागत स्वरूपमै तथ्याङ्क तथा अभिलेखहरू व्यवस्थापन हुनु परियोजनाको एक प्रमुख कमजोर पक्ष हो । उदाहरणार्थ, परियोजनाको लगफ्रेममा उल्लेख भएका खर्चसम्बन्धी सूचकहरूको अभिलेख व्यवस्थित रूपमा राखेको पाइएन । यसको साथै एउटै लाभग्राहीले दोहोरो सुविधा लिएको,

सम्भाग र समूह परिवर्तन गरेर पटक पटक सुविधा लिएको, विशेषगरी पकेट कार्यक्रमको कार्यान्वयनलाई परियोजनाको मर्म, भावना र उद्देश्यअनुरूप सञ्चालन गर्न नसकिएको मात्र नभई समग्रमा हालसम्म यस परियोजनाबाट कति किसानहरू लाभान्वित भए भन्ने यकिन तथ्याङ्क समेत उपलब्ध हुन नसकेको अवस्था छ । परियोजनाको कार्यसम्पादन अपेक्षाकृत हुन नसक्नुको पछाडि परियोजना सम्भागहरूबिच कार्यगत समन्वयको अभाव, अनुगमन संयन्त्रको न्यून प्रभावकारिता, सरोकारवालाहरूबिच परियोजनासम्बद्ध पर्याप्त सञ्चारको कमी तथा बहुसरोकारवाला निकायहरूबिच प्रभावकारी समन्वयको संस्कृति विकास हुन नसक्नु र कमजोर व्यवस्थापन सूचना प्रणाली आदिजस्ता कारणहरूको भूमिका रहेको छ । परियोजनाको कृषि नतिजा अनुगमन प्रणाली (ARMIS) सूचना आदानप्रदान, कार्यप्रवाह र नतिजा अनुगमन गर्न विकास गरिएको भए तापनि यसले परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरूका सूचना तथा नतिजा सङ्कलन र अनुगमनमा मात्र सीमित रहेकाले ब्लक तथा पकेटसम्बन्धी सूचना व्यवस्थापनमा कमी रहेको पाइएको हुँदा तथ्याङ्क तथा अभिलेखहरू व्यवस्थापन गर्न एकीकृत ढाँचाको व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

५.२.१.६ तालिम लगायतका क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम

मानव संशाधन विकासको पक्ष परियोजनामा कमजोर रहेको पाइएको छ । लाभग्राही किसानलाई परियोजनासम्बद्ध व्यावहारिक जानकारी, कार्यक्रमसम्बद्ध अभिमुखीकरण, व्यावसायिक तालिम आवश्यकताको तुलनामा एकदमै कम मात्र उपलब्ध गराइएको भएबाट धेरै किसानहरूमा सम्भाग कार्यान्वयनका लागि आवश्यक ज्ञान नहुँदा समस्या भोग्नु परेको पाइएको छ । कार्यक्रम कार्यान्वयनमा संलग्न कर्मचारीलाई व्यवस्थापन तथा प्राविधिक प्रशिक्षण पनि पर्याप्त नभएको देखिन्छ । परियोजना र संघबाट ससर्त वित्तीय हस्तान्तरणमा उपलब्ध गराइने कार्यक्रमको बारेमा समेत जनप्रतिनिधि र प्राविधिकहरूबिच बुझाइमा समस्या रहेको पाइएबाट अभिमुखीकरण तालिम लगायतका क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमलाई आवश्यकताको आधारमा नियमित तालिकामा राखेर कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२.१.७ दिगोपना र बहिर्गमन रणनीति

- क) परियोजनामा प्रदेश र स्थानीय सरकारको आपसी समन्वय अभिवृद्धि गर्दै बाँकी अवधिमा परियोजनाका हस्तान्तरणको लागि परिपक्व तथा योग्य भएका सम्भागहरूको दिगोपना सुनिश्चित गर्दै बहिर्गमनको व्यावहारिक रणनीति यथाशीघ्र तयार गरेर पूर्वपरीक्षणसहित कार्यान्वयनमा लैजानुपर्ने देखिन्छ ।
- ख) परियोजनाको अन्त्य भएपछि फलफूल बगैँचा व्यवस्थापनमा परियोजनाबाट सहयोग नहुने हुँदा भविष्यमा बगैँचाको दिगो व्यवस्थापन पक्ष कमजोर हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ । यस अवस्थाको सम्बोधनको लागि परियोजनाले कृषकहरूलाई सामूहिक बगैँचा व्यवस्थापन कोष स्थापना गर्न प्रेरित गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै, फलफूल बालीका जोन तथा सुपरजोनमा स्थानीय

अगुवा कृषकलाई लामो अवधिको बगैँचा व्यवस्थापन तथा काँटछाँटसम्बन्धी तालिम दिई सक्षम बनाउनु उपयुक्त हुन्छ। कृषकस्तरमा बगैँचा व्यवस्थापन तथा काँटछाँटसम्बन्धी सेवा खरिद गर्ने परिपाटीको विकास भएमा पनि प्राविधिक सेवाको पहुँच बढ्नुका साथै बगैँचाको उत्पादकत्व कायम राख्न र फलफूल बगैँचालाई दिगो बनाउन सकिन्छ।

५.२.२ परियोजनाको निर्धारित दशवर्षे अवधिको समाप्तिपछि अवलम्बन गर्नुपर्ने सुधारका क्षेत्रहरू

५.२.२.१ परियोजना अवधिको विस्तार

- क) हालसम्मको प्रगति स्थिति हेर्दा बाँकी रहेको तीन वर्ष अवधिमा दश वर्षका लागि परियोजनालाई छुट्याइएको बजेट आधा पनि खर्च नहुने अवस्था रहेको छ। साथै, परियोजनाका सम्भाग विकासको भौतिक लक्ष्य प्राप्त हुन बाँकी नै रहेको र ब्लक र पकेट सम्भागलाई दिगोपना दिनका लागि थप प्राविधिक पृष्ठपोषण आवश्यक देखिएको छ। यसको अतिरिक्त हालसम्म कुनै पनि जोन र सुपरजोनको बहिर्गमन नभएको, कृषि यान्त्रीकरणमा राम्रो प्रयास भए तापनि सबै कृषकको पहुँचमा नपुगेको, मूल्य शृङ्खला विकासको प्रयास सुरु मात्र भएको, प्रदेश र स्थानीय तहमा स्थापित कृषिसम्बद्ध संयन्त्र तथा निकायहरूको आवश्यक क्षमता विकास भइनसकेको तथा परियोजना सम्भाग अन्तर्गतका सबै कार्यक्रमहरू एकै पटक सुरु नभई वार्षिक रूपमा क्रमशः कार्यान्वयनमा आएकाले सबै सम्भागहरू पूर्णरूपले परिपक्व नभइसकेको हालको अवस्थामा जे उद्देश्य राखेर परियोजना सुरु गरिएको हो, त्यसको प्राप्तिका साथै परियोजनाले गरेका योगदानको दिगोपनाका लागि समेत यस अध्ययनले सुझाव गरेका अन्य सुधारका पक्षहरूलाई अवलम्बन गर्दै पूर्वनिर्धारित लगानी योजनाअनुरूप हुने गरी परियोजनाका सम्भाग अन्तर्गतका भौतिक लक्ष्यहरू पूरा गर्न र हस्तान्तरण गर्न न्यूनतम पाँच वर्ष र आत्मनिर्भरताको (खाद्यान्न, फलफूल र तरकारी) लक्ष्य पूरा गर्न १० वर्ष अवधि थप गर्न उपयुक्त देखिएको छ।
- ख) यसरी थप पाँच वर्ष परियोजनालाई निरन्तरता दिँदा विशेषगरी जोन/सुपरजोन सम्भागलाई प्राथमिकतामा राखेर प्राविधिक आधारमा क्षेत्र विस्तार गरी राष्ट्रिय महत्त्वका निश्चित तथा मुख्य बाली र वस्तुमा केन्द्रित भएर (जस्तै: (क) तराईमा धान, मकै, गहुँजस्ता अन्नबाली, तरकारी र गाई, भैंसी तथा बाखापालन, (ख) पहाडी क्षेत्रमा आलु, तरकारी, सुन्तलाजातका फलफूल तथा गाई, भैंसी र बाखापालन, लगायत निर्यातजन्य बाली वस्तुहरू (अदुवा, कफी, अलैंची) र (ग) हिमाली तथा उच्च पहाडी क्षेत्रमा स्याउ, ओखर लगायतका फलफूल र भेडा, च्याङ्ग्रापालन आदि) सघन रूपमा परियोजनालाई कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ। साथै, उल्लिखित थप अवधिको अन्त्यमा परियोजनाको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ।

५.२.२.२ परियोजनाको व्यवस्थापन

- क) परियोजनाले सहजीकरण गर्ने बाली तथा वस्तुलाई परियोजनाको लक्ष्य बमोजिम नै खाद्य सुरक्षा प्रवर्धन र आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धन गर्ने गरी कृषि विकास रणनीतिको प्राथमिकता

अनुसार नै कार्यान्वयनमा लैजानु उपयुक्त हुने देखिन्छ । कर्मचारी व्यवस्थापन गर्न परियोजना अवधि भरका लागि अस्थायी दरबन्दी सिर्जना गरेर आवश्यकता अनुसार कर्मचारीलाई काजमा पठाउने वा लामो अवधिको करारमा प्रतिस्पर्धी विधिबाट कर्मचारी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।

ख) पहाडमा बसाइँसराइका साथै युवाहरू वैदेशिक रोजगारीमा गएकाले खेतीयोग्य जमिन बाँझो हुने क्रम बढेको सन्दर्भमा नेतृत्वदायी कम्पनीको मोडेलमा कर्पोरेट फर्महरूको विकास गरी यस्ता जमिनलाई कृषिमा उपयोग गर्न परियोजनाले प्राथमिकता दिनु राम्रो हुन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अर्थ मन्त्रालय (२०७३) । आर्थिक सर्वेक्षण २०७२/७३ । <https://www.mof.gov.np/site/publication-detail/1163>
- अर्थ मन्त्रालय (२०७९) । आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ । <https://tinyurl.com/mryepydk> ।
- उप्रेती, विष्णु राज; न्यौपाने, हरि शर्मा र मानन्धर, रीजा । (२०७९) । बदलिँदो विश्व परिवेशमा नेपालको खाद्य सुरक्षा र यसका राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित नीतिगत पक्षहरू । नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान ।
- नेपाल व्यापार सूचना पोर्टल (२०८०) । व्यापार तथा निकासी प्रवर्धन केन्द्र । उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय ।
- पौडेल, शोभा; खनाल, कल्पना; न्यौपाने, शर्मा हरि र मिश्र, भोगेन्द्र । (२०८०) । प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना (धानवाली व्यवसायीकरणको प्रयास, उपलब्धि र चुनौतीहरू) । नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान ।
- प्र.कृ.आ.प. । (२०७३) । प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना दस्तावेज । ललितपुर ।
- प्र.कृ.आ.प. । (२०८०क) । कृषि यान्त्रीकरण: लगत, लागत र प्रतिफल । <https://pmamp.gov.np/sites/default/files/2023-07/PMAMP%20INVENTORY%20BOOK%202080.pdf>
- प्र.कृ.आ.प. । (२०८०ख) । वार्षिक कार्यक्रम तथा प्रगति विवरण (आ.व. २०७९/८०) । <https://pmamp.gov.np/sites/default/files/2023-12/0%20PMU%20final%20Presentation%20for%20Annual%20progress%20review%202079-80.pdf>
- भन्सार विभाग । (२०७९) । वैदेशिक व्यापारको तथ्याङ्क आ.व. २०७८/७९ । https://customs.gov.np/storage/DoC/Statistics/FTS_78_79_final.xlsx
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालय । (२०८०) । एकीकृत वित्तीय विवरण (संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू) २०७९/८० । <https://www.mof.gov.np/site/publication-detail/3329>
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय । (२०७८) । राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८ । <https://agricensusnepal.gov.np/category/40>
- राष्ट्रिय योजना आयोग । (२०७६) पन्ध्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ - २०८०/८१) । https://npc.gov.np/images/category/15th_Plan.pdf
- राष्ट्रिय योजना आयोग । (२०७८) । प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना: पुनरावलोकन कमिटी प्रतिवेदन ।

- APEDA. (n.d). India export of agro food products country report/product group wise (Country Nepal). https://agriexchange.apeda.gov.in/indexp/Country_description.aspx?ctry=10273
- DoA. (2072a). Average cost of production and gross profit of fruit farming in Nepal 2071/072 (2014/15). Market research and statistics management program. https://nepalindata.com/media/items/10/Average_Cost_of_Production_and_Gross_Profit_of_Fruit_Farming_in_Nepal_2014_015.pdf
- DoA. (2072b). Average production cost and profit margin of pulse, oilseed, spice and commercial crops 2071/072 (2014/15). Market research and statistics management program. https://nepalindata.com/media/items/10/Average_production_Cost_and_Profit_Margi_2014_2015.pdf
- DoA. (2073). Production cost and marketing of cereal, cash, vegetable and industrial crops in Nepal 2072/73 (2015/16). Market research and statistics management program. <http://caidmp.gov.np/downloadsfiles/Crop-book-2073-1690693248.pdf>
- FAOSTAT (2023). *Crop and livestock products (productivity)* [Data set]. Retrieved December 28, 2023. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>.
- Giri, A. (2019, July 8). Despite letter from the Indian Embassy making its rounds online, prime minister and commerce minister both profess ignorance. *The Kathmandu Post*. <https://kathmandupost.com/politics/2019/07/08/despite-letter-from-the-indian-embassy-making-its-rounds-online-prime-minister-and-commerce-minister-both-profess-ignorance>
- IFAD. (2022). 2022 IFAD evaluation manual. <https://ioe.ifad.org/documents/38714182/45756354/IFAD-2022-IFAD-EVALUATION-MANUAL-COMPLETE-def.pdf/05bd1a53-26ee-c493-b1a0-2fc3050deb80>
- Kafle, L. (2023, July 30). Fruit worth Rs. 16.1 billion imported, with 44% share of apples. *The Rising Nepal*. <https://risingnepaldaily.com/news/30158#:~:text=Among%20the%20fruits%20imported%2C%20apple,billion%20were%20imported%20last%20year.>
- Khanal, R. (2019, July 11). Court orders government to continue pesticides test on imported farm produce. *The Kathmandu Post*. <https://kathmandupost.com/money/2019/07/11/court-orders-government-to-continue-pesticides-test-on-imported-farm-produce>
- OECD (2021). Applying evaluation criteria thoughtfully. <https://doi.org/10.1787/543e84ed-en>.

- Shepherd, A. W. (2013). An introduction to contract farming, technical centre for agricultural and rural cooperation (ACP-EU). <https://www.fao.org/uploads/media/Contract-Farming-Introduction.pdf>
- World Bank. (2023a). Agriculture, forestry, and fishing, value added (annual % growth) – Nepal (World Bank Open Data). Retrieved 28 December 2023. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.KD.ZG?locations=NP>
- World Bank. (2023b). Prevalence of food insecurity in the population (%) – Nepal (World Bank Open Data). Retrieved 28 December 2023. <https://data.worldbank.org/indicator/SN.ITK.SVFI.ZS?locations=NP>

अनुसूचीहरू

अनुसूची १ परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाको लागि गुणात्मक तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू

अनुसूची १.१ परियोजनासँग सम्बद्ध सङ्घीय निकाय (परामर्श बैठक तथा अन्तरक्रिया)

क्र.सं.	कार्यालय	ठेगाना
१	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	काठमाडौं
२	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	काठमाडौं
३	कृषि विभाग	काठमाडौं
४	पशु सेवा विभाग	काठमाडौं
५	जलस्रोत तथा सिँचाइ विभाग	काठमाडौं
६	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्	काठमाडौं
७	परियोजना व्यवस्थापन कार्यालय	काठमाडौं

अनुसूची १.२ कः प्रदेश अन्तर्गत कृषि हेर्ने मन्त्रालय तथा निर्देशनालय (कार्यालय प्रमुखसँग मुख्य सूचनादाता अन्तर्वाती)

क्र.सं.	कार्यालय	ठेगाना
१	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	विराटनगर
२	भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	धनुषा
३	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	हेटौंडा
४	कृषि विकास निर्देशनालय	हेटौंडा
५	पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	हेटौंडा
६	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	कास्की
७	कृषि विकास निर्देशनालय	कास्की
८	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	दाङ
९	कृषि निर्देशनालय	रूपन्देही
१०	भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	सुर्खेत
११	भूमि व्यवस्थापन, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, सुदूरपश्चिम प्रदेश	धनगढी, कैलाली

अनुसूची १.२ ख: परियोजना कार्यान्वयन एकाइ (एकाइ प्रमुखसँग मुख्य सूचनादाता अन्तर्वाती)

क्र.सं.	कार्यालय	जिल्ला	प्रदेश
१	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	मोरङ	कोशी
२	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	इलाम	कोशी
३	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	भैरहवा	कोशी
४	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	सुनसरी	कोशी
५	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	उदयपुर	कोशी
६	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	बारा	मधेश
७	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	महोत्तरी	मधेश
८	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	सिराहा	मधेश
९	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	सप्तरी	मधेश
१०	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	धनुषा	मधेश
११	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	मकवानपुर	बागमती
१२	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	चितवन	बागमती
१३	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	धादिङ	बागमती
१४	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	सिन्धुली	बागमती
१५	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	बागलुङ	गण्डकी
१६	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	म्याग्दी	गण्डकी
१७	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	मुस्ताङ	गण्डकी
१८	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	कास्की	गण्डकी
१९	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)	गण्डकी
२०	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	पर्वत	गण्डकी
२१	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	स्याङ्जा	गण्डकी
२२	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	दाङ	लुम्बिनी
२३	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	बर्दिया	लुम्बिनी
२४	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	कपिलवस्तु	लुम्बिनी
२५	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	रूपन्देही	लुम्बिनी
२६	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	अर्घाखाँची	लुम्बिनी

क्र.सं.	कार्यालय	जिल्ला	प्रदेश
२७	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	बझाङ (चैनपुर)	सुदूरपश्चिम
२८	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	डडेलधुरा	सुदूरपश्चिम
२९	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	बुडर, डोटी	सुदूरपश्चिम
३०	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	धनगढी, कैलाली	सुदूरपश्चिम
३१	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ	कञ्चनपुर	सुदूरपश्चिम

अनुसूची १.३ क: कृषक समूह (समूह केन्द्रित छलफल)

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१	इटहरी मौरीपालन बहुउद्देशीय कृषक समूह	इटहरी	कोशी
२	श्री ब्रह्मपुरी तरकारी पकेट समूह	कलैया उप महानगरपालिका-१७, बारा	मधेश
३	कोल्हवी बाखा व्यावसायी कृषक समूह	कोल्हवी-२, निकास	मधेश
४	वजरंग कृषक समूह	लहान - २४, खोपनीटोल	मधेश
५	धनेश्वर कृषक समूह/ज्यामिरे सिँचाइ जल उपभोक्ता समिति	मनहरी गाउँपालिका-९, ज्यामिरे, मकवानपुर	वाग्मती
६	मिश्रित खेतीपाती कृषक समूह	शुद्धोधन ७, बरहवा रूपन्देही	लुम्बिनी
७	नवदुर्गानगर तरकारी समूह	तिलोत्तमा १४, रूपन्देही	लुम्बिनी
८	मक्रहर बाखा पकेट कार्यक्रम	तिलोत्तमा १२, शिवपुर रूपन्देही	लुम्बिनी

अनुसूची १.३ ख: सहकारी संस्थाहरू (समूह केन्द्रित छलफल)

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१	पाथिभरा कृषि सहकारी संस्था (माछा)	भद्रपुर - १, भापा	कोशी
२	न्यु संरचना कृषि सहकारी संस्था लि. - तरकारी ब्लक	इलाम	कोशी
३	महिला साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. - गाई	चौदण्डीगढी नगरपालिका ५ सिवई, उदयपुर	कोशी

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
४	साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. - तरकारी ब्लक	सिम्रौनगढ नगरपालिका - ६, बारा	मधेश
५	वसन्त ऋतु कृषि सहकारी संस्था लि. - स्यालो ट्युबवेल	जलेश्वर नगरपालिका - ६, बलवान चारपडओल, महोत्तरी	मधेश
६	साई कृषि सहकारी संस्था लि. - भैंसी	रुपनी - १, रुपनी बजार, सप्तरी	मधेश
७	जलदेवी मत्स्य कृषि सहकारी	सियारी, रुपन्देही	लुम्बिनी
८	गैड चिराइतो कृषि सहकारी	गैडहवा - २, खडाइचौहा रुपन्देही	लुम्बिनी
९	जीतपुर कृषि तथा दुग्ध सहकारी संस्था	तिलोत्तमा १४, रुपन्देही	लुम्बिनी
१०	फूलबारी साना किसान सहकारी संस्था	अर्घाखाँची	लुम्बिनी
११	रामघाट कृषि सहकारी संस्था	बुद्धभूमि १० कपिलवस्तु	लुम्बिनी

अनुसूची १.३ ग: सम्भाग समन्वय समिति तथा अगुवा कृषक (समूह केन्द्रित छलफल)

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१	कागती ब्लक समन्वय समिति	दोहली, इष्मा ४ गुल्मी	लुम्बिनी
२	ब्लक समन्वय समिति	धरमपुर, बुद्धभूमि नगरपालिका, कपिलवस्तु	लुम्बिनी
३	धान पकेट कार्यक्रम	भद्रपुर- १, भापा	कोशी
४	मकै पकेट कार्यक्रम	रतुवामाई- ९, मोरङ	कोशी
५	माछा जोन कार्यक्रम	बराहक्षेत्र नगरपालिका, रामधुनी नगर पालिका, कोशी गाउँपालिका	कोशी
६	बड्गुर जोन कार्यक्रम	बराहक्षेत्र नगरपालिका, इटहरी उपमहानगर पालिका, रामधुनी नगरपालिका	कोशी
७	सुन्तलाबारी, सुन्तला नर्सरी र तरकारीबाली	स्याङ्जा; हेम्जा, कास्की	गण्डकी
८	स्याउ ब्लक क्षेत्र	चिमाङ्ग गाउँ, मुस्ताङ	गण्डकी
९	तरकारी खेती प्रणाली	विष्णुपादुका, कास्की	गण्डकी
१०	सुन्तला खेती क्षेत्र	आँपटारी, स्याङ्जा	गण्डकी

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
११	कृषि फार्म	पुतलीबजार, स्याङ्जा	गण्डकी
१२	मोतीगन्ज समन्वय समिति - मकै	मोतिपुर बुटवल	लुम्बिनी
१३	किमडाँडा ब्लक विकास कार्यक्रम	अर्घाखाँची	लुम्बिनी
१४	च्याउ पकेट	बुद्धभूमि कपिलवस्तु	लुम्बिनी

अनुसूची १.३ घ: परियोजनाको सम्भाग कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू (समूह केन्द्रित छलफल)

क्र.सं.	सहभागीहरूको विवरण	सम्बद्ध संस्था/निकाय	प्रदेश
१	सुपरजोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	धान सुपरजोन, भापा	कोशी
२	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	गाई जोन, ईलाम	कोशी
३	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	बङ्गुर जोन, सुनसरी	कोशी
४	सुपरजोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	माछ्या सुपरजोन, बारा	मधेश
५	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	भैसी जोन, सप्तरी	मधेश
६	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	तरकारी जोन, महोत्तरी	मधेश
७	सुपरजोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	जुनार सुपरजोन, सिन्धुली	वाग्मती
८	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	केरा जोन, चितवन	वाग्मती
९	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	धान जोन, मकवानपुर	वाग्मती
१०	सुपरजोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	तरकारी सुपरजोन, कास्की	गण्डकी
११	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	बङ्गुर जोन, म्याग्दी	गण्डकी
१२	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	स्याउ जोन, मुस्ताङ	गण्डकी
१३	सुपरजोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	कफी सुपरजोन, गुल्मी	लुम्बिनी
१४	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	तरकारी जोन, कपिलवस्तु	लुम्बिनी
१५	पकेट कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	बाखा पकेट, रूपन्देही	लुम्बिनी
१६	सुपरजोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	गहुँ सुपरजोन, कैलाली	सुदूरपश्चिम
१७	जोन कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	चैते धान जोन, कैलाली	सुदूरपश्चिम
१८	ब्लक कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरू	तरकारी ब्लक, बझाङ	सुदूरपश्चिम

अनुसूची १.३ ड: कृषि अनुसन्धान तथा प्रसार कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरू (समूह केन्द्रित छलफल)

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१	इन्टर्नशिप कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, म्याग्दी	गण्डकी
२	इन्टर्नशिप कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, पर्वत	गण्डकी
३	इन्टर्नशिप कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, मकवानपुर	बागमती
४	इन्टर्नशिप कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, धनगढी	सुदूरपश्चिम
५	इन्टर्नशिप कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, बारा	मधेश
६	इन्टर्नशिप कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, धनुषा	मधेश
७	प्राविधिक शिक्षालयका प्रशिक्षक तथा विद्यार्थी	तनहुँ प्राविधिक शिक्षालय, भिमाद, तनहुँ	गण्डकी
८	कृषि प्राविधिक तथा कर्मचारीहरू	कृषि ज्ञान केन्द्र, पर्वत	गण्डकी
९	कृषि प्राविधिक तथा कर्मचारीहरू	कृषि ज्ञान केन्द्र, कैलाली	सुदूरपश्चिम
१०	कृषि प्राविधिक तथा कर्मचारीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, सिन्धुली	बागमती
११	कृषि प्राविधिक तथा कर्मचारीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)	बागमती
१२	कृषि प्राविधिक तथा कर्मचारीहरू	परियोजना कार्यान्वयन एकाइ, रुपन्देही	लुम्बिनी

अनुसूची १.४ क: कस्टम हायरिड केन्द्र (स्थलगत अवलोकन तथा अनौपचारिक छलफल)

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१	धान जोन	रतुवामाई, मोरङ	कोशी
२	नगदे बाली कृषक महिला सहकारी संस्था लि.	शिवसताक्षी २, भापा	कोशी

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
३	मेची कृषक बहुउद्देशीय सहकारी संस्था लि.	मेचीनगर, भ्भापा	कोशी
४	रामजानकी कृषक समूह एवम सञ्चालक समिति	शहिदनगर नगरपालिका- ९, गोठ कोयलपुर, धनुषा	मधेश
५	साना किसान कृषि सहकारी लि. तथा धान जोन संचालक समिति	मनहरी- ८, मकवानपुर	वाग्मती
६	कस्टम हायरिड केन्द्र	खैरहनी, चितवन	वाग्मती
७	मभेरी एग्री-एक्वीपमेन्ट	पहरवा, दाङ देउखुरी	लुम्बिनी
८	शान्तिपुर बहुउद्देशीय कृषक समूह	राजापुर - ४, शान्तिपुर बर्दिया	लुम्बिनी
९	सतवरिया कृषि सहकारी संस्था लि.	सतवरिया, दाङ देउखुरी	लुम्बिनी

अनुसूची १.४ ख: प्रशोधन उद्योग तथा भण्डारण गृह (स्थलगत अवलोकन तथा अनौपचारिक छलफल)

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१	मेची कृषक बहुउद्देशीय सहकारी संस्था लि.	भ्भापा	कोशी
२	साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि.	रतुवामाई - ६, सिजुवा	कोशी
३	श्री कृष्ण सुपारी सहकारी संस्था लि.	बुद्धशान्ति - १, भ्भापा	कोशी
४	लक्ष्मी दाना उद्योग (बङ्गुर)	बराहक्षेत्र १० सुनसरी	कोशी
५	महिला साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. - अदुवा बेसार	चौदण्डीगढी नगरपालिका ५ सिवई, उदयपुर	कोशी
६	थाकलटार मौरीपालन तथा मह उत्पादन केन्द्र, मह प्रशोधन तथा बिक्री कक्ष	राप्ती नगरपालिका ११, थाकलटार	वाग्मती
७	मकै जोन - बीउ उत्पादन केन्द्र	फलेवास नगरपालिका	गण्डकी
८	खजाना एग्री फर्म	सुन्डवरी, दाङ देउखुरी	लुम्बिनी
९	सतवरिया कृषि सहकारी संस्था लि.	सतवरिया, दाङ देउखुरी	लुम्बिनी
१०	गणेशबाबा एग्री सिड कम्पनी लि.	राजापुर - ८, धोविनपुर, बर्दिया	लुम्बिनी
११	श्री दिदीबहिनी साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि.	राजापुर - ३, टेडिया बर्दिया	लुम्बिनी

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१२	श्री पवित्र जनकल्याण कृषक सहकारी संस्था लि.	गुर्भाकोट-७, मेहेलकुना सुर्खेत	कर्णाली
१३	श्री साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि.	भेरीगंगा-११, छिन्चु, सुर्खेत	कर्णाली
१४	कञ्चन कृषि वस्तु उत्पादन सङ्कलन तथा प्रशोधन केन्द्र	कञ्चनपुर	सुदूरपश्चिम

अनुसूची १.४. ग: कृषक, कृषि फर्म/कम्पनी तथा निजी उद्यमी (स्थलगत अवलोकन तथा अनौपचारिक छलफल)

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१	बहुउद्देशीय कृषि फर्म	भापा	कोशी
२	भवानी बङ्गुर फर्म	इटहरी १, भवानीपुर	कोशी
३	पाथिभरा च्याउ उद्योग	बिर्तामोड -३, बिर्ताबजार भापा	कोशी
४	सप्तकोशी माछा फर्म	कोशी गाउँपालिका ३, भालाईटोल	कोशी
५	सितल माछा फर्म	कोशी गाउँपालिका ३, भालाईटोल	कोशी
६	कृषि उद्यमी	बारा	मधेश
७	मुखिया माछा फर्म	शहिदनगर- ४, धनुषा	मधेश
८	साना किसान कृषक पसल	मनहरी- ८, मकवानपुर	वाग्मती
९	कृषि फर्म	राप्ती नगरपालिका १, लोथर	वाग्मती
१०	लामिछाने मल्टी एगो फर्म	खैरहनी नगरपालिका - ९, बैरेनी	वाग्मती
११	कृषि उद्यमी	रत्ननगर नगरपालिका - १५, माधवपुर	वाग्मती
१२	चासो कृषि समूह	सहैला, बागलुङ	गण्डकी
१३	विष्णु बाखा तथा कृषि फार्म	सहैला, बागलुङ	गण्डकी
१४	श्री नेपाल पशु आहार कम्पनी	लमही, दाङ देउखुरी	लुम्बिनी
१५	कृषक	दयानगर, सियारी, रुपन्देही	लुम्बिनी
१६	सूर्य किरण तरकारी उत्पादन कृषि संस्था	माभगाउँ, रुपन्देही	लुम्बिनी
१७	नवदुर्गा तरकारी उत्पादन कृषि संस्था	माभगाउँ, रुपन्देही	लुम्बिनी

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१८	रामलीला तरकारी उत्पादन कृषि संस्था	तिलोत्तमा १२, रुपन्देही	लुम्बिनी
१९	मिश्रित कफी उत्पादन संस्था	गुल्मी	लुम्बिनी
२०	रेसुङ्गा कफी फार्म	आँपचौर, गुल्मी	लुम्बिनी
२१	सुलभ च्याउ तथा कृषि फार्म	शिवराज ५ कपिलवस्तु	लुम्बिनी

अनुसूची १.४ घ: आधुनिक प्रविधि अवलम्बन तथा अन्य (स्थलगत अवलोकन तथा अनौपचारिक छलफल)

क्र.सं.	विवरण	ठेगाना	प्रदेश
१	केराको टिस्यु कल्चर	कालिका नगरपालिका, चितवन	वाग्मती
२	मेसिनद्वारा धान रोप्ने	खैरहनी, चितवन	वाग्मती
३	फ्रुट ड्रायर	कुशमा, पर्वत	गण्डकी
४	माछापालन	कुशमा, पर्वत	गण्डकी
५	कृषि टनेल	कुशमा, पर्वत	गण्डकी
६	हाइटेक टनेल	हेम्जा, कास्की	गण्डकी
७	खुला टनेल	हेम्जा, कास्की	गण्डकी
८	मल्चिङ प्रविधिका तरकारी खेती	हेम्जा, कास्की	गण्डकी
९	टनेल प्रविधिमा आधारित तरकारी खेती	राना गाउँ, डुम्रे, तनहुँ	गण्डकी
१०	तरकारी बजार (खुला स्टल)	पोखरा, कास्की	गण्डकी
११	तनहुँ प्राविधिक शिक्षालय	भिमाद, तनहुँ	गण्डकी
१२	शिखर माध्यमिक विद्यालय	रामघाट, सुर्खेत	कर्णाली
१३	वीउ स्रोत केन्द्र, कृषि यान्त्रीकरण तथा प्रविधि प्रदर्शन स्रोत केन्द्र	खैरहनी, चितवन	वाग्मती
१४	नमुना बाखा स्रोत केन्द्र	मालारानी ५ बाँगी, अर्घाखाँची	लुम्बिनी

अनुसूची १.५ क: प्रदेश अन्तर्गत कृषि तथा पशुसम्बद्ध निकायहरू (छलफल तथा अन्तरक्रिया)

क्र.सं.	कार्यालय	ठेगाना
१	कृषि ज्ञान केन्द्र	इलाम
२	भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु विज्ञ केन्द्र	इलाम
३	भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु विज्ञ केन्द्र	उदयपुर
४	कृषि ज्ञान केन्द्र	महोत्तरी
५	कृषि ज्ञान केन्द्र	धनुषा
६	कृषि ज्ञान केन्द्र	सिन्धुली
७	कृषि ज्ञान केन्द्र	बारा
८	कृषि ज्ञान केन्द्र	महोत्तरी
९	भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु विज्ञ केन्द्र	बारा
१०	कृषि ज्ञान केन्द्र	सिन्धुली
११	कृषि ज्ञान केन्द्र	म्याग्दी
१२	कृषि ज्ञान केन्द्र	पर्वत
१३	कृषि ज्ञान केन्द्र	कास्की
१४	कृषि ज्ञान केन्द्र	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)
१५	कृषि ज्ञान केन्द्र	सुर्खेत
१६	कृषि ज्ञान केन्द्र	रुपन्देही
१७	कृषि ज्ञान केन्द्र	गुल्मी
१८	कृषि ज्ञान केन्द्र	सुर्खेत
१९	कृषि ज्ञान केन्द्र	चैनपुर, बर्भाङ
२०	कृषि ज्ञान केन्द्र	डडेलधुरा
२१	कृषि ज्ञान केन्द्र	महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर
२२	कृषि ज्ञान केन्द्र	धनगढी, कैलाली
२३	कृषि ज्ञान केन्द्र	कञ्चनपुर
२४	भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र	महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर
२५	भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र	चैनपुर, बर्भाङ

अनुसूची १.५ ख: स्थानीय तह (छलफल तथा अन्तरक्रिया)

क्र.सं.	कार्यालय	ठेगाना
कोशी प्रदेश		
१	रतुवामाई नगरपालिका	मोरङ
२	माई नगरपालिका	इलाम
३	इलाम नगरपालिका	इलाम
४	सुर्योदय नगरपालिका	इलाम
५	देउमाई नगरपालिका	इलाम
६	माईजोगमाई गाउँपालिका	इलाम
७	सन्दकपुर गाउँपालिका	इलाम
८	रोङ गाउँपालिका	इलाम
९	फाकफोकथुम गाउँपालिका	इलाम
१०	चौदण्डीगढी नगरपालिका	उदयपुर
११	बराहक्षेत्र नगरपालिका	सुनसरी
१२	रामधुनी नगरपालिका	सुनसरी
१३	इनरुवा नगरपालिका	सुनसरी
१४	कोशी गाउँपालिका	सुनसरी
१५	इटहरी उपमहानगरपालिका	सुनसरी
मधेश प्रदेश		
१	कलैया उपमहानगरपालिका	बारा
२	पचरौता नगरपालिका	बारा
३	कोल्हवी नगरपालिका	बारा
४	सिम्रौनगढ नगरपालिका	बारा
५	लहान नगरपालिका	सिराहा
६	रुपनी नगरपालिका	सिराहा
७	धनगढीमाई नगरपालिका	सिराहा
८	कमला नगरपालिका	धनुषा
९	जनकपुर उपमहानगरपालिका	धनुषा

क्र.सं.	कार्यालय	ठेगाना
१०	क्षिरेश्वरनाथ नगरपालिका	धनुषा
११	गणेशमान चारनाथ नगरपालिका	धनुषा
१२	धनुषाधाम नगरपालिका	धनुषा
१३	नगराईन नगरपालिका	धनुषा
१४	विदेह नगरपालिका	धनुषा
१५	मिथिला नगरपालिका	धनुषा
१६	शाहिदनगर नगरपालिका	धनुषा
१७	सबैला नगरपालिका	धनुषा
१८	मिथिला विहारी नगरपालिका	धनुषा
१९	हंसपुर नगरपालिका	धनुषा
२०	जनकनन्दिनी गाउँपालिका	धनुषा
२१	बटेश्वर गाउँपालिका	धनुषा
२२	मुखियापट्टी मुसहरनिया गाउँपालिका	धनुषा
२३	लक्ष्मीनिया गाउँपालिका	धनुषा
२४	औरही गाउँपालिका	धनुषा
२५	धनौजी गाउँपालिका	धनुषा
वाग्मती प्रदेश		
१	कमलामाई नगरपालिका	सिन्धुली
२	गोलन्जोर गाउँपालिका	सिन्धुली
३	मनहरी गाउँपालिका	मकवानपुर
४	राप्ती नगरपालिका	चितवन
५	खैरहनी नगरपालिका	चितवन
६	रत्ननगर नगरपालिका	चितवन
७	भरतपुर महानगरपालिका	चितवन
गण्डकी प्रदेश		
१	बेनी नगरपालिका	म्याग्दी
२	कुस्मा नगरपालिका	पर्वत

क्र.सं.	कार्यालय	ठेगाना
३	फलेवास नगरपालिका	पर्वत
४	पोखरा महानगरपालिका	कास्की
५	नवलपुर नगरपालिका	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)
६	बागलुङ नगरपालिका	बागलुङ
सुदूरपश्चिम प्रदेश		
१	जयपृथ्वी नगरपालिका	चैनपुर, बझाङ
२	अमरगढी नगरपालिका (कृषि शाखा, पशुसेवा शाखा)	खलंगा, डडेल्धुरा
३	दोधारा चाँदनी नगरपालिका	दोधारा, कञ्चनपुर
४	भिमदत्त नगरपालिका	महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर
५	बेदकोट नगरपालिका	बेदकोट, कञ्चनपुर
६	भलारी नगरपालिका	कञ्चनपुर
७	गोदावरी नगरपालिका	अत्तरिया, कैलाली
८	धनगढी उपमहानगरपालिका	धनगढी, कैलाली
९	तलकोट गाउँपालिका वडा नम्बर १	बझाङ

अनुसूची १.६ क: सुपरजोन सम्भाग अन्तर्गतका बाली

क्र.सं.	निश्चित बाली तथा वस्तु	जिल्ला	प्रदेश
१	धान	भापा	कोशी
२	माछा	धनुषा	मधेश
३	माछा	बारा	मधेश
४	जुनार	सिन्धुली	वाग्मती
५	आलु	काभ्रेपलाञ्चोक	वाग्मती
६	तरकारी	कास्की	गण्डकी
७	सुन्तला	स्याङ्जा	गण्डकी
८	मकै	दाङ	लुम्बिनी
९	चैते धान	बर्दिया	लुम्बिनी
१०	धान	कपिलवस्तु	लुम्बिनी

क्र.सं.	निश्चित बाली तथा वस्तु	जिल्ला	प्रदेश
११	माछा	रुपन्देही	लुम्बिनी
१२	कफी	गुल्मी	लुम्बिनी
१३	आलु	डडेलधुरा	सुदूरपश्चिम
१४	धान	कञ्चनपुर	सुदूरपश्चिम
१५	गहूँ	कैलाली	सुदूरपश्चिम

अनुसूची १.६ ख: जोन सम्भाग अन्तर्गतका बाली

क्र.सं.	निश्चित बाली तथा वस्तु	जिल्ला	प्रदेश
१	धान	मोरङ	कोशी
२	गाई	इलाम	कोशी
३	सुपारी	भैरहवा	कोशी
४	माछा	सुनसरी	कोशी
५	बङ्गुर	सुनसरी	कोशी
६	अदुवा बेसार	उदयपुर	कोशी
७	आँप	सिराहा	मधेश
८	भैंसी	सिराहा	मधेश
९	भैंसी	सप्तरी	मधेश
१०	दूध	सप्तरी	मधेश
११	तरकारी	महोत्तरी	मधेश
१२	धान	मकवानपुर	वाग्मती
१३	तरकारी	मकवानपुर	वाग्मती
१४	तरकारी	धादिङ	वाग्मती
१५	केरा	चितवन	वाग्मती
१६	मौरी	चितवन	वाग्मती
१७	धान	चितवन	वाग्मती
१८	स्याउ	मुस्ताङ	गण्डकी
१९	बङ्गुर	म्याग्दी	गण्डकी

क्र.सं.	निश्चित बाली तथा वस्तु	जिल्ला	प्रदेश
२०	बाखा	बागलुङ	गण्डकी
२१	मकै	पर्वत	गण्डकी
२२	सुन्तला	स्याङ्जा	गण्डकी
२३	तरकारी	तनहुँ	गण्डकी
२४	माछा	कपिलवस्तु	लुम्बिनी
२५	तरकारी	कपिलवस्तु	लुम्बिनी
२६	आलु	बझाङ	सुदूरपश्चिम
२७	भटमास	डडेलधुरा	सुदूरपश्चिम
२८	अदुवा र बेसार	डोटी	सुदूरपश्चिम
२९	गहुँ	कञ्चनपुर	सुदूरपश्चिम
३०	धान	कैलाली	सुदूरपश्चिम
३१	तेलहन	कैलाली	सुदूरपश्चिम

अनुसूची १.६ ग: ब्लक सम्भाग अन्तर्गतका बाली

क्र.सं.	निश्चित बाली तथा वस्तु	जिल्ला	प्रदेश
१	च्याउ	भापा	कोशी
२	मौरी	सुनसरी	कोशी
३	गाई	उदयपुर	कोशी
४	तरकारी	इलाम	कोशी
५	तरकारी	वारा	मधेश
६	प्रांगारिक तरकारी	वारा	मधेश
७	बाखा	वारा	मधेश
८	धान	महोत्तरी	मधेश
९	गहुँ	धनुषा	मधेश
१०	तरकारी	धनुषा	मधेश
११	धान	धनुषा	मधेश

क्र.सं.	निश्चित बाली तथा वस्तु	जिल्ला	प्रदेश
१२	केरा	धनुषा	मधेश
१३	माछा	मकवानपुर	वाग्मती
१४	बाखा	मकवानपुर	वाग्मती
१५	भैँसी	मकवानपुर	वाग्मती
१६	तोरी	चितवन	वाग्मती
१७	तरकारी	चितवन	वाग्मती
१८	कागती	गुल्मी	लुम्बिनी
१९	कफी	गुल्मी	लुम्बिनी
२०	तरकारी	अर्घाखाँची	लुम्बिनी
२१	तरकारी	कपिलवस्तु	लुम्बिनी
२२	तरकारी र आलु	बझाङ	सुदूरपश्चिम
२३	बाखा	बझाङ	सुदूरपश्चिम
२४	तरकारी	बझाङ	सुदूरपश्चिम
२५	तरकारी र आलु	डडेलधुरा	सुदूरपश्चिम
२६	भैँसी र बाखा	कञ्चनपुर	सुदूरपश्चिम
२७	फलफूल (झागन फ्रुट)	कञ्चनपुर	सुदूरपश्चिम
२८	धान र तरकारी	कैलाली	सुदूरपश्चिम

अनुसूची १.६ घ: पकेट सम्भाग अन्तर्गतका बाली

क्र.सं.	निश्चित बाली तथा वस्तु	जिल्ला	प्रदेश
१	धान	भापा	कोशी
२	माछा	भापा	कोशी
३	मकै	मोरङ	कोशी
४	तरकारी	वारा (कलैया उपमहानगरपालिका)	मधेश
५	मकै	वारा (कोल्हवी)	मधेश
६	तरकारी	धनुषा (धनुषाधाम नगरपालिका)	मधेश

क्र.सं.	निश्चित बाली तथा वस्तु	जिल्ला	प्रदेश
७	माछा	धनुषा (शहिदनगर नगरपालिका)	मधेश
८	धान	धनुषा (धनुषाधाम नगरपालिका)	मधेश
९	तरकारी	सिराहा (लहान नगरपालिका)	मधेश
१०	माछा	सिराहा (लहान नगरपालिका)	मधेश
११	धान	मकवानपुर (मनहरी गाउँपालिका)	वाग्मती
१२	धान	चितवन (रत्ननगर नगरपालिका)	वाग्मती
१३	धान	चितवन (राप्ती नगरपालिका)	वाग्मती
१४	केरा	चितवन (भरतपुर महानगरपालिका)	वाग्मती
१५	केरा	चितवन (राप्ती नगरपालिका)	वाग्मती
१६	स्याउ	मुस्ताङ (जोमसोम)	गण्डकी
१७	बाखा	रुपन्देही	लुम्बिनी
१८	तरकारी	रुपन्देही	लुम्बिनी
१९	दुग्ध	रुपन्देही	लुम्बिनी
२०	च्याउ	कपिलवस्तु	लुम्बिनी
२१	तरकारी	बझाङ (जयपृथ्वी नगरपालिका, चैनपुर)	सुदूरपश्चिम
२२	आलु	डडेलधुरा (अमरगढी नगरपालिका, खलङ्गा)	सुदूरपश्चिम
२३	बाखा	डडेलधुरा (अमरगढी नगरपालिका, खलङ्गा)	सुदूरपश्चिम
२४	तरकारी	कञ्चनपुर (दोधारा चाँदनी नगरपालिका, दोधारा)	सुदूरपश्चिम
२५	बाखा	कञ्चनपुर (दोधारा चाँदनी नगरपालिका, दोधारा)	सुदूरपश्चिम
२६	गहुँ र तरकारी	कञ्चनपुर (बेदकोट नगरपालिका, बेदकोट)	सुदूरपश्चिम
२७	तरकारी	कैलाली (गोदावरी नगरपालिका, अत्तरिया)	सुदूरपश्चिम
२८	बाखा	कैलाली (गोदावरी नगरपालिका, अत्तरिया)	सुदूरपश्चिम
२९	गहुँ र तरकारी	कैलाली (धनगढी उपमहानगरपालिका)	सुदूरपश्चिम
३०	माछा	कैलाली (धनगढी उपमहानगरपालिका)	सुदूरपश्चिम
३१	तरकारी	कञ्चनपुर (भिमदत्त नगरपालिका)	सुदूरपश्चिम
३२	भैँसी	कञ्चनपुर (भिमदत्त नगरपालिका)	सुदूरपश्चिम

अनुसूची २ स्वमूल्याङ्कन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रश्नावली

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाको मध्यावधी समीक्षा

परियोजना व्यवस्थापन एकाइका लागि

आयोजना स्वमूल्याङ्कन प्रयोजनार्थ तयार गरिएको फाराम

कृपया तलका प्रश्नावली भरिदिनु हुन हार्दिक अनुरोध गर्दछौं । व्याख्या गर्ने क्रममा टेबल, ग्राफ राख्न चाहनुहुन्छ भने त्यो पनि राखिदिनु होला (सबै समेटिने गरी छोटकरीमा भरिदिनु होला) यसरी सङ्कलित तथ्याङ्क विशुद्ध यही अनुसन्धानको लागि मात्र प्रयोग गरिनेछ ।

यहाँहरूको सहयोग र सहकार्यका लागि धन्यवाद !

परियोजना कार्यान्वयन एकाइ : ✓ चिन्ह लगाउनुहोला ।

परियोजना	सुपरजोन	जोन	ब्लक	पकेट
----------	---------	-----	------	------

प्रदेश : पालिका :

खण्ड १

परियोजना कार्यान्वयनको सान्दर्भिकता तथा रणनीति कार्यान्वयन सम्बन्धमा

१. परियोजना सुरु भएदेखि परियोजनाको ढाँचामा केही मुख्य परिवर्तन भएको भए त्यसको कारण सहित लेखिदिनु होला (बढीमा १.५ पेज) ।

२. परियोजना कार्यान्वयन गर्दा के कस्ता चुनौतीहरू आए र तिनीहरूको सामना गर्न के-कस्ता रणनीतिहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ? (जस्तै: सङ्घीयताको हकमा स्थानीय सरकारसँगको तालमेल, वित्तीय र प्रशासनिक) (बढीमा १ पेज)

३) परियोजनाको सान्दर्भिकता

क) के-परियोजनाका उद्देश्यहरू सरकारका नीति तथा कार्यक्रम, गरिवी निवारण र कृषि व्यवसायीकरणको परिप्रेक्ष्यमा सान्दर्भिक छन वा छैनन् ? यदि छन् भने, कृपया व्याख्या गर्नुहोस् । (बढीमा १/२ पेज)

--

ख) कृषि विकास रणनीति र अन्य क्षेत्रगत नीतिहरूको उद्देश्य पूरा गर्न परियोजनाका कार्यक्रमहरूले सहयोग गर्छ वा गर्दैन उल्लेख गर्नुस् ।

ग) १५औँ योजनाले PMAMP लाई रूपान्तरणकारी (game changer) परियोजनाको रूपमा लिएको सन्दर्भमा यसले कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण गर्न सहयोग गरेको छ वा छैन । छ भने उल्लेख गर्नुहोस् ।

४) कृषिको आधुनिकीकरणको लागि अवलम्बन गरिने भनेका ८ वटा रणनीतिहरूको कार्यान्वयनको अवस्था र समस्याहरू उल्लेख गर्नुहोला ?

क. भूमिको वैज्ञानिक उपयोग कार्यान्वयनको अवस्था

भूमिको वैज्ञानिक उपयोग गर्न के गरियो ?	कार्यान्वयनका समस्याहरू
लगानी कति भयो ? रु. उपलब्धिहरू: १. २. ३.	

ख. आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको अवलम्बन कार्यान्वयनको अवस्था

आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको उपयोग गर्न के गरियो ?	कार्यान्वयनका समस्याहरू

लगानी कति भयो ? रु. उपलब्धिहरू: १. २. ३.
--

ग कृषिमा यान्त्रीकरणको कार्यान्वयनको अवस्था

कृषिमा यान्त्रीकरणको लागि के गरियो ? मुख्य-मुख्य उपकरणको तथ्याङ्क समेत उल्लेख गर्नुहोस् ।	कार्यान्वयनका समस्याहरू
लगानी कति भयो ? रु. उपलब्धिहरू: १. २. ३.	

घ. कृषि उपजहरूको प्रशोधन तथा बजारीकरण पूर्वाधारहरूको विकास कार्यान्वयनको अवस्था

कृषि उपजहरूको प्रशोधन तथा बजारीकरण पूर्वाधारहरूको विकासको लागि के-के गरियो ? मुख्य-मुख्य कामसहित तथ्याङ्क समेत उल्लेख गर्नुहोस् ।	कार्यान्वयनका समस्याहरू
लगानी कति भयो ? रु. उपलब्धिहरू: १. २. ३.	

ड. कृषि अनुसन्धान, शिक्षा-प्रसारको सम्बन्धको समन्वय तथा आधुनिकीकरणको कार्यान्वयनको अवस्था

कृषि अनुसन्धान - शिक्षा - प्रसार प्रणालीको सुदृढ समन्वय एवम् आधुनिकीकरण गर्न के गरियो ?	कार्यान्वयनका समस्याहरू
<p>लगानी कति भयो ? रु.</p> <p>उपलब्धिहरू:</p> <p>१.</p> <p>२.</p> <p>३.</p>	

च. प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको अवलम्बन कार्यान्वयनको अवस्था

कृषकलाई प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन गर्न के गरियो ?	समस्याहरू
<p>लगानी कति भयो ? रु.</p> <p>उपलब्धिहरू:</p> <p>१.</p> <p>२.</p> <p>३.</p>	

छ. गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता स्थापना कार्यान्वयनको अवस्था

गुणस्तर नियन्त्रण तथा खाद्य स्वच्छता अभिवृद्धि गर्न के गरियो ?	कार्यान्वयनका समस्याहरू
--	-------------------------

<p>लगानी कति भयो ? रु.</p> <p>उपलब्धिहरू:</p> <p>१.</p> <p>२.</p> <p>३.</p>	

ज. वातावरण परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणाली अवलम्बन

<p>वातावरण परिवर्तन अनुकूलित कृषि प्रणालीको लागि के-कस्ता प्रविधि तथा अभ्यास अवलम्बन गरियो ?</p>	कार्यान्वयनका समस्याहरू
<p>लगानी कति भयो ? रु.</p> <p>उपलब्धिहरू:</p> <p>१.</p> <p>२.</p> <p>३.</p>	

४. परियोजनाका सम्भाग (कम्पोनेन्टहरू) रू कार्यान्वयन मोडालिटीमा आएको परिवर्तन तथा त्यसले पारेको सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभाव ?

सम्भागहरू	कार्यान्वयन मोडालिटीमा आएको परिवर्तन (मिति समेत लेख्नुहोला)	सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभाव
क. सुपरजोन		
ख. जोन		
ग. ब्लक		
घ. पकेट		

५. परियोजनाका कम्पोनेन्टहरूको स्थापना सम्बन्धमा

क. परियोजनाका कम्पोनेन्टहरूको स्थापना गर्दा देखिएका समस्याहरू

कम्पोनेन्टहरू	स्थापना गर्दा देखिएका समस्याहरू
क. सुपरजोन	
ख. जोन	
ग. ब्लक	
घ. पकेट	

ख) भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा परियोजनाका कम्पोनेन्टहरू स्थापना गर्दा तलका कुन-कुन पक्षहरूलाई समावेश गरिएको छ वा छैन ?

समावेश भएको (✓) र छैन (×) चिन्ह लगाउनुहोस्

कम्पोनेन्टहरू	क्षेत्र विस्तारको सम्भावना	सिँचाइ		मल बीउको आपूर्ति	सडक पूर्वाधार	बजार पूर्वाधार	अन्य पूर्वाधार
		बाह्रै महिना	मौसमी				
क. सुपरजोन							
ख. जोन							
ग. ब्लक							
घ. पकेट							

यदि छैन भने, किन होला ? तलको तालिकामा अलग अलग बुँदामा कारण दिनुहोला

कम्पोनेन्टहरू	कारणहरू (कुनै स्थानको उदाहरण समेत दिनुहोला)
क. सुपरजोन	
ख. जोन	
ग. ब्लक	
घ. पकेट	

६. गुणस्तरीय कृषि सामग्री, मल, बीउ र प्रविधिको आपूर्तिको लागि परियोजनाले के योगदान गरेको छ ?

कम्पोनेन्टहरू	योगदान	उदाहरण (स्थान र ठेगाना खुल्नेगरी)
क. सुपरजोन		
ख. जोन		
ग. ब्लक		
घ. पकेट		

६.१. के गुणस्तरीय कृषि सामग्रीको आपूर्ति मल बीउ र प्रविधिको पर्याप्तता छ ?

कम्पोनेन्टहरू	पर्याप्त छ वा छैन	पर्याप्तताको अवस्था (%)	कारणहरू
क. सुपरजोन			
ख. जोन			
ग. ब्लक			
घ. पकेट			

७. परियोजना कार्यान्वयनसँग सरोकार राख्ने निम्न सरोकारवालाको सहयोगको अवस्था कस्तो रह्यो ?

क. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय:

ख. अर्थ मन्त्रालय:

ग. उर्जा तथा सिँचाई मन्त्रालय:

घ. उद्योग मन्त्रालय:

ङ. वन तथा वातावरण मन्त्रालय:

च. शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय :

छ. प्रदेश सरकार (ब्लक कार्यान्वयन, लगानी साभेदारी र समन्वयको पक्ष):

ज. प्रदेश सरकार अन्तर्गतका कृषिसँग सम्बद्ध निकायहरूको सहयोगको अवस्था

- जिल्ला स्थित कृषि तथा पशुसेवासँग सम्बद्ध कार्यालयहरू
- क्षेत्रीय ल्यावहरू
- क्षेत्रीय स्रोत केन्द्रहरू

भ. स्थानीय सरकार (पकेट कार्यान्वयन, लगानी साभेदारी र समन्वयको पक्ष)

त्र. स्थानीय उद्योग वाणिज्य संघहरू

ट. गैरसरकारी संस्था र अन्य संस्थाहरू

द. परियोजनाका कम्पोनेन्टहरू सञ्चालन गर्ने समन्वय समितिहरू र व्यवस्थापन समन्वय समितिहरू

क) कम्पोनेन्टहरू सञ्चालन गर्ने समन्वय समितिले खेलेको भूमिका

कम्पोनेन्टहरू	सबल पक्ष	देखिएका कमजोरीहरू
क. सुपरजोन		
ख. जोन		
ग. ब्लक		
घ. पकेट		

ख) प्रदेश समन्वय समितिको बैठक नियमित हुने गरेको छ वा छैन ? एक वर्षका कतिवटा बैठक बस्ने गरेको छ ?

ग) जिल्ला समन्वय समितिको बैठक नियमित हुने गरेको छ वा छैन ? एक वर्षका कतिवटा बैठक बस्ने गरेको छ ?

घ. पकेट, जोन, सुपरजोन, ब्लक छनोट गर्न परियोजना कार्यान्वयन म्यानुअलमा उल्लेख गरिएको कार्यविधि/प्रक्रियाको अनुसरण हुने गरेको छ वा कमजोरी रहेको छ ?

९) ग्रामिण भेगको आर्थिक सामाजिक परिवेश अनुसार बाली तथा वस्तुभाउको मूल्य शृङ्खला विकास रणनीतिहरू (value chain development strategies) अर्थात् उत्पादन वृद्धि र बजारीकरणमा परियोजनाले के-कस्तो काम गरिरहेको छ ?

क. बाली तथा वस्तुभाउको उत्पादन वृद्धिमा गरेका उल्लेखनीय कार्यहरू (स्थान र ठेनाना खुल्ने गरी उदाहरण समेत दिनुहोस्)

ख. बाली तथा वस्तुभाउको बजारीकरणमा परियोजनाले के-कस्तो काम गरिरहेको छ ?

ग) साना उत्पादकहरूलाई बाली तथा वस्तुको मूल्य शृङ्खला (value chain) का प्रक्रियाहरूमा जोड्नको लागि परियोजनाको तर्फबाट के-कस्ता रणनीतिहरू अपनाइएका थिए/छन् ?

१०) के परियोजनाको ढाँचा र अपनाइएका तौर-तरिकाहरू (जस्तै: भौगोलिक, सामाजिक परिवेश अनुसार छनोट गरिएका बालीहरू, सहयोग गरिएका क्षेत्रहरू, यान्त्रीकरण प्रक्रियाहरू उपयुक्त थिए (छन्) ? कुनै तरिकालाई राम्रो भनेर अनुसरण गरिएको भए उल्लेख गर्नुहोस् ।

११. के परियोजनाको बजेट विनियोजन र मानव संसाधन व्यवस्थापन व्यावहारिक थिए/छन् ?

१२. परियोजना कार्यान्वयनमा सुधारका पक्षहरू के-के देख्नुहुन्छ ?

कम्पौनेन्टहरू	सुधारका क्षेत्रहरू के-के देख्नुहुन्छ ?
क. सुपरजोन	
ख. जोन	
ग. ब्लक	
घ. पकेट	

१३. निजी सेवा प्रदायक (एग्रोभेट/पाराभेट) को सेवा प्राप्त हुन्छ वा हुँदैन ?

१४. सुपरजोन/जोनमा प्राविधिक जनशक्तिको अभाव छ वा छैन ? अभाव भए कहिले देखि होला ?

१५. सुपरजोन/जोनको बाली वस्तुको विषयगत विशेषज्ञ प्राविधिक उपलब्ध छ /छैन ? अभाव भए कहिले देखि होला?

१६. विशेषज्ञको पदपूर्ति स्थायी वा करार कसरी पूरा हुने गरेको छ ?

खण्ड २

परियोजनाको प्रभावकारिता सम्बन्धमा

बाली तथा वस्तुको रूपान्तरणका आधारहरू (theory of change) र परियोजना सोच तालिका (logical framework) को आधारमा परियोजनाले हालसम्म के-कस्ता उपलब्धिहरू हासिल गरेको छ ? प्रमाणका रूपमा तथ्याङ्क राखिदिनुहोला ।

१. बाली तथा वस्तुको मूल्य शृङ्खला विकासमा भएको लगानी (सम्बन्धित सुपरजोन, जोन, ब्लक, पकेट मा प्राथमिकीकरण गरिएका बाली वा वस्तुका आधारमा लेख्ने)

वर्ष	परियोजनातर्फको लगानी लक्ष्य (रु.)	लाभान्वित वर्गको लगानी लक्ष्य (रु.)	जम्मा लगानी लक्ष्य (रु.)
वर्ष १			
वर्ष २			
वर्ष ३			
वर्ष ४			
वर्ष ५			
वर्ष ६			
वर्ष ७			
जम्मा			

२. लगानीको उपलब्धि (रकमको उपयोग) (रु.)

क) वार्षिक विनियोजित बजेटको खर्च विवरण

वर्ष	परियोजनाको खर्च (रु.)	लाभान्वित वर्गको खर्च (रु.)	जम्मा खर्च (रु.)
वर्ष १			
वर्ष २			
वर्ष ३			
वर्ष ४			
वर्ष ५			

वर्ष ६			
वर्ष ७			
जम्मा			

ख) कुल विनियोजित बजेटको खर्च (सरकार अनुसार)

सरकारको तह	विनियोजन रु.	खर्च (रु.)	खर्च प्रतिशत
सङ्घीय सरकार			
प्रदेश सरकार			
स्थानीय सरकार			
जम्मा			

३. परियोजना अवधिभरका लागि विभिन्न खर्चका विधाहरूमा विनियोजित/ खर्च विवरण

क्र.सं.	प्रमुख खर्चका विधाहरू	परियोजनाको लक्ष्य (रु.)	विनियोजन (रु.)	खर्च विवरण (रु.)
१	यान्त्रीकरण सहयोग (custom hiring centre) तथा अन्य औजारहरू			
२	भौतिक पूर्वाधार विकास सहयोग			
२.१	पोष्टहार्भेष्ट सेन्टर			
२.२	प्रसोधन उद्योग			
२.३	कृषि बजार/सङ्कलन केन्द्र			
२.४	शीत भण्डार			
२.५	प्राङ्गारिक मल कारखानालाई सहयोग			
	प्रयोगशाला (टिस्यु कल्चर, माछा, माटो, बीउ, बाली संरक्षण, खाद्य प्रविधि तथा अन्य, प्राविधिक शिक्षालय सिकाइ केन्द्र समेत)			
२.६	तरकारी तथा फलफूल नर्सरी, ग्रीन हाउस, सेड हाउस आदि			
२.७	स्रोत केन्द्र (बीउ, पशु नस्ल)			

क्र.सं.	प्रमुख खर्चका विधाहरू	परियोजनाको लक्ष्य (रु.)	विनियोजन (रु.)	खर्च विवरण (रु.)
२.८	एग्रीमार्ट सहयोग			
२.९	एकीकृत सेवाकेन्द्र तथा रिफरेन्स प्रयोगशाला निर्माण सहयोग			
३	कृषि अध्ययन, अनुसन्धान तथा विकास सहयोग			
४	चक्लाबन्दी सहयोग			
५	मानव संसाधन विकास तथा तालिम			
६	प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान			
७	कृषि आधुनिकीकरण सेवा करार (विज्ञ, इन्टर्न, तथा ग्रामिण कृषि कार्यकर्ता लगायत)			
८	रासायनिक मल अनुदान सहयोग			
९	सिँचाइ प्रणाली विकास सहयोग			
९.१	मभौला तथा ठुला सिँचाइ प्रणाली			
९.२	साना सिँचाइ प्रणाली विकास तथा मर्मत संभार			
१०	औजार उपकरण खरिद (ल्याब, उपकरण, भ्यान, गाडी, ल्यापटप, क्यामेरा, मल्टिमिडिया, फोटोकपी आदि)			
११	अनुगमन मूल्याङ्कन			
१२	कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन (PBIS)			
१३	अन्य (स्थलगत सेवा, प्रशासनिक खर्च आदि)			
१४	क्वारेन्टाइन सेवा सुदृढीकरण			

क्र.सं.	प्रमुख खर्चका विधाहरू	परियोजनाको लक्ष्य (रु.)	विनियोजन (रु.)	खर्च विवरण (रु.)
१५	कृषि अनुसन्धान केन्द्रको आधुनिकीकरण			
१६	सरकारी फार्म केन्द्रको आधुनिकीकरण			
१७	प्रविधि आयात (SEED, sapling, germplasm, technologies etc)			

४. परियोजनाको मुख्य-मुख्य नतिजा/उपलब्धि

क) परियोजना अन्तर्गत बाली वस्तुभाउको उत्पादनको नतिजा

(अनुसूचि १ अनुसारको पूर्ण विवरण उपलब्ध गराउनु होला)

प्रतिफल	इकाई	आधार वर्ष (आयोजना सुरु भएको वर्ष २०७२/७३)	अहिलेको वर्ष (२०७८/७९)	कैफियत
खाद्यान्न बालीले ढाकेको क्षेत्रफल	हेक्टर			
खाद्यान्न उत्पादन	मे.ट.			
तरकारी बालीले ढाकेको क्षेत्रफल	हेक्टर			
तरकारी उत्पादन	मे.ट.			
फलफूलले ढाकेको क्षेत्रफल	हेक्टर			
फलफूल उत्पादन	मे.ट.			
मसला बालीले ढाकेको क्षेत्रफल	हेक्टर			
मसला बालीको उत्पादन	मे.ट.			
चक्रवावन्दीमा खेती गरिएको क्षेत्रफल	हेक्टर			
माछा पोखरीको क्षेत्रफल	हेक्टर			
माछा उत्पादन	मे.ट.			
मासुको लागि पालिएको पशु सङ्ख्या	सङ्ख्या			
मासु उत्पादन	मे.ट.			

दुधालु गाई भैसीको सङ्ख्या	सङ्ख्या			
दुध उत्पादन	लिटर			

ख) अन्य मुख्य-मुख्य उपलब्धिको विवरण

विवरण	इकाई	आधार वर्ष (आयोजना सुरु भएको वर्ष)	अहिलेको वर्ष (२०७८/७९)	कैफियत
कस्टम हायरिड केन्द्र स्थापना	सङ्ख्या			
फार्म मेसिनरी वितरण	सङ्ख्या			
साना सिँचाइ प्रविधि सहयोग (थोपा सिँचाइ, स्यालो ट्युबेल आदि	सङ्ख्या			
साना सिँचाइ कुलो निर्माण तथा मर्मत	सङ्ख्या			
साना सिँचाइबाट थप सिञ्चित क्षेत्रफल	हेक्टर			
मभौला तथा ठुला सिँचाइ निर्माणमा सहयोग	सङ्ख्या			
मभौला तथा ठुला सिँचाइबाट सिञ्चित क्षेत्रफल	हेक्टर			
यान्त्रीकरणबाट उत्पादन लागतमा भएको कमी	प्रतिशत			
कृषि सङ्कलन केन्द्र तथा बजार निर्माणमा सहयोग	सङ्ख्या			
एग्रोमार्ट स्थापनामा सहयोग	सङ्ख्या			
शीत भण्डारणमा सहयोग	सङ्ख्या			
तरकारी तथा फलफूल नर्सरी सहयोग	सङ्ख्या			

ग्रीन हाउस तथा सेड हाउसको लागि सहयोग	सङ्ख्या			
प्रयोगशालाको स्थापना	सङ्ख्या			
प्राङ्गारिक मल कारखाना स्थापना	सङ्ख्या			
कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्राप्त गर्ने कृषक	सङ्ख्या			
एकीकृत सेवा केन्द्र तथा रिफरेन्स प्रयोगशाला स्थापना	सङ्ख्या			

५) कृषिको व्यवसायीकरण

क) व्यवसायीकरणसम्बन्धी सूचक

विवरण	एकाइ	लक्ष्य	प्रगति (२०७८/७९)
क्षेत्रफलमा वार्षिक विस्तार	प्रतिशत		
पकेट/ब्लक/जोन/सुपरजोनमा संलग्न उद्योगीहरू	सङ्ख्या		
पकेट/ब्लक/जोन/सुपरजोनमा संलग्न व्यापारीहरू	सङ्ख्या		
सिँचाइको उपलब्धता (महिना)	महिना		
उद्योगीसँगको वार्षिक औसत कारोबार	मे.ट.		
व्यापारीसँगको वार्षिक औसत कारोबार	मे.ट.		
खेती गर्न लागेको जनश्रम	सङ्ख्या/हे.		
घरमा उपभोग गर्ने उत्पादनको अंश	प्रतिशत		
सम्मिलित एग्रोभेटको सङ्ख्या	सङ्ख्या		
परियोजनाले गर्दा स्थापना भएका एग्रोभेटको सङ्ख्या	सङ्ख्या		
उन्नत जातको बीउ/नस्लको मागमा वृद्धि	प्रतिशत		
कस्टम हायरिड सेन्टरको दक्षता			
एक वर्षमा काम गर्ने दिन	दिन		
- सेवा प्रदायक केन्द्रबाट औसत वार्षिक आम्दानी	रु./सेवा प्रदायक		

विवरण	एकाइ	लक्ष्य	प्रगति (२०७८/७९)
मेशिन प्रयोग गर्ने किसान	प्रतिशत		
सहयोग र अनुदान प्राप्त गर्ने प्रशोधनकर्ता	सङ्ख्या		
परियोजना सुरू भएपछि प्रशोधन उद्योगको स्थापना	सङ्ख्या		

ख) बाली तथा वस्तुमा उद्यमशीलता विकासको अवस्था (जस्तै: व्यावसायिक खेतीको सुरुआत, बजार माग अनुसारको खेती) अवस्था (आफ्नो अनुभव र प्रमाणको आधारमा मूल्याङ्कन (assessment) गर्नुहोस् ।

बाली तथा वस्तु	उद्यमशीलता विकासको अवस्था			कैफियत
	उत्तम	मध्यम	न्यून	
अन्नबाली				
फलफूल				
तरकारी				
निर्यातयोग्य बाली				
कस्टम हायरिड सेन्टर				
निजी सेवा प्रदायक (एग्रोभेट/पाराभेट)				
अन्य (उल्लेख गर्ने)				

ग) बाली खेती गर्ने तथा वस्तुपालन गर्नेको बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पहुँचको अवस्था (आफ्नो अनुभव र प्रमाणको आधारमा मूल्याङ्कन गर्नुहोस् ।)

घ) उद्यमशीलता र संस्थागत विकासको अवस्था

विवरण	अनुभव वा टिप्पणी
स्थानीय पालिकाबाट प्राप्त सहयोग भए-नभएको (वित्तीय र अन्य)	
उत्पादन र व्यवसायीकरणमा उत्पादकहरूको क्षमता अभिवृद्धि भए नभएको	
वीउ उत्पादक समूह/सहकारीको स्तरोन्नति भए-नभएको	

निजी वीड कम्पनीहरूको स्तरोन्नति भए-नभएको	
व्यावसायी वा मिलसँग बाली/वस्तुको पूर्वखरिद सम्झौता भए-नभएको	
खरिद सम्झौतामा बाली/वस्तुको बजार मूल्य उल्लेख भए/नभएको	
एग्रीभेटहरूको सेवामा सुधार (सेवा लिने किसानको सङ्ख्या प्रतिमहिना)	
बाली/वस्तु - खेती/पालनको लागि जम्मा ऋण प्रवाह	
क) समूह सहकारी	रु.....
ख) लघुवित्त	रु.....
ग) बैंक	रु.....

ड) के परियोजनाले बाली तथा वस्तुको विभिन्न मूल्य शृङ्खला (value chain) का सरोकारवालाहरू विचमा बहुसरोकारवाला प्लेटफर्म बनाएको छ ? यदि छ भने त्यसले कसरी काम गर्छ ? तिनले व्यवहारमा के-के परिवर्तन ल्याएका छन् ?

६) दीर्घकालीन सेवाको लागि ग्रामिण संस्थाहरूको स्तरोन्नति (ग्रामीण संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि

तालिम	एकाइ (unit)	लक्ष्य	प्रगति	सहभागी सङ्ख्या	कैफियत
सहकारी/समूह व्यवस्थापन तालिम					
उन्नत उत्पादन प्रविधि					
उत्पादनपछिको व्यावस्थापन (post-harvest management)					
लागत-लाभ विश्लेषण (cost-benefit analysis)					
हिसाब किताब राख्न					
व्यावसायिक योजना (business planning)					
लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण					
मूल्य शृङ्खला विकास (calue chain development)					
संस्थागत सुशासन					

एग्रोभेट/पाराभेट तालिम					
एग्रोभेट प्रोटोकल					
एग्रोभेट लाइसेन्स					
उच्चमशीलता					
स्थानीय पालिका तालिम					

७. प्रतिफलदायी

क) परियोजना कतिको गुणस्तरीय र प्रतिफलदायी (efficient) भएको देखिन्छ ? उदाहरणसहित लेख्नुहोस् ।

ख) कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा ढिलाइ भएको भए किन त्यसो भएको हो ? उल्लेख गर्नुहोला ।

ग) विशिष्टीकृत बाली उत्पादन क्षेत्र (जोन, सुपरजोन, ब्लक र पकेट) मा प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार र अन्य संघ-संस्थाहरूबाट सञ्चालन गरिने कार्यक्रममा दोहोरोपना भएको अनुभव गर्नुभएको छ कि छैन ? उदाहरणसहित उल्लेख गर्नुहोला ।

खण्ड ३

ग्रामिण गरिबी निवारणमा प्रभाव

१. परियोजनाको पहुँच

क) सामाजिक समावेशता (लैङ्गिक, सामाजिक, जातीय, वर्गीय) को अवस्था कस्तो छ ?

लाभग्राही तथा समावेशता	परियोजनाको लक्ष्य	उपलब्धि	प्रगति प्रतिशत
परियोजनाको कुल लाभग्राहीको सङ्ख्या			
प्रत्यक्ष			
अप्रत्यक्ष			
लैङ्गिक			
पुरुष			
महिला			
जातीय			

खस आर्य			
आदिवासी जनजाति			
अन्य अल्पसङ्ख्यक			

ख) परियोजनाको अवधारणा अनुसार समग्र लाभग्राहीको सहभागिता कस्तो छ ?

क्र.सं.	विवरण	परियोजनाको लक्ष्य (सङ्ख्यामा)	प्रगति (सङ्ख्यामा)
१	उत्पादक कृषक		
१.१	साना		
१.२	ठुला		
२	कृषि मजदुर		
३	कृषि सामाग्री उत्पादक उद्यमी व्यावसायी		
४	कृषि प्रसोधनसँग सम्बन्धित उद्यमी व्यावसायी		
५	अन्य सरोकारवाला		

ग) परियोजनाले देहायका वर्गहरू कति प्रतिशतलाई समेटेको छ ?

वर्ग	अति गरिब	गरिब	मध्यम	धनी
अन्दाजी प्रतिशत				

नसमेटेको भए किन होला ? कारण दिनुहोस् ।

घ) परियोजनाले महिला, पिछडिएको वर्ग जनजाति, दलित आदिलाई समेटेको छ कि छैन ? कृपया प्रमाणसहित लेख्नुहोस् ।

ङ) ग्रामिण गरिबी निवारणमा प्रभाव:

परियोजनाले पारेको प्रभाव सम्बन्धमा केही तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ? यदि छ भने के-कति प्रभावहरू परियोजनाकै कारणले गर्दा भएको हो भनेर भन्न सक्ने केही प्रमाण छन् ? छन् भने कसरी प्रभाव पायो ? (सर्वसाधारण वा समुदायमा सकारात्मक, नकारात्मक, प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, जस्ता कुराहरू समावेश गर्न सकिन्छ)

च) लाभग्राहीको आम्दानी:

परियोजनाले सहाभागीहरूको आम्दानी विविधीकरण गर्न र बढाउनमा के कस्तो योगदान गरेको छ ? यसलाई प्रमाणित गर्ने कुनै तथ्याङ्क भए लेख्नुहोला ।

२. मानवीय र सामाजिक पुँजी

क) स्थानीयस्तरमा उद्यमशीलता, संस्थागत विकास र सामाजिक सशक्तिकरणको लागि परियोजनाले के-कस्तो योगदान पुऱ्याएको देख्नुहुन्छ ?

ख) परियोजना लक्षित सडकटासन्न (vulnerable) समूह, महिला र युवा लगायतको लागि कति प्रभावकारी छ ?

ग) लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट (gender responsive) को व्यवस्था गरिएको छ, कि छैन ?

ग) महिला तथा युवाको क्षमता विकास, बेरोजगार जस्ता समस्यालाई सम्बोधन गर्न परियोजनाले के कस्ता गतिविधिहरू सञ्चालन गरेको छ ?

३. जलवायु परिवर्तन र दिगोपन:

अ) परियोजनाको समयावधि सकिएपछि यस परियोजनाको भविष्य कस्तो देख्नुहुन्छ ? संस्थागत कार्यक्रमको केही योजना छ कि छैन ? छ भने त्यसको वित्तीय व्यवस्थापन (financial management) कसरी हुनेछ ? परियोजनाको दिगोपनको लागि केही चुनौतीहरू छन् भने उल्लेख गर्नुहोस् ।

आ) जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी समस्याहरूलाई कसरी समावेश गरिएको छ ?

४. साभेदारी र नीतिगत सहकार्य:

अ) परियोजनाले निजी क्षेत्रसँग साभेदारी गरेको छ कि छैन ?

आ) स्थानीय र राष्ट्रियस्तरका व्यापारीहरूसँग परियोजनाको सहकार्य छ कि छैन ? (जिल्ला च्याम्बर अफ कर्मस, मिल संघ र अन्य सम्बन्धित सस्थाहरू) छ भने कुन तह (स्तर) को छ ?

इ) सहायक उत्पादनको सुधारका लागि के-कस्ता नीतिगत सहकार्य र सहायता भएका छन् ?

ई) सार्वजनिक नीति, रणनीति, ऐन नियम बनाउन परियोजनाले के-कस्तो भूमिका खेलेको छ ?

५. नवपर्वतन (innovation), निरन्तरता (continuity) र विस्तार (scale up)

अ) परियोजनाले सुरु गरेका नवपर्वतन अभ्यास र मोडालिटीहरू केही छन् ?

आ) नवपर्वतन (innovation) लाई ग्रहण गर्नको लागि चुनौती र सीमाहरू के के छन् ?

इ) परियोजनाका तौरतरिकाहरू (उत्पादन, यान्त्रीकरण, मूल्य अभिवृद्धि, बजारीकरण आदि) लाई पुन निरन्तरता दिन सकिएला ? कसरी ?

ई) बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व वृद्धिका लागि प्रविधि अनुसरण र विस्तारमा के-कस्ता प्रयासहरू गरिएका छन् ? यसमा के-के समस्याहरू रहेका छन् ?

उ) आगामी दिनमा कृषि वस्तुको बढ्दो आयातलाई कसरी घटाउन सकिएला ? कृषि वस्तुको व्यापार घाटा घटाउनलाई यस परियोजनाले कतिको भूमिका खेलेको देख्नुभएको छ ?

खण्ड ४

खाद्य सुरक्षा र आम्दानी PMO बाहेक

१) विगत पाँच वर्षमा बाली तथा पशुवस्तुको उत्पादनमा परिवर्तन भएको छ कि छैन ? (सम्बन्धित सुपरजोन, जोन ब्लक तथा पकेटको आधारमा)

क) बढेको छ ख) घटेको छ ग) उस्तै छ

(उत्पादन घटबढ छ भने उत्पादन कति प्रतिशत बढेको वा घटेको छ ? उल्लेख गर्नुहोला ।)

२) विगत पाँच वर्षमा किसानहरूको घरमा खाद्यान्नको उपलब्धता (availability) मा के-कस्तो परिवर्तन भएको छ ?

क) बढेको छ ख) घटेको छ ग) उस्तै छ

(यसको कारण के होला ?)

३) विगत पाँच वर्षमा किसानहरूको घरमा खाद्यान्नको पहुँच (accessibility) मा के-कस्तो परिवर्तन भएको छ ?

क) बढेको छ ख) घटेको छ ग) उस्तै छ

(यसको कारण के होला ?)

४) विगत पाँच वर्षमा किसानहरूको आम्दानीमा परिवर्तन भएको छ कि छैन ?

क) बढेको छ ख) घटेको छ ग) उस्तै छ

(यसको कारण के होला ?)

ई) लघुवित्त, बैंक, उपभोक्ता समूह तथा सहकारी संस्थाहरूको बाली तथा वस्तुको उत्पादनदेखि बजारीकरण र विस्तारमा योगदान छ, कि छैन ? छ भने कस्तो योगदान रहेको छ ?

माथि नसमेटीएका विषयहरूमा थप केही उल्लेख गर्नुपर्ने भए ती विषयहरू बुँदागत रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिदिनुहोला ।

महत्त्वपूर्ण समय र योगदानका लागि हार्दिक धन्यवाद !

अनुसूची ३ परियोजना अवधिभरका लागि विभिन्न क्रियाकलापहरूमा हुने लागत अनुमान

क्र.सं.	खर्च शीर्षक	प्रस्तावित खर्च रकम (रु. लाखमा)
१	कृषि यान्त्रीकरण सहयोग	१,०२,०५४
२	भौतिक पूर्वाधार विकास सहयोग	१,०४,५१०
३	कृषि अध्ययन, अनुसन्धान तथा विकास सहयोग	१४,१२०
४	मानव संसाधन विकास तथा तालिम	७,२५५
५	प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान	७५,१०२.५
६	कृषि आधुनिकीकरण सेवा करार	४६,७२४.४
७	रासायनिक मल अनुदान सहयोग	२,७५,०००
८	सिँचाइ प्रणाली विकास तथा मर्मत सम्भार सहयोग	५८,१३४.४
९	औजार उपकरण खरिद	२९,५६५
१०	अनुगमन मूल्याङ्कन	४,९९९.५९१
११	कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली	१,५२०.१
१२	अन्य (स्थलगत सेवा, प्रशासनिक खर्च आदि)	४,५३,८७०.३०३
१३	क्वारेन्टाइन सेवा सुदृढीकरण	४,५००
१४	कृषि अनुसन्धान केन्द्रको आधुनिकीकरण	१३,५००
१५	सरकारी फार्म केन्द्रको आधुनिकीकरण	१८,०००
१६	प्रविधि आयात	८१,०००
	कुल चालू खर्च	९,५९,५११.८९
	पूँजीगत खर्च	३,४७,९०८.४०
	परियोजना अवधिको कुल अनुमानित लागत: रु. १ खर्व ३० अर्व ७४ करोड २० लाख	

स्रोत: परियोजना दस्तावेज (प्र.कृ.आ.प. २०७३)

अनुसूची ४ सम्भागहरूको प्रगति विवरण

अनुसूची ४.१ आ.व.२०७९/८० सम्मको पकेट विकास कार्यक्रमको लक्ष्य तथा प्रगति

पकेट विकास कार्यक्रमको लक्ष्य सङ्ख्या: १५,०००					
आर्थिक वर्ष	लक्ष्य	उपलब्धि	अघिल्लो वर्षमा थप	लक्ष्य-उपलब्धि अन्तराल (%)	कुल लक्ष्य अनुसारको प्रगति (%)
२०७३/७४	२,१००	१,९३१	-	-८.०५	१२.८७
२०७४/७५	३,५३३	१,९३१	-	-४५.३४	१२.८७
२०७५/७६	४,९६६	२,७७६	८४५	-४४.१०	१८.५१
२०७६/७७	६,३९९	४,३७२	१,५९६	-३१.६८	२९.१५
२०७७/७८	७,८३२	६,६९३	२,३२१	-१४.५४	४४.६२
२०७८/७९	९,२६५	७,६५७	९६४	-१७.३६	५१.०५
२०७९/८०	१०,६९८	८,७१०	१,०५३	-१५.८५	५८.०७

अनुसूची ४.२ आ.व.२०७९/८० सम्मको ब्लक विकास कार्यक्रमको लक्ष्य तथा प्रगति

ब्लक विकास कार्यक्रमको लक्ष्य सङ्ख्या: १,५००					
आर्थिक वर्ष	लक्ष्य	उपलब्धि	अघिल्लो वर्षमा थप	लक्ष्य-उपलब्धि अन्तराल (%)	कुल लक्ष्य अनुसारको प्रगति (%)
२०७३/७४	१५०	१४३	-	-४.६७	९.५३
२०७४/७५	३००	१४३	-	-५२.३३	९.५३
२०७५/७६	४५०	३३६	१९३	-२५.३३	२२.४
२०७६/७७	६००	६०६	२७०	१.००	४०.४
२०७७/७८	७५०	१,२२७	६२१	६३.६०	८१.८
२०७८/७९	९००	१,५८७	३६०	७६.३३	१०५.८
२०७९/८०	१,०५०	१,५८७	-	५१.१४	१०५.८

अनुसूची ४.३ आ.व.२०७९/८० सम्मको जोन विकास कार्यक्रमको लक्ष्य तथा प्रगति

जोन विकास कार्यक्रमको लक्ष्य सङ्ख्या: ३००					
आर्थिक वर्ष	लक्ष्य	उपलब्धि	अघिल्लो वर्षमा थप	लक्ष्य-उपलब्धि अन्तराल (%)	कुल लक्ष्य अनुसारको प्रगति (%)
२०७३/७४	३०	३०	-	०	१०
२०७४/७५	६०	३९	९	-३५.००	१३
२०७५/७६	९०	६९	३०	-२३.३३	२३
२०७६/७७	१२०	१०६	३७	-११.६७	३५.३३
२०७७/७८	१५०	१०६	०	-२९.३३	३५.३३
२०७८/७९	१८०	१७७	७१	-१.६७	५९
२०७९/८०	२१०	१७७	०	-१५.७१	५९

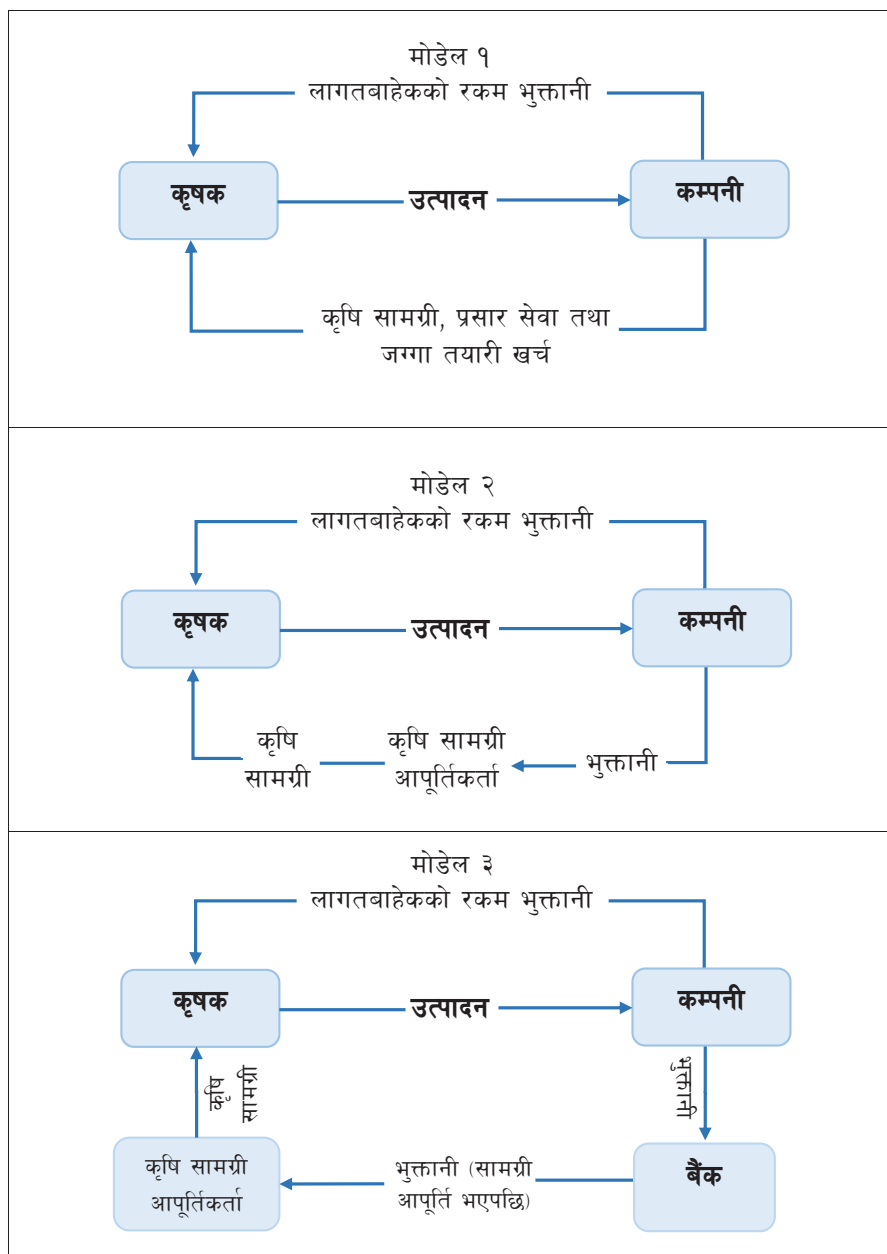
अनुसूची ४.४ आ.व.२०७९/८० सम्मको सुपरजोन विकास कार्यक्रमको लक्ष्य तथा प्रगति

सुपरजोन विकास कार्यक्रमको लक्ष्य सङ्ख्या: २१					
वर्ष	लक्ष्य	उपलब्धि	अघिल्लो वर्षमा थप	लक्ष्य-उपलब्धि अन्तराल (%)	कुल लक्ष्य अनुसारको प्रगति (%)
२०७३/७४	७	७	-	-	३३.३३
२०७४/७५	८	१०	३	२५	४७.६२
२०७५/७६	९	१४	४	५५.५६	६६.६७
२०७६/७७	१०	१६	२	६०.००	७६.१९
२०७७/७८	११	१६	०	४५.४५	७६.१९
२०७८/७९	१३	१६	०	२३.०८	७६.१९
२०७९/८०	१५	१६	०	६.६७	७६.१९

अनुसूची ४.५ आ.व. २०७८/७९ सम्म स्थापना भएका विभिन्न बालीहरूको विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रको विवरण

क्र.सं.	बाली	सुपरजोन	जोन	ब्लक	पकेट
१	धान	४	१९	२५४	९७०
२	मकै	१	१४	१४७	४३१
३	गहुँ	१	३	४२	८४
४	बहुबाली	०	१	०	०
५	दलहनबाली	०	६	३९	८१
६	तेलहनबाली	०	२	१३	७१
७	तरकारी	१	२८	२९०	१५२८
८	आलु	२	१७	१२६	४५९
९	स्याउ/ओखर	१	११	८२	२११
१०	सुन्तलाजात	२	१५	१०१	४९०
११	केरा	०	४	३०	१०४
१२	आँप	०	४	२७	११८
१३	किवी	०	३	११	७४
१४	अलैंची	०	७	४८	२५२
१५	अदुवा/बेसार	०	९	५०	१९२
१६	कफी	१	१	१८	५९
१७	सुपारी	०	१	०	४
१८	रबर	०	१	०	०
१९	जैतुन	०	१	०	१
२०	माछा	३	६	६१	२८०
२१	गाई/भैंसी	०	७	४३	१८०
२२	बड्गुर	०	२	२०	९३
२३	वाखा/भेडा/च्याङ्ग्रा	०	११	६७	८३२
२४	मौरी	०	४	५३	१९८
२५	च्याउ	-	-	२७	२३४
२६	अन्य			३८	७११
	जम्मा	१६	१७७	१५८७	७६५७

अनुसूची ५ करार खेतीसम्बन्धी विभिन्न मोडेलहरू

स्रोत: Adapted/Translated from Shepherd (2013)

अनुसूची ६ आर्थिक विश्लेषणका पूर्वमान्यता तथा मापदण्डहरू

अनुसूची ६.१ आर्थिक विश्लेषणको लागि तय गरिएका पूर्वमान्यताहरू

- क. परियोजनाले आ.व.२०७३/७४ देखि आ.व. २०७८/७९ सम्म गरेको लगानी र परियोजनाको कार्यक्रममा सहभागी हुन कृषकहरूले गरेको आर्थिक लगानी दुवैको आधार लिइएको छ । परियोजनाको डेटाबेस तथा प्रतिवेदनहरूबाट कृषकहरूको लगानी सहभागिताको अद्यावधिक तथ्याङ्क उपलब्ध हुन सकेन । तसर्थ, परियोजनाका कार्यक्रमहरूमा ५०-८५ प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था भएकाले कृषकहरूको लगानी सहभागिताका चार विकल्पहरू क्रमशः ६० प्रतिशत, ५० प्रतिशत, ४० प्रतिशत र ३० प्रतिशत तथा सामान्यतया विकास परियोजनाहरूमा ideal व्यवस्थापन खर्च ५ देखि १० प्रतिशतसम्म रहनु राम्रो मानिने हुँदा, ५ र १० प्रतिशत व्यवस्थापन खर्चलाई आधार मानेर आन्तरिक आय दर (internal rate of return) प्रक्षेपण गरिएको छ ।
- ख. आर्थिक विश्लेषण गर्न परियोजनाको हस्तक्षेप पछि बाली तथा वस्तुको उत्पादकत्व वृद्धिबाट हुने थप उत्पादनबाट प्राप्त हुने मौद्रिक लाभमा (incremental benefit) आधारित छ । परियोजनाका विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रको आधार तथ्याङ्क नभएकाले प्रत्येक बाली तथा वस्तुको राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्वलाई आधार लिइएको छ । राष्ट्रिय उत्पादकत्व र परियोजनाको उत्पादकत्वको अन्तर (difference) विशिष्टीकृत उत्पादन क्षेत्रको थप उत्पादन अनुमान (estimation of incremental production) गरिएको छ ।
- ग. विभिन्न बाली तथा वस्तुको राष्ट्रिय औसत उत्पादकत्व अनुसार हुने उत्पादनको मौद्रिक आयले सम्बन्धित बाली वा वस्तुको उत्पादनमा लाग्ने सम्पूर्ण खर्च परिपूरण हुने पूर्वअवधारणाहरू लिइएको छ ।
- घ. आ.व. २०७८/७९ लाई आधार वर्ष मानेर परियोजना सञ्चालनको विगत ६ वर्षको लगानी १२ प्रतिशतको दरले कम्पाउण्डिङ (compounding) गरेर २०७८/७९ को मूल्यमा समायोजन (adjustment) गरिएको छ । साथै, धान, मकै, र गहुँको प्रशोधनको निचोर दर (extraction rate) क्रमशः ६५ प्रतिशत, १०० प्रतिशत र १०० प्रतिशत र छिनछर्ती नोक्सान दर १० प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ ।
- ङ. बाली तथा वस्तुको थप उत्पादनबाट हुने मौद्रिक लाभ (incremental benefit) प्रक्षेपण गर्न धान, मकै, र गहुँको लागि स्थानीय तथा आयात मूल्य समानता (import price parity) विधि प्रयोग गरिएको छ भने तरकारी, फलफूल र अन्य कृषिजन्य उपजको लागि आ.व. २०७८/७९ को १४ जिल्लाको कृषकहरूबाट सङ्कलन गरेको बाली तथा वस्तुको प्रतिएकाइ स्थानीय मूल्यको र औसत मूल्यलाई आधार मानिएको छ । आयात मूल्य समानता (import price parity) अनुसार धान, गहुँ र मकैको मूल्य प्रतिटन क्रमशः ३८,७६६; ३६,७३४; र ४५,५४८ रहेको

- छ। आ.व. २०७८/७९ भन्दा पहिलेका वर्षहरूको कृषिजन्य उपजको मूल्य समायोजन गर्न मुद्रा अपस्फिती दर (deflation rate) को प्रयोग गरिएको छ।
- च. आगामी १० वर्षको नगद प्रवाहको आकलन गर्न आ.व. २०७८/७९ को आय स्थिर रहने पूर्वअवधारणा लिइएको छ। यसैगरी, हालको उत्पादन कायम राख्नको लागि व्यवस्थापन खर्च आ.व. २०७८/७९ को कुल खर्चको न्यूनतम ५ प्रतिशत र अधिकतम १० प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ।
- छ. जोन तथा सुपरजोन अन्तर्गत विभिन्न बाली तथा वस्तुबाट भएको उत्पादन परियोजनाको वार्षिक प्रतिवेदन तथा परियोजनाका डेटाबेसबाट साभार गरिएको छ भने ब्लक तथा पकेटको तथ्याङ्क फिल्ड सर्वेक्षण, सम्बन्धित पालिका र प्रदेश मन्त्रालय अन्तर्गतको कृषि ज्ञान केन्द्र (AKC) र पशु अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र (VHLSEC) का प्रगति प्रतिवेदन तथा कृषकहरू र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको अन्तरक्रियाबाट प्राप्त सूचनाहरू आदिबाट आकलन गरिएको छ।

अनुसूची ६.२ आर्थिक विश्लेषणको लागि तयार गरिएको सहयोगी तालिकाहरू

Items		
Import	M	1539828
Import Duties	tm	168185.2
Import Subsidies	sm	6727.41
Duties: Import	%	10.83
Export	X	141124.1
Export Taxes	tx	28.71
Export Subsidies	sx	7027.5
Taxes: Export	%	0.5
SCF		0.91
SERF (1/SCF)		1.10

Notes

SCF= (M+X)/[M+ tm - sm +X -tx +sx]1 , where, M = Total Imports; tm = Duties on Import; sm = Subsidies on Import

X= Total Exports; tx= taxes on Exports; sm: Subsidies on Export

Nepal uses the Harmonized Tariff System (HTS) for classification purposes. Customs duties are generally assessed on the cost, insurance, and freight (CIF) value.

Taxes on exports (% of tax revenue) in Nepal were reported at 0.03772 % in 2021.

Item	%	Unit	Price
F.O.B. Port of Origin ^a		\$/t	458
Add: Freight & Insurance to Nepal Boarder		\$/t	75
CIF Nepal Boarder		\$/t	533
Adjustable Boarder Price (Adjustable by SERF)		\$/t	586
Boarder Price, Nepal Boarder		NRs/t	75125.57
Add: Handling Charge and Storage Cost at Boarder, (Nepal-1%)	1.0	NRs/t	751.2557
Add: Transport, Loading, Unloading, and Insurance costs to Wholesale Market (5%)	5.0	NRs/t	3793.841
Price of Imported Product at Local Wholesale Market		NRs/t	79670.67
Less: Quality adjustment for Local Market (15%)	15.0	NRs/t	-11950.6
Price of Local Equivalent Products at Local Wholesale Market		NRs/t	67720.07
Conversion/Processing Ratio (65%)	65.0	NRs/t	44018.05
Less: Farm to Market Transport and handling ^b			-850
Less: Farm Storage losses and related costs(10%)	10.0		-4401.805
Import parity Farm Gate Price			38766.24

Notes:

^a Monthly data. The last observation was in March 2023. Rice refers to the Thai 5% benchmark, broken, white rice, milled, indicative survey price, f.o.b. Bangkok. Source: World Bank

^b Average Distance of 100 km, Rate @ Rs. 8.5/ton/km (Field Interaction as well as conversation with wholesaler and Transport Service providers, 2023)

Items	%	Unit	Price
F.O.B. Port of Origin ^a		\$/t	294.3
Add: Freight & Insurance to Nepal Boarder		\$/t	105
CIF Nepal Boarder		\$/t	399.3
Adjustable Boarder Price (Adjustable by SERF)		\$/t	439
Boarder Price, Nepal Boarder		NRs/t	56280.75
Add: Handling Charge and Storage Cost at Boarder,(Nepal-1%)	1.0	NRs/t	562.8075
Add: Transport, Loading, Unloading, and Insurance costs to Wholesale Market (5%)	5.0	NRs/t	2814.038
Price of Imported Product at Local Wholesale Market		NRs/t	59657.6
Less: Quality adjustment for Local Market (30%)	30.0	NRs/t	-17897.28
Price of Local Equivalent Products at Local Wholesale Market		NRs/t	41760.32
Conversion/Processing Ratio (100%)	100.0	NRs/t	41760.32
Less: Farm to Market Transport and handling ^b			-850
Less: Farm Storage losses and related costs(10%)	10.0		-4176.032
Import parity Farm Gate Price			36734.29

Notes:

^a Monthly data. The last observation was in March 2023. Wheat refers to the U.S. hard red winter (HRW) benchmark. Export Gulf. World Bank.

^b Average Distance of 100 km, Rate @ Rs. 8.5/ton/km (Field Interaction as well as conversation with wholesaler and Transport Service providers 2023)

Table A4: Import Parity Price-Maize (1US\$ =NRs 128.11)			
Items	%		Price
F.O.B Freight of Origin ^a		\$/t	278.4
Add: Freight & Insurance to Nepal Boarder		\$/t	105
CIF Nepal Boarder		\$/t	383.4
Adjustable Boarder Price (Adjustable by SERF)		\$/t	422
Boarder Price, Nepal Boarder		NRs/t	54039.67
Add: Handling Charge and Storage Cost at Boarder,(Nepal-1%)	1.0	NRs/t	540.3967
Add: Transport, Loading, Unloading, and Insurance costs to Wholesale Market (5%)	5.0	NRs/t	2701.984
Price of Imported Product at Local Wholesale Market		NRs/t	57282.05
Less: Quality adjustment for Local Market (10%)	10.0	NRs/t	-5728.205
Price of Local Equivalent Products at Local Wholesale Market		NRs/t	51553.85
Conversion/Processing Ratio (100%)	100.0		51553.85
Less: Farm to Market Transport and handling ^b			-850
Less: Farm Storage losses and related costs(10%)	10.0		-5155.385
Import parity Farm Gate Price			45548.46

Notes:

^a Monthly data. The last observation was in March 2023. Maize refers to the yellow. Export Gulf. World Bank.

^b Average Distance of 100 km , Rate @ Rs. 8.5/ton/km (Field Interaction as well as conversation with wholesaler and Transport Service providers 2023)

अनुसूची ७ आन्तरिक आयदर प्रक्षेपणमा प्राप्त नगद प्रवाह विवरण

अनुसूची ७.१ स्थानीय मूल्यको आधारमा प्रक्षेपित नगद प्रवाह

विवरण	आर्थिक वर्ष															
	वित्तकता वर्ष								आगामी वर्ष							
	७३/७४	७४/७५	७५/७६	७६/७७	७७/७८	७८/७९	७९/८०	८०/८१	८१/८२	८२/८३	८३/८४	८४/८५	८५/८६	८६/८७	८७/८८	८८/८९
लगानी																
परियोजनाको लगानी	३.३६	३.९५	२.७४	४.३०	६.१५	५.७७										
कृषकको लगानी	१.९०	१.२६	२.४१	३.५९	५.४८	४.२९										
कुल लगानी (क)	५.२६	५.२०	५.१६	७.८९	११.६३	१०.०६	०.५०	०.५०	०.५०	०.५०	०.५०	०.५०	०.५०	०.५०	०.५०	०.५०
परियोजनाबाट भएको थप आम्दानी (रकम रु. अर्बमा)																
धान	०.११	०.१४	१.११	१.५५	१.५८	२.९३	२.९३	२.९३	२.९३	२.९३	२.९३	२.९३	२.९३	२.९३	२.९३	२.९३
मकै	०.११	०.१५	०.५४	०.७८	१.४८	१.७८	१.७८	१.७८	१.७८	१.७८	१.७८	१.७८	१.७८	१.७८	१.७८	१.७८
गहुँ	०.०३	०.०२	०.०८	०.०९	०.२५	०.३४	०.३४	०.३४	०.३४	०.३४	०.३४	०.३४	०.३४	०.३४	०.३४	०.३४
तरकारी	०.६१	०.७८	२.०७	२.८२	३.२३	३.७१	३.७१	३.७१	३.७१	३.७१	३.७१	३.७१	३.७१	३.७१	३.७१	३.७१
तेलहन/बलहन	-	-	(०.०१)	०.०१	०.०६	०.१२	०.१२	०.१२	०.१२	०.१२	०.१२	०.१२	०.१२	०.१२	०.१२	०.१२
फलफूल	-	०.०३	०.८०	०.८१	१.७०	२.४२	२.४२	२.४२	२.४२	२.४२	२.४२	२.४२	२.४२	२.४२	२.४२	२.४२
मसलाबाली	(०.०७)	(०.०६)	०.२९	०.५०	१.६७	२.३४	२.३४	२.३४	२.३४	२.३४	२.३४	२.३४	२.३४	२.३४	२.३४	२.३४
पशुपन्छी	०.०६	०.११	०.८०	(०.५६)	३.१८	४.१६	४.१६	४.१६	४.१६	४.१६	४.१६	४.१६	४.१६	४.१६	४.१६	४.१६
मौरी/मह	-	-	-	०.०६	०.१४	०.१८	०.१८	०.१८	०.१८	०.१८	०.१८	०.१८	०.१८	०.१८	०.१८	०.१८

विवरण	आर्थिक वर्ष																		
	विगतका वर्ष								आगामी वर्ष										
	७३/७४	७४/७५	७५/७६	७६/७७	७७/७८	आधार वर्ष		७९/७९	७९/८०	८०/८१	८१/८२	८२/८३	८३/८४	८४/८५	८५/८६	८६/८७	८७/८८	८८/८९	
जम्मा आम्दानी (ख)	०.८५	१.१८	५.६९	६.०६	१३.२८	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९	१७.९९
कम्पाउण्डिङ/ डिस्काउण्टिङ फ्याक्टर (ग)	१.७६	१.५७	१.४०	१.२५	१.१२	१.००	१.००	०.८९	०.८९	०.८९	०.७९	०.६४	०.५७	०.५१	०.४५	०.४०	०.३६	०.३२	०.३२
लगानी (क*ग)	९.२७	८.१८	७.२५	९.९०	१३.०२	१०.०६	१०.०६	०.४५	०.४५	०.४०	०.३६	०.३२	०.२९	०.२५	०.२३	०.२०	०.१८	०.१६	०.१६
आम्दानी (ख*ग)	१.४९	१.८५	७.९९	७.६०	१४.८७	१७.९९	१७.९९	१६.०६	१४.३४	१२.८१	११.४३	१०.२१	९.११	८.१४	७.२७	६.४९	५.७९	५.७९	५.७९
नगद प्रवाह	(७.७८)	(६.३३)	०.७४	(२.३०)	१.८५	७.९३	७.९३	१५.६१	१३.९४	१२.४५	११.११	९.९२	८.८६	७.९१	७.०६	६.३१	५.६३	५.६३	५.६३
सञ्चित नगद प्रवाह	(७.७८)	(१४.११)	(१३.३७)	(१५.६७)	(१३.८२)	(५.८९)	(५.८९)	९.७२	२३.६७	३६.११	४७.२३	५७.१५	६६.०१	७३.९२	८०.९९	८७.२९	९२.९२	९२.९२	९२.९२
आन्तरिक आय दर	२९.४३																		

विकल्प १ - कृषकको लगानी ६० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	२.८६	६.२१	१०.९५	०.८५	१.४९	९.४६	(९.४६)
२०७४/७५	३.९५	१.८८	५.८३	९.१७	१.१८	१.८५	(७.३२)	१६.७८
२०७५/७६	२.७४	३.६२	६.३६	८.९४	५.६९	७.९९	(०.९५)	(१७.७३)
२०७६/७७	४.३०	५.३८	९.६९	१२.१५	६.०६	७.६०	(४.५५)	(२२.२८)
२०७७/७८	६.१५	८.२२	१४.३७	१६.०९	१३.२८	१४.८७	(१.२२)	(२३.५०)
२०७८/७९	५.७७	६.४४	१२.२१	१२.२१	१७.९९	१७.९९	५.७८	(१७.७२)
२०७९/८०	१२.२१	०.६१	०.६१	०.५५	१७.९९	१६.०६	१५.५२	(२.२०)
२०८०/८१	१२.२१	०.६१	०.६१	०.४९	१७.९९	१४.३४	१३.८६	११.६६
२०८१/८२	१२.२१	०.६१	०.६१	०.४३	१७.९९	१२.८१	१२.३७	२४.०३
२०८२/८३	१२.२१	०.६१	०.६१	०.३९	१७.९९	११.४३	११.०५	३५.०७
२०८३/८४	१२.२१	०.६१	०.६१	०.३५	१७.९९	१०.२१	९.८६	४४.९४
२०८४/८५	१२.२१	०.६१	०.६१	०.३१	१७.९९	९.११	८.८१	५३.७४
२०८५/८६	१२.२१	०.६१	०.६१	०.२८	१७.९९	८.१४	७.८६	६१.६०
२०८६/८७	१२.२१	०.६१	०.६१	०.२५	१७.९९	७.२७	७.०२	६८.६२
२०८७/८८	१२.२१	०.६१	०.६१	०.२२	१७.९९	६.४९	६.२७	७४.८९
२०८८/८९	१२.२१	०.६१	०.६१	०.२०	१७.९९	५.७९	५.६०	८०.४९
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) २१.७८ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ८०.४९								

विकल्प २ - कृषकको लगानी ६० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिडपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिडपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	२.८६	६.२१	१०.९५	०.८५	१.४९	९.४६	(९.४६)
२०७४/७५	३.९५	१.८८	५.८३	९.१७	१.१८	१.८५	(७.३२)	(१६.७८)
२०७५/७६	२.७४	३.६२	६.३६	८.९४	५.६९	७.९९	(०.९५)	(१७.७३)
२०७६/७७	४.३०	५.३८	९.६९	१२.१५	६.०६	७.६०	(४.५५)	(२२.२८)
२०७७/७८	६.१५	८.२२	१४.३७	१६.०९	१३.२८	१४.८७	(१.२२)	(२३.५०)
२०७८/७९	५.७७	६.४४	१२.२१	१२.२१	१७.९९	१७.९९	५.७८	(१७.७२)
२०७९/८०	१२.२१	१.२२	१.२२	१.०९	१७.९९	१६.०६	१४.९७	(२.७४)
२०८०/८१	१२.२१	१.२२	१.२२	०.९७	१७.९९	१४.३४	१३.३७	१०.६३
२०८१/८२	१२.२१	१.२२	१.२२	०.८७	१७.९९	१२.८१	११.९४	२२.५६
२०८२/८३	१२.२१	१.२२	१.२२	०.७८	१७.९९	११.४३	१०.६६	३३.२२
२०८३/८४	१२.२१	१.२२	१.२२	०.६९	१७.९९	१०.२१	९.५२	४२.७४
२०८४/८५	१२.२१	१.२२	१.२२	०.६२	१७.९९	९.११	८.५०	५१.२३
२०८५/८६	१२.२१	१.२२	१.२२	०.५५	१७.९९	८.१४	७.५९	५८.८२
२०८६/८७	१२.२१	१.२२	१.२२	०.४९	१७.९९	७.२७	६.७७	६५.५९
२०८७/८८	१२.२१	१.२२	१.२२	०.४४	१७.९९	६.४९	६.०५	७१.६४
२०८८/८९	१२.२१	१.२२	१.२२	०.३९	१७.९९	५.७९	५.४०	७७.०४
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) २१.२४ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ७७.०४								

विकल्प ३ - कृषकको लगानी ५० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	१.९०	५.२६	९.२७	०.८५	१.४९	(७.७८)	(७.७८)
२०७४/७५	३.९५	१.२६	५.२०	८.१८	१.१८	१.८५	(६.३३)	(१४.११)
२०७५/७६	२.७४	२.४१	५.१६	७.२५	५.६९	७.९९	०.७४	(१३.३७)
२०७६/७७	४.३०	३.५९	७.८९	९.९०	६.०६	७.६०	(२.३०)	(१५.६७)
२०७७/७८	६.१५	५.४८	११.६३	१३.०२	१३.२८	१४.८७	१.८५	(१३.८२)
२०७८/७९	५.७७	४.२९	१०.०६	१०.०६	१७.९९	१७.९९	७.९३	(५.८९)
२०७९/८०	१०.०६	०.५०	०.५०	०.४५	१७.९९	१६.०६	१५.६१	९.७२
२०८०/८१	१०.०६	०.५०	०.५०	०.४०	१७.९९	१४.३४	१३.९४	२३.६७
२०८१/८२	१०.०६	०.५०	०.५०	०.३६	१७.९९	१२.८१	१२.४५	३६.११
२०८२/८३	१०.०६	०.५०	०.५०	०.३२	१७.९९	११.४३	११.११	४७.२३
२०८३/८४	१०.०६	०.५०	०.५०	०.२९	१७.९९	१०.२१	९.९२	५७.१५
२०८४/८५	१०.०६	०.५०	०.५०	०.२५	१७.९९	९.११	८.८६	६६.०१
२०८५/८६	१०.०६	०.५०	०.५०	०.२३	१७.९९	८.१४	७.९१	७३.९२
२०८६/८७	१०.०६	०.५०	०.५०	०.२०	१७.९९	७.२७	७.०६	८०.९९
२०८७/८८	१०.०६	०.५०	०.५०	०.१८	१७.९९	६.४९	६.३१	८७.२९
२०८८/८९	१०.०६	०.५०	०.५०	०.१६	१७.९९	५.७९	५.६३	९२.९२
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) २९.४३ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ९२.९२								

विकल्प ४ - कृषकको लगानी ५० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	१.९०	५.२६	९.२७	०.८५	१.४९	(७.७८)	(७.७८)
२०७४/७५	३.९५	१.२६	५.२०	८.१८	१.१८	१.८५	(६.३३)	(१४.११)
२०७५/७६	२.७४	२.४१	५.१६	७.२५	५.६९	७.९९	०.७४	(१३.३७)
२०७६/७७	४.३०	३.५९	७.८९	९.९०	६.०६	७.६०	(२.३०)	(१५.६७)
२०७७/७८	६.१५	५.४८	११.६३	१३.०२	१३.२८	१४.८७	१.८५	(१३.८२)
२०७८/७९	५.७७	४.२९	१०.०६	१०.०६	१७.९९	१७.९९	७.९३	(५.८९)
२०७९/८०	१०.०६	१.०१	१.०१	०.९०	१७.९९	१६.०६	१५.१७	९.२८
२०८०/८१	१०.०६	१.०१	१.०१	०.८०	१७.९९	१४.३४	१३.५४	२२.८२
२०८१/८२	१०.०६	१.०१	१.०१	०.७२	१७.९९	१२.८१	१२.०९	३४.९१
२०८२/८३	१०.०६	१.०१	१.०१	०.६४	१७.९९	११.४३	१०.७९	४५.७०
२०८३/८४	१०.०६	१.०१	१.०१	०.५७	१७.९९	१०.२१	९.६४	५५.३४
२०८४/८५	१०.०६	१.०१	१.०१	०.५१	१७.९९	९.११	८.६१	६३.९४
२०८५/८६	१०.०६	१.०१	१.०१	०.४६	१७.९९	८.१४	७.६८	७१.६३
२०८६/८७	१०.०६	१.०१	१.०१	०.४१	१७.९९	७.२७	६.८६	७८.४९
२०८७/८८	१०.०६	१.०१	१.०१	०.३६	१७.९९	६.४९	६.१३	८४.६१
२०८८/८९	१०.०६	१.०१	१.०१	०.३२	१७.९९	५.७९	५.४७	९०.०८
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) २८.९९ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ९०.०८								

विकल्प ५ - कृषकको लगानी ४० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	१.२७	४.६२	८.१५	०.८५	१.४९	(६.६६)	(६.६६)
२०७४/७५	३.९५	०.८४	४.७८	७.५३	१.१८	१.८५	(५.६८)	(१२.३४)
२०७५/७६	२.७४	१.६१	४.३५	६.१२	५.६९	७.९९	१.८७	(१०.४६)
२०७६/७७	४.३०	२.३९	६.६९	८.४०	६.०६	७.६०	(०.८०)	(११.२६)
२०७७/७८	६.१५	३.६५	९.८०	१०.९८	१३.२८	१४.८७	३.८९	(७.३७)
२०७८/७९	५.७७	२.८६	८.६३	८.६३	१७.९९	१७.९९	९.३६	२.००
२०७९/८०	८.६३	०.४३	०.४३	०.३९	१७.९९	१६.०६	१५.६८	१७.६७
२०८०/८१	८.६३	०.४३	०.४३	०.३४	१७.९९	१४.३४	१४.००	३१.६७
२०८१/८२	८.६३	०.४३	०.४३	०.३१	१७.९९	१२.८१	१२.५०	४४.१७
२०८२/८३	८.६३	०.४३	०.४३	०.२७	१७.९९	११.४३	११.१६	५५.३३
२०८३/८४	८.६३	०.४३	०.४३	०.२४	१७.९९	१०.२१	९.९६	६५.२९
२०८४/८५	८.६३	०.४३	०.४३	०.२२	१७.९९	९.११	८.९०	७४.१९
२०८५/८६	८.६३	०.४३	०.४३	०.२०	१७.९९	८.१४	७.९४	८२.१३
२०८६/८७	८.६३	०.४३	०.४३	०.१७	१७.९९	७.२७	७.०९	८९.२३
२०८७/८८	८.६३	०.४३	०.४३	०.१६	१७.९९	६.४९	६.३३	९५.५६
२०८८/८९	८.६३	०.४३	०.४३	०.१४	१७.९९	५.७९	५.६५	१०१.२१
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) ३६.२४ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) १०१.२१								

विकल्प ६ - कृषकको लगानी ४० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नागद प्रवाह	सञ्चित नागद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	१.२७	४.६२	८.१५	०.८५	१.४९	(६.६६)	(६.६६)
२०७४/७५	३.९५	०.८४	४.७८	७.५३	१.१८	१.८५	(५.६८)	(१२.३४)
२०७५/७६	२.७४	१.६१	४.३५	६.१२	५.६९	७.९९	१.८७	(१०.४६)
२०७६/७७	४.३०	२.३९	६.६९	८.४०	६.०६	७.६०	(०.८०)	(११.२६)
२०७७/७८	६.१५	३.६५	९.८०	१०.९८	१३.२८	१४.८७	३.८९	(७.३७)
२०७८/७९	५.७७	२.८६	८.६३	८.६३	१७.९९	१७.९९	९.३६	२.००
२०७९/८०	८.६३	०.८६	०.८६	०.७७	१७.९९	१६.०६	१५.२९	१७.२९
२०८०/८१	८.६३	०.८६	०.८६	०.६९	१७.९९	१४.३४	१३.६५	३०.९४
२०८१/८२	८.६३	०.८६	०.८६	०.६१	१७.९९	१२.८१	१२.१९	४३.१३
२०८२/८३	८.६३	०.८६	०.८६	०.५५	१७.९९	११.४३	१०.८९	५४.०२
२०८३/८४	८.६३	०.८६	०.८६	०.४९	१७.९९	१०.२१	९.७२	६३.७४
२०८४/८५	८.६३	०.८६	०.८६	०.४४	१७.९९	९.११	८.६८	७२.४२
२०८५/८६	८.६३	०.८६	०.८६	०.३९	१७.९९	८.१४	७.७५	८०.१६
२०८६/८७	८.६३	०.८६	०.८६	०.३५	१७.९९	७.२७	६.९२	८७.०८
२०८७/८८	८.६३	०.८६	०.८६	०.३१	१७.९९	६.४९	६.१८	९३.२६
२०८८/८९	८.६३	०.८६	०.८६	०.२८	१७.९९	५.७९	५.५१	९८.७७
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) ३५.८८ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ९८.७७								

विकल्प ७ - कृषकको लगानी ३० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	०.८२	४.१७	७.३५	०.८५	१.४९	(५.८६)	(५.८६)
२०७४/७५	३.९५	०.५४	४.४८	७.०६	१.१८	१.८५	(५.२१)	(११.०७)
२०७५/७६	२.७४	१.०३	३.७८	५.३१	५.६९	७.९९	२.६८	(८.३९)
२०७६/७७	४.३०	१.५४	५.८४	७.३३	६.०६	७.६०	०.२७	(८.११)
२०७७/७८	६.१५	२.३५	८.५०	९.५२	१३.२८	१४.८७	५.३६	(२.७६)
२०७८/७९	५.७७	१.८४	७.६१	७.६१	१७.९९	१७.९९	१०.३८	७.६३
२०७९/८०	७.६१	०.३८	०.३८	०.३४	१७.९९	१६.०६	१५.७२	२३.३५
२०८०/८१	७.६१	०.३८	०.३८	०.३०	१७.९९	१४.३४	१४.०४	३७.३९
२०८१/८२	७.६१	०.३८	०.३८	०.२७	१७.९९	१२.८१	१२.५४	४९.९३
२०८२/८३	७.६१	०.३८	०.३८	०.२४	१७.९९	११.४३	११.१९	६१.१२
२०८३/८४	७.६१	०.३८	०.३८	०.२२	१७.९९	१०.२१	९.९९	७१.११
२०८४/८५	७.६१	०.३८	०.३८	०.१९	१७.९९	९.११	८.९२	८०.०३
२०८५/८६	७.६१	०.३८	०.३८	०.१७	१७.९९	८.१४	७.९७	८८.००
२०८६/८७	७.६१	०.३८	०.३८	०.१५	१७.९९	७.२७	७.११	९५.११
२०८७/८८	७.६१	०.३८	०.३८	०.१४	१७.९९	६.४९	६.३५	१०१.४६
२०८८/८९	७.६१	०.३८	०.३८	०.१२	१७.९९	५.७९	५.६७	१०७.१३
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) ४२.३६ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) १०७.१३								

विकल्प - ८ कृषकको लगानी ३० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	०.८२	४.१७	७.३५	०.८५	१.४९	(५.८६)	(५.८६)
२०७४/७५	३.९५	०.५४	४.४८	७.०६	१.१८	१.८५	(५.२१)	(११.०७)
२०७५/७६	२.७४	१.०३	३.७८	५.३१	५.६९	७.९९	२.६८	(८.३९)
२०७६/७७	४.३०	१.५४	५.८४	७.३३	६.०६	७.६०	०.२७	(८.११)
२०७७/७८	६.१५	२.३५	८.५०	९.५२	१३.२८	१४.८७	५.३६	(२.७६)
२०७८/७९	५.७७	१.८४	७.६१	७.६१	१७.९९	१७.९९	१०.३८	७.६३
२०७९/८०	७.६१	०.७६	०.७६	०.६८	१७.९९	१६.०६	१५.३८	२३.०१
२०८०/८१	७.६१	०.७६	०.७६	०.६१	१७.९९	१४.३४	१३.७४	३६.७५
२०८१/८२	७.६१	०.७६	०.७६	०.५४	१७.९९	१२.८१	१२.२६	४९.०१
२०८२/८३	७.६१	०.७६	०.७६	०.४८	१७.९९	११.४३	१०.९५	५९.९६
२०८३/८४	७.६१	०.७६	०.७६	०.४३	१७.९९	१०.२१	९.७८	६९.७४
२०८४/८५	७.६१	०.७६	०.७६	०.३९	१७.९९	९.११	८.७३	७८.४७
२०८५/८६	७.६१	०.७६	०.७६	०.३४	१७.९९	८.१४	७.७९	८६.२६
२०८६/८७	७.६१	०.७६	०.७६	०.३१	१७.९९	७.२७	६.९६	९३.२२
२०८७/८८	७.६१	०.७६	०.७६	०.२७	१७.९९	६.४९	६.२१	९९.४४
२०८८/८९	७.६१	०.७६	०.७६	०.२४	१७.९९	५.७९	५.५५	१०४.९८
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) ४२.०५ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) १०४.९८								

विवरण	आर्थिक वर्ष															
	विगतका वर्ष							आधार वर्ष	आगामी वर्ष							
	७३/७४	७४/७५	७५/७६	७६/७७	७७/७८	७८/७९	७९/८०	८०/८१	८१/८२	८२/८३	८३/८४	८४/८५	८५/८६	८६/८७	८७/८८	८८/८९
कम्पाउण्डिङ/ डिस्काउन्टिङ प्याक्टर (ग)	१.७६	१.५७	१.४०	१.२५	१.१२	१.००	०.८९	०.८०	०.७१	०.६४	०.५७	०.५१	०.४५	०.४०	०.३६	०.३२
लगानी (क*ग)	९.२७	८.१८	७.२५	६.९०	६.३०	५.०६	०.४५	०.४०	०.३६	०.३२	०.२९	०.२५	०.२३	०.२०	०.१८	०.१६
आम्दानी (ख*ग)	१.४५	१.८१	७.६९	७.२३	१४.५४	१७.४४	१५.५७	१३.९०	१२.४१	११.०८	९.९०	८.८४	७.८९	७.०४	६.२९	५.६१
नगद प्रवाह (७.८१) (६.३८) ०.४५ (२.६७) १.५२ (२.६७) (१६.४१)	(७.८१)	(६.३८)	०.४५	(२.६७)	१.५२	७.३८	१५.१२	१३.५०	१२.०५	१०.७६	९.६१	८.५८	७.६६	६.८४	६.११	५.४५
सञ्चित नगद प्रवाह	(७.८१)	(१४.१९)	(१३.७४)	(१६.४१)	(१४.९०)	(७.५२)	७.६०	२१.१०	३३.१६	४३.९२	५३.५३	६२.११	६९.७७	७६.६१	८२.७२	८८.१७
आन्तरिक आय दर	२७.९६ प्रतिशत															

विकल्प ९ - कृषकको लगानी ६० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	२.८६	६.२१	१०.९५	०.८३	१.४५	(९.४९)	(९.४९)
२०७४/७५	३.९५	१.८८	५.८३	९.१७	१.१५	१.८१	(७.३६)	(१६.८६)
२०७५/७६	२.७४	३.६२	६.३६	८.९४	५.४८	७.६९	(१.२५)	(१८.१०)
२०७६/७७	४.३०	५.३८	९.६९	१२.१५	५.७६	७.२३	(४.९२)	(२३.०३)
२०७७/७८	६.१५	८.२२	१४.३७	१६.०९	१२.९८	१४.५४	(१.५५)	(२४.५८)
२०७८/७९	५.७७	६.४४	१२.२१	१२.२१	१७.४४	१७.४४	५.२३	(१९.३५)
२०७९/८०	१२.२१	०.६१	०.६१	०.५५	१७.४४	१५.५७	१५.०३	(४.३२)
२०८०/८१	१२.२१	०.६१	०.६१	०.४९	१७.४४	१३.९०	१३.४२	९.१०
२०८१/८२	१२.२१	०.६१	०.६१	०.४३	१७.४४	१२.४१	११.९८	२१.०७
२०८२/८३	१२.२१	०.६१	०.६१	०.३९	१७.४४	११.०८	१०.६९	३१.७७
२०८३/८४	१२.२१	०.६१	०.६१	०.३५	१७.४४	९.९०	९.५५	४१.३२
२०८४/८५	१२.२१	०.६१	०.६१	०.३१	१७.४४	८.८४	८.५३	४९.८४
२०८५/८६	१२.२१	०.६१	०.६१	०.२८	१७.४४	७.८९	७.६१	५७.४६
२०८६/८७	१२.२१	०.६१	०.६१	०.२५	१७.४४	७.०४	६.८०	६४.२५
२०८७/८८	१२.२१	०.६१	०.६१	०.२२	१७.४४	६.२९	६.०७	७०.३२
२०८८/८९	१२.२१	०.६१	०.६१	०.२०	१७.४४	५.६१	५.४२	७५.७४
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) २०.५४ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ७५.७४								

विकल्प १० - कृषकको लगानी ६० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिडपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिडपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	२.८६	६.२१	१०.९५	०.८३	१.४५	(९.४९)	(९.४९)
२०७४/७५	३.९५	१.८८	५.८३	९.१७	१.१५	१.८१	(७.३६)	(१६.८६)
२०७५/७६	२.७४	३.६२	६.३६	८.९४	५.४८	७.६९	(१.२५)	(१८.१०)
२०७६/७७	४.३०	५.३८	९.६९	१२.१५	५.७६	७.२३	(४.९२)	(२३.०३)
२०७७/७८	६.१५	८.२२	१४.३७	१६.०९	१२.९८	१४.५४	(१.५५)	(२४.५८)
२०७८/७९	५.७७	६.४४	१२.२१	१२.२१	१७.४४	१७.४४	५.२३	(१९.३५)
२०७९/८०	१२.२१	१.२२	१.२२	१.०९	१७.४४	१५.५७	१४.४८	(४.८६)
२०८०/८१	१२.२१	१.२२	१.२२	०.९७	१७.४४	१३.९०	१२.९३	८.०६
२०८१/८२	१२.२१	१.२२	१.२२	०.८७	१७.४४	१२.४१	११.५४	१९.६१
२०८२/८३	१२.२१	१.२२	१.२२	०.७८	१७.४४	११.०८	१०.३१	२९.९२
२०८३/८४	१२.२१	१.२२	१.२२	०.६९	१७.४४	९.९०	९.२०	३९.१२
२०८४/८५	१२.२१	१.२२	१.२२	०.६२	१७.४४	८.८४	८.२२	४७.३३
२०८५/८६	१२.२१	१.२२	१.२२	०.५५	१७.४४	७.८९	७.३४	५४.६७
२०८६/८७	१२.२१	१.२२	१.२२	०.४९	१७.४४	७.०४	६.५५	६१.२२
२०८७/८८	१२.२१	१.२२	१.२२	०.४४	१७.४४	६.२९	५.८५	६७.०७
२०८८/८९	१२.२१	१.२२	१.२२	०.३९	१७.४४	५.६१	५.२२	७२.२९
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) १९.९८ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ७२.२९								

विकल्प ११ - कृषकको लगानी ५० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	१.९०	५.२६	९.२७	०.८३	१.४५	(७.८१)	(७.८१)
२०७४/७५	३.९५	१.२६	५.२०	८.१८	१.१५	१.८१	(६.३८)	(१४.१९)
२०७५/७६	२.७४	२.४१	५.१६	७.२५	५.४८	७.६९	०.४५	(१३.७४)
२०७६/७७	४.३०	३.५९	७.८९	९.९०	५.७६	७.२३	(२.६७)	(१६.४१)
२०७७/७८	६.१५	५.४८	११.६३	१३.०२	१२.९८	१४.५४	१.५२	(१४.९०)
२०७८/७९	५.७७	४.२९	१०.०६	१०.०६	१७.४४	१७.४४	७.३८	(७.५२)
२०७९/८०	१०.०६	०.५०	०.५०	०.४५	१७.४४	१५.५७	१५.१२	७.६०
२०८०/८१	१०.०६	०.५०	०.५०	०.४०	१७.४४	१३.९०	१३.५०	२१.१०
२०८१/८२	१०.०६	०.५०	०.५०	०.३६	१७.४४	१२.४१	१२.०५	३३.१६
२०८२/८३	१०.०६	०.५०	०.५०	०.३२	१७.४४	११.०८	१०.७६	४३.९२
२०८३/८४	१०.०६	०.५०	०.५०	०.२९	१७.४४	९.९०	९.६१	५३.५३
२०८४/८५	१०.०६	०.५०	०.५०	०.२५	१७.४४	८.८४	८.५८	६२.११
२०८५/८६	१०.०६	०.५०	०.५०	०.२३	१७.४४	७.८९	७.६६	६९.७७
२०८६/८७	१०.०६	०.५०	०.५०	०.२०	१७.४४	७.०४	६.८४	७६.६१
२०८७/८८	१०.०६	०.५०	०.५०	०.१८	१७.४४	६.२९	६.११	८२.७२
२०८८/८९	१०.०६	०.५०	०.५०	०.१६	१७.४४	५.६१	५.४५	८८.१७
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) २७.९६ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ८८.१७								

विकल्प १२ - कृषकको लगानी ५० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	१.९०	५.२६	९.२७	०.८३	१.४५	(७.८१)	(७.८१)
२०७४/७५	३.९५	१.२६	५.२०	८.१८	१.१५	१.८१	(६.३८)	(१४.१९)
२०७५/७६	२.७४	२.४१	५.१६	७.२५	५.४८	७.६९	०.४५	(१३.७४)
२०७६/७७	४.३०	३.५९	७.८९	९.९०	५.७६	७.२३	(२.६७)	(१६.४१)
२०७७/७८	६.१५	५.४८	११.६३	१३.०२	१२.९८	१४.५४	१.५२	(१४.९०)
२०७८/७९	५.७७	४.२९	१०.०६	१०.०६	१७.४४	१७.४४	७.३८	(७.५२)
२०७९/८०	१०.०६	१.०१	१.०१	०.९०	१७.४४	१५.५७	१४.६७	७.१५
२०८०/८१	१०.०६	१.०१	१.०१	०.८०	१७.४४	१३.९०	१३.१०	२०.२५
२०८१/८२	१०.०६	१.०१	१.०१	०.७२	१७.४४	१२.४१	११.७०	३१.९५
२०८२/८३	१०.०६	१.०१	१.०१	०.६४	१७.४४	११.०८	१०.४४	४२.३९
२०८३/८४	१०.०६	१.०१	१.०१	०.५७	१७.४४	९.९०	९.३२	५१.७२
२०८४/८५	१०.०६	१.०१	१.०१	०.५१	१७.४४	८.८४	८.३३	६०.०५
२०८५/८६	१०.०६	१.०१	१.०१	०.४६	१७.४४	७.८९	७.४३	६७.४८
२०८६/८७	१०.०६	१.०१	१.०१	०.४१	१७.४४	७.०४	६.६४	७४.१२
२०८७/८८	१०.०६	१.०१	१.०१	०.३६	१७.४४	६.२९	५.९३	८०.०४
२०८८/८९	१०.०६	१.०१	१.०१	०.३२	१७.४४	५.६१	५.२९	८५.३३
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) २७.५१ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ८५.३३								

विकल्प १३ - कृषकको लगानी ४० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	१.२७	४.६२	८.१५	०.८३	१.४५	(६.७०)	(६.७०)
२०७४/७५	३.९५	०.८४	४.७८	७.५३	१.१५	१.८१	(५.७२)	(१२.४१)
२०७५/७६	२.७४	१.६१	४.३५	६.१२	५.४८	७.६९	१.५८	(१०.८४)
२०७६/७७	४.३०	२.३९	६.६९	८.४०	५.७६	७.२३	(१.१७)	(१२.०१)
२०७७/७८	६.१५	३.६५	९.८०	१०.९८	१२.९८	१४.५४	३.५६	(८.४४)
२०७८/७९	५.७७	२.८६	८.६३	८.६३	१७.४४	१७.४४	८.८१	०.३७
२०७९/८०	८.६३	०.४३	०.४३	०.३९	१७.४४	१५.५७	१५.१९	१५.५५
२०८०/८१	८.६३	०.४३	०.४३	०.३४	१७.४४	१३.९०	१३.५६	२९.११
२०८१/८२	८.६३	०.४३	०.४३	०.३१	१७.४४	१२.४१	१२.११	४१.२२
२०८२/८३	८.६३	०.४३	०.४३	०.२७	१७.४४	११.०८	१०.८१	५२.०३
२०८३/८४	८.६३	०.४३	०.४३	०.२४	१७.४४	९.९०	९.६५	६१.६८
२०८४/८५	८.६३	०.४३	०.४३	०.२२	१७.४४	८.८४	८.६२	७०.२९
२०८५/८६	८.६३	०.४३	०.४३	०.२०	१७.४४	७.८९	७.६९	७७.९९
२०८६/८७	८.६३	०.४३	०.४३	०.१७	१७.४४	७.०४	६.८७	८४.८६
२०८७/८८	८.६३	०.४३	०.४३	०.१६	१७.४४	६.२९	६.१३	९०.९९
२०८८/८९	८.६३	०.४३	०.४३	०.१४	१७.४४	५.६१	५.४८	९६.४६
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) ३४.५७ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ९६.४६								

विकल्प १४ - कृषकको लगानी ४० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत

आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	१.२७	४.६२	८.१५	०.८३	१.४५	(६.७०)	(६.७०)
२०७४/७५	३.९५	०.८४	४.७८	७.५३	१.१५	१.८१	(५.७२)	(१२.४१)
२०७५/७६	२.७४	१.६१	४.३५	६.१२	५.४८	७.६९	१.५८	(१०.८४)
२०७६/७७	४.३०	२.३९	६.६९	८.४०	५.७६	७.२३	(१.१७)	(१२.०१)
२०७७/७८	६.१५	३.६५	९.८०	१०.९८	१२.९८	१४.५४	३.५६	(८.४४)
२०७८/७९	५.७७	२.८६	८.६३	८.६३	१७.४४	१७.४४	८.८१	०.३७
२०७९/८०	८.६३	०.८६	०.८६	०.७७	१७.४४	१५.५७	१४.८०	१५.१७
२०८०/८१	८.६३	०.८६	०.८६	०.६९	१७.४४	१३.९०	१३.२१	२८.३८
२०८१/८२	८.६३	०.८६	०.८६	०.६१	१७.४४	१२.४१	११.८०	४०.१८
२०८२/८३	८.६३	०.८६	०.८६	०.५५	१७.४४	११.०८	१०.५३	५०.७१
२०८३/८४	८.६३	०.८६	०.८६	०.४९	१७.४४	९.९०	९.४१	६०.१२
२०८४/८५	८.६३	०.८६	०.८६	०.४४	१७.४४	८.८४	८.४०	६८.५२
२०८५/८६	८.६३	०.८६	०.८६	०.३९	१७.४४	७.८९	७.५०	७६.०२
२०८६/८७	८.६३	०.८६	०.८६	०.३५	१७.४४	७.०४	६.६९	८२.७१
२०८७/८८	८.६३	०.८६	०.८६	०.३१	१७.४४	६.२९	५.९८	८८.६९
२०८८/८९	८.६३	०.८६	०.८६	०.२८	१७.४४	५.६१	५.३४	९४.०३
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) ३४.२० प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) ९४.०३								

विकल्प १५ - कृषकको लगानी ३० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च ५ प्रतिशत

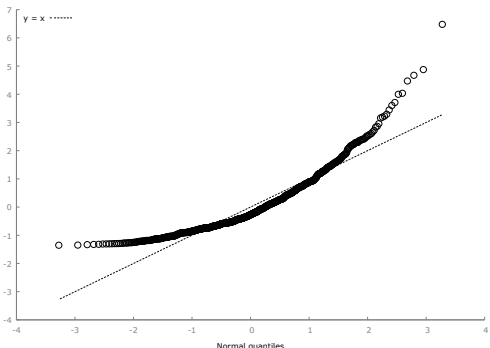
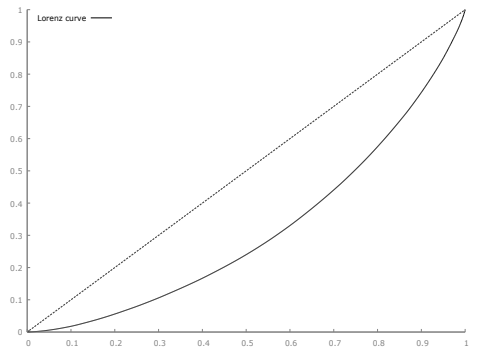
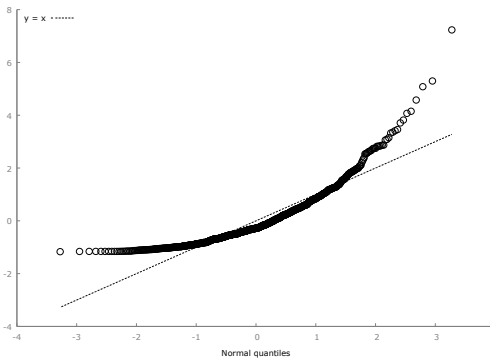
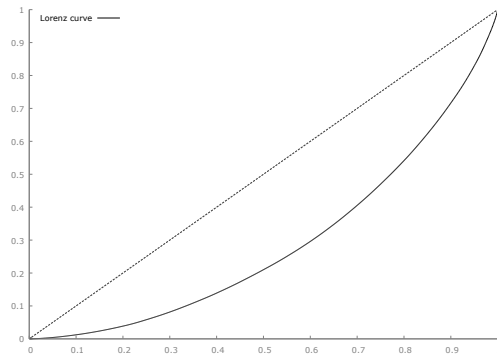
आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	०.८२	४.१७	७.३५	०.८३	१.४५	(५.९०)	(५.९०)
२०७४/७५	३.९५	०.५४	४.४८	७.०६	१.१५	१.८१	(५.२५)	(११.१४)
२०७५/७६	२.७४	१.०३	३.७८	५.३१	५.४८	७.६९	२.३८	(८.७६)
२०७६/७७	४.३०	१.५४	५.८४	७.३३	५.७६	७.२३	(०.१०)	(८.८६)
२०७७/७८	६.१५	२.३५	८.५०	९.५२	१२.९८	१४.५४	५.०३	(३.८३)
२०७८/७९	५.७७	१.८४	७.६१	७.६१	१७.४४	१७.४४	९.८३	६.००
२०७९/८०	७.६१	०.३८	०.३८	०.३४	१७.४४	१५.५७	१५.२३	२१.२३
२०८०/८१	७.६१	०.३८	०.३८	०.३०	१७.४४	१३.९०	१३.६०	३४.८३
२०८१/८२	७.६१	०.३८	०.३८	०.२७	१७.४४	१२.४१	१२.१४	४६.९७
२०८२/८३	७.६१	०.३८	०.३८	०.२४	१७.४४	११.०८	१०.८४	५७.८१
२०८३/८४	७.६१	०.३८	०.३८	०.२२	१७.४४	९.९०	९.६८	६७.४९
२०८४/८५	७.६१	०.३८	०.३८	०.१९	१७.४४	८.८४	८.६४	७६.१४
२०८५/८६	७.६१	०.३८	०.३८	०.१७	१७.४४	७.८९	७.७२	८३.८५
२०८६/८७	७.६१	०.३८	०.३८	०.१५	१७.४४	७.०४	६.८९	९०.७४
२०८७/८८	७.६१	०.३८	०.३८	०.१४	१७.४४	६.२९	६.१५	९६.८९
२०८८/८९	७.६१	०.३८	०.३८	०.१२	१७.४४	५.६१	५.४९	१०२.३९
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) ४०.५० प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) १०२.३९								

विकल्प १६ - कृषकको लगानी ३० प्रतिशत, व्यवस्थापन खर्च १० प्रतिशत

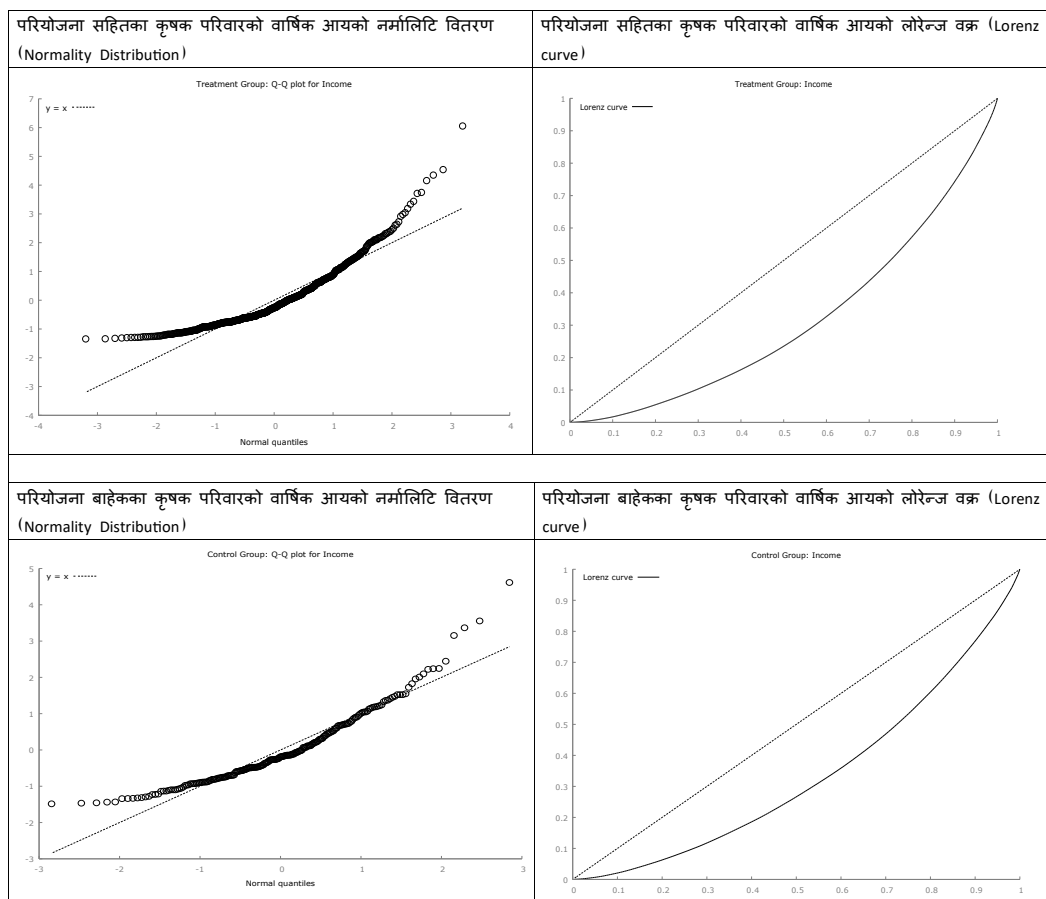
आर्थिक वर्ष	परियोजनाको लगानी	कृषकको लगानी	जम्मा खर्च	डिस्काउन्टिङपछिको खर्च	आम्दानी	डिस्काउन्टिङपछिको आम्दानी	नगद प्रवाह	सञ्चित नगद प्रवाह
२०७३/७४	३.३६	०.८२	४.१७	७.३५	०.८३	१.४५	(५.९०)	(५.९०)
२०७४/७५	३.९५	०.५४	४.४८	७.०६	१.१५	१.८१	(५.२५)	(११.१४)
२०७५/७६	२.७४	१.०३	३.७८	५.३१	५.४८	७.६९	२.३८	(८.७६)
२०७६/७७	४.३०	१.५४	५.८४	७.३३	५.७६	७.२३	(०.१०)	(८.८६)
२०७७/७८	६.१५	२.३५	८.५०	९.५२	१२.९८	१४.५४	५.०३	(३.८३)
२०७८/७९	५.७७	१.८४	७.६१	७.६१	१७.४४	१७.४४	९.८३	६.००
२०७९/८०	७.६१	०.७६	०.७६	०.६८	१७.४४	१५.५७	१४.८९	२०.८९
२०८०/८१	७.६१	०.७६	०.७६	०.६१	१७.४४	१३.९०	१३.३०	३४.१९
२०८१/८२	७.६१	०.७६	०.७६	०.५४	१७.४४	१२.४१	११.८७	४६.०६
२०८२/८३	७.६१	०.७६	०.७६	०.४८	१७.४४	११.०८	१०.६०	५६.६६
२०८३/८४	७.६१	०.७६	०.७६	०.४३	१७.४४	९.९०	९.४६	६६.१२
२०८४/८५	७.६१	०.७६	०.७६	०.३९	१७.४४	८.८४	८.४५	७४.५७
२०८५/८६	७.६१	०.७६	०.७६	०.३४	१७.४४	७.८९	७.५४	८२.१२
२०८६/८७	७.६१	०.७६	०.७६	०.३१	१७.४४	७.०४	६.७४	८८.८५
२०८७/८८	७.६१	०.७६	०.७६	०.२७	१७.४४	६.२९	६.०१	९४.८७
२०८८/८९	७.६१	०.७६	०.७६	०.२४	१७.४४	५.६१	५.३७	१००.२४
आन्तरिक आय दर (प्रतिशत) ४०.१८ प्रतिशत								
खुद वर्तमान मूल्य (ने.रु. अर्बमा) १००.२४								

अनुसूची ८ आय असमानता तथा नर्मालिटी मापनसम्बन्धी चित्रहरू

अनुसूची ८.१ कृषक परिवारको विप्रेषणसहित र विप्रेषणबाहेकको वार्षिक आय असमानता तथा नर्मालिटी बक्र

कृषक परिवारको वार्षिक आयको नर्मालिटी वितरण (Normality Distribution)	कृषक परिवारको वार्षिक आयको लोरेन्ज वक्र (Lorenz curve)
<p>Pooled data: Q-Q plot for Annual Income</p> <p>The Q-Q plot for Annual Income shows a non-linear deviation from the normal distribution line. The data points follow a curve that is flatter than the normal distribution line, indicating a non-normal distribution.</p>	<p>Pooled data: Income</p> <p>The Lorenz curve for Annual Income shows a significant deviation from the diagonal line of perfect equality, indicating a high level of income inequality.</p>
<p>Pooled Data: Q-Q plot for Annual Income Without Remittance</p> <p>The Q-Q plot for Annual Income Without Remittance shows a non-linear deviation from the normal distribution line. The data points follow a curve that is flatter than the normal distribution line, indicating a non-normal distribution.</p>	<p>Annual Income without Remittance</p> <p>The Lorenz curve for Annual Income without Remittance shows a significant deviation from the diagonal line of perfect equality, indicating a high level of income inequality.</p>

अनुसूची ८.२ परियोजनासहित र परियोजनाबाहेकका कृषक परिवारको वार्षिक आय असमानता तथा नर्मालिटी बक्र

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान नेपाल सरकारको नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान विकास समिति (गठन) आदेश २०७५ बमोजिम आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, विकास, निर्माण, सुरक्षा, परराष्ट्र सम्बन्ध तथा शासकीय सुधारलगायत विभिन्न क्षेत्रका विविध पक्षमा नेपाल सरकारले अपनाउने वा अपनाएको नीतिको अध्ययन, विश्लेषण र अनुसन्धान गरी गर्नुपर्ने सुधारको सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न गठन गरिएको विशिष्ट प्रकृतिको विज्ञ संस्था हो ।

नीतिसम्बन्धी अनुसन्धान गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिनु प्रतिष्ठानको कार्यदेश हो । यसले विश्वविद्यालय र अनुसन्धान गर्ने संघ-संस्था लगायत परामर्शदाता र प्रतिष्ठानको आफ्नै अनुसन्धान समूहको माध्यमबाट काम गर्दछ र प्राप्त नतिजाहरू नेपाल सरकार र अन्य सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसमक्ष प्रस्तुत गर्दछ । गुणस्तरीयता, वस्तुपरकता, सत्यनिष्ठा, विविधता, पारदर्शिता, जबाफदेहिता र सहभागिता प्रतिष्ठानका मूल मान्यताहरू हुन् । प्रतिष्ठानले विधागत पाँच क्षेत्रका १८ उपक्षेत्रमा तय गरेका नीति अनुसन्धान चक्र, प्रक्रिया र मानकहरूबाट निर्देशित भई नीति अनुसन्धान गर्दै आएको छ ।

ज्ञान व्यवस्थापन नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष रहँदै आएको छ, जस अन्तर्गत नीति अनुसन्धानसम्बन्धी विषयमा छलफल तथा सिकाइको आदानप्रदान गर्ने संयन्त्र - सार्वजनिक नीति संवाद - सञ्चालन हुँदै आएको छ । नीति निर्माणका सन्दर्भमा तीन किसिमका ज्ञान - क) अनुसन्धान र विश्लेषण मार्फत प्राप्त वैज्ञानिक ज्ञान, ख) निजामती सेवाको अनुभवबाट प्राप्त प्रशासनिक ज्ञान र ग) आम नागरिकका अनुभव र सञ्चारमाध्यम लगायत सामाजिक तथा राजनीतिक प्रक्रियाबाट प्राप्त सामुदायिक ज्ञान - आवश्यक हुन्छ, भन्ने विश्वासमा आधारित भई प्रतिष्ठानले नीति अनुसन्धान गर्दै आएको छ ।

